

ΤΟ ΕΡΓΟΝ
ΤΗΣ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΗΣ ΕΤΑΙΡΕΙΑΣ
ΚΑΤΑ ΤΟ 1990

ΤΟ ΕΡΓΟΝ

ΤΗΣ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΗΣ ΕΤΑΙΡΕΙΑΣ ΚΑΤΑ ΤΟ 1990

ΜΕ ΤΗΝ ΕΠΙΜΕΛΕΙΑ
ΒΑΣΙΛΕΙΟΥ Χ. ΠΕΤΡΑΚΟΥ
ΓΕΝ. ΓΡΑΜΜΑΤΕΩΣ ΤΗΣ ΑΡΧ. ΕΤΑΙΡΕΙΑΣ

ΑΘΗΝΑΙ 1991

ΤΟΜΟΣ 37 (1990)

© Ἡ ἐν Ἀθήναις Ἀρχαιολογικὴ Ἐταιρεία, Πανεπιστημίου 22, 106 72
ISSN 0570-6211

ΓΡΑΦΕΙΟ ΔΗΜΟΣΙΕΥΜΑΤΩΝ

Γενικὴ ἐπιμέλεια ἔκδοσης: Ἐλευθερία Κονδυλάκη Κόντου

ΓΝΩΣΤΟΠΟΙΗΣΗ

Τὸ Συμβούλιο τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἐταιρείας ὑπενθυμίζει ὅτι ὁ χαρακτήρας τῶν δημοσιευομένων ἐκθέσεων τῶν ἀνασκαφῶν εἶναι προσωρινός. Οἱ ἀνασκαφεῖς διατηροῦν τὸ δικαίωμα τῆς μελέτης καὶ τῆς ὀριστικῆς δημοσίευσης τῶν εὐρημάτων τους.

Ἀπαγορεύεται ἡ μερικὴ ἢ ὀλικὴ ἀναδημοσίευση χωρὶς τὴν ἄδεια τοῦ Συμβουλίου καὶ τοῦ ἀνασκαφέως.

Πρόλογος

Ἡ χρονιά πὺν πέρασε, τὸ 1990, ἔχει γιὰ τὴν Ἀρχαιολογικὴ Ἐταιρεία διττὴ μορφή. Ἀφ' ἑνὸς οἱ σκοποὶ τῆς εὐδωθήκαν καὶ ὅσα σχεδιάστηκαν ἄρχισαν νὰ πραγματοποιοῦνται, ἀφ' ἑτέρου τὰ λοιπὰ ἀρχαιολογικά μας πράγματα, ὅσα ἀνήκουν στὴν ἀρμοδιότητα ἄλλων, ἔμειναν στάσιμα ἢ ἀκόμη, ὀπισθοδρόμησαν. Σὲ ἄλλες σελίδες γίνεται, πολὺ σύντομα, ἀνασκόπηση τῆς δυσμενοῦς συγκομιδῆς τοῦ 1990 τὴν ὁποία, φυσικά, πρέπει νὰ θεωρήσουμε καὶ ὡς ἀποτέλεσμα τῆς κοινωνικῆς κατάστασης καὶ τῆς ψυχικῆς κόπωσης τῶν ἀνθρώπων πὺν φθάνει ὡς τὴν κρυφὴ αὐτοεγκατάλειψη. Γιὰ νὰ βελτιωθοῦν ὁμως τὰ ἀρχαιολογικά πράγματα πρέπει ὅσοι θεραπεύουν τὴν ἀρχαιολογία νὰ αἰσιοδοξοῦν καὶ κυρίως νὰ θέλουν τὴν πρὸς τὸ καλῦτερο μεταβολὴ τῶν κακῶς κειμένων.

Τέτοια τάση υπάρχει ακόμη και ακούγεται υπόκωφη χωρίς να ξεκαθαρίζει και να αποκτᾶ σαφή μορφή. Φυσικά περιορίζεται σὲ λίγους, σ' ἐκείνους πού συνδέονται, ἔστω και ἔμμεσα, μὲ τὴν παράδοση τῆς ἑλληνικῆς ἀρχαιολογίας.

Οἱ ἀρχαιότητες ὑπῆρξαν στὴν Ἑλλάδα, ἐξ ἀρχῆς, σημεῖον ἀντιλεγόμενον, καὶ ἡ διατήρησή τους ὀφείλεται κατὰ μέγα μέρος καὶ στὸ ὁμαδικὸ φρόνημα καὶ στὴν εἰκόνα πού παρουσίαζαν οἱ διαχειριστές τους. Ἀπὸ τὸ 1973 ἄρχισε νὰ συντελεῖται ἀνάμεσά τους βαθύτατη ἀλλαγὴ, τῆς ὁποίας τὰ προοίμια εἶχαν ἐμφανισθεῖ ἤδη ἀπὸ τὸ 1967. Πλησμονὴ νέων προσώπων καὶ μεταβολὴ τῆς ἑλληνικῆς ἀρχαιολογίας σὲ πεδῖον ἀδιάφορης ἀσκήσης ἐνὸς τυχαίου βιοποριστικοῦ ἐπαγγέλματος, τὴν ἔκαμαν τόσο ἀδύναμη ὥστε νὰ μὴν μπορεῖ πλέον νὰ βρεῖ ἕναν δρόμο. Ἡ ἰσχὺς τῶν ἀριθμῶν εἶναι ἀκατανίκητη καὶ ἡ συνακόλουθη φθορὰ ἀναπόφευκτη. Ὑπῆρξε στὰ δεκαεξὶ χρόνια πού πέρασαν συστηματικὴ ἐνέργεια ἐξαλείψεως τῆς μορφῆς τῆς ἑλληνικῆς ἀρχαιολογίας καὶ σὲ τοῦτο συνέργησαν καὶ συνεργοῦν καὶ οἱ Κυβερνήσεις, οἱ ὁποῖες ἀντὶ νὰ βελτιώσουν τὰ ὑπάρχοντα τὰ παραμερίζουν, χωρὶς αὐτὸ πού καταλαμβάνει τὸ κενό, κατὰ τὸν φυσικὸ νόμο, νὰ εἶναι κάτι τὸ νέο καὶ τὸ χρήσιμο.

Ἀπὸ νέους ἀνθρώπους περιμένει κανεὶς πάντοτε νέους καὶ λυσιτελεῖς τρόπους ἀντιμετώπισης καὶ χειρισμοῦ τῶν δυσμενῶν καταστάσεων, πολλῶ μᾶλλον ὅταν οἱ καταστάσεις αὐτὲς ἔχουν δημιουργηθεῖ ἀπὸ τοὺς ἴδιους. Πέρασαν κοντὰ δύο δεκαετίες καὶ δὲν ἐκδηλώθηκε οὔτε τὸ νέο καὶ δυναμικὸ πνεῦμα, πού θεωρήθηκε ὅτι φέρουν οὔτε ἡ ἑλληνικὴ ἀρχαιολογία προόδευσε. Καθιερώθηκαν νέοι τρόποι συμπεριφορᾶς πρὸς τοὺς ἀνθρώπους καὶ τὰ πράγματα καὶ σὲ ὀρισμένες περιπτώσεις ἐμφανίστηκε ἕνα νέο, ἀπεχθὲς ἦθος τὸ ὁποῖο γεννήθηκε σὲ σκοτεινὲς περιόδους τῆς πρόσφατης ἱστορίας μας.

Ἡ βελτίωση τῶν ἀρχαιολογικῶν πραγμάτων ἐξαρτᾶται ἀπολύτως ἀπὸ τοὺς Ἕλληνες. Ἡ Ἀρχαιολογικὴ Ἑταιρεία προσπαθεῖ μὲ ὅλες τῆς τὶς δυνάμεις νὰ ἀντιστρέψει τὴν καταστρεπτικὴν κατεύθυνση πού ὅλοι ὁμολογοῦν ὅτι ἀκολουθεῖται. Μόνη τῆς ὅμως θὰ εἶναι μιὰ ὄαση ἡ ὁποία θὰ ἀποδεικνύει τὴν ὑπαρξὴ τῆς ἐρήμου· ἀναγκαῖο εἶναι νὰ συνταχθοῦν μαζί τῆς ὅλοι ὅσοι ἀγαποῦν τὸν τόπο καὶ θέλουν τὴ διατήρησή τῆς ἱστορικῆς μας παράδοσης.

Εἰσαγωγικά

Οἱ ἀπολογισμοὶ ἑνὸς ἔργου, ὅταν μάλιστα καλύπτουν τὸ σημαντικὸ χρονικὸ διάστημα τοῦ ἑνὸς ἔτους, εἶναι κατὰ κανόνα ἀπατηλοὶ γιατί τοὺς περιορίζουμε στὰ κύρια καὶ στὰ εὐνοϊκὰ καὶ παραλείπουμε πολλὰ καὶ δυσμενῆ. Ἀκούγοντας ὅσα θὰ σᾶς εἰπῶ κινδυνεύετε νὰ πιστέψετε ὅτι τὰ ἀρχαιολογικά μας πράγματα εὐοδώθηκαν κατὰ τὸ 1990, ἐνῶ στὴν πραγματικότητα θὰ πρόκειται μόνον γιὰ τὴν Ἀρχαιολογικὴ Ἑταιρεία ἢ ὁποία μοναχικῆ συνέχισε τὸν δρόμο πὺ χάραχτηκε τὸν Ἰούνιο τοῦ 1988.

Πρὶν ὅμως ἀσχοληθοῦμε μὲ ἐκεῖνα πὺ μᾶς πρόσφερε ὁ χρόνος πὺ πέρασε, θὰ σᾶς μνημονεύσω τὶ μᾶς πῆρε καὶ ποιοὶ ἀπὸ τοὺς ἐταίρους ἔπαψαν νὰ εἶναι μαζί μας. Τὸ 1990 ἢ Ἑταιρεία ἔχασε πέντε ἐταίρους της, τὸν *Κωνσταντῖνο Μπόννη*, τὸν *Ροῦσο Καπετανάκη*, τὴν *Χριστίνα Σταθάτου*, τὸν *Otto Demus*, τὸν *André Grabar* καὶ ἐντελῶς πρόσφατα, τὸ 1991, τὸν *Ἄλκη Οἰκονομίδη*.

Ὁ *Κωνσταντῖνος Μπόννης* ὑπῆρξε πανεπιστημιακὸς διδάσκαλος ὁ ὁποῖος μόρφωσε γενεὲς θεολόγων καὶ κληρικῶν καὶ τὴ συμβολὴ του στὸν τομέα τῆς θεολογίας θὰ τὴν ἐκτιμήσουν οἱ εἰδικοί. Μὲ τὴν Ἀρχαιολογικὴ Ἑταιρεία ἀπέκτησε στενὴ σχέση ὅταν τὸ 1985, μετὰ τὸν θάνατο τοῦ Παναγιώτη Ζέπου ἔγινε Πρόεδρος της, ἀξίωμα πὺ διετήρησε ἕως τὸν Ἰούνιο τοῦ 1988. Τὰ γεγονότα τῆς χρονιᾶς αὐτῆς πὺ συντάραξαν τὴν Ἑταιρεία ἐπιταχύνθηκαν, ὅπως γνωρίζετε, ἀπὸ ποικίλες ἐνέργειες οἱ ὁποῖες εἶχαν τὸ εὐεργετικὸ ἀποτέλεσμα νὰ βρεῖ ἢ Ἑταιρεία, ἔπειτα ἀπὸ δεκαετίες τὸν ἀληθινὸ της δρόμο.

Ὁ Ροῦσος Καπετανάκης, ἑταῖρος ἀπὸ τὸ 1976, ὑπῆρξε ἐπὶ μακρὰ ἔτη δήμαρχος Ἀγίου Νικολάου Κρήτης καὶ κύριος παράγων στὴν ἴδρυση τοῦ ἐκεῖ μουσείου. Ὡς δήμαρχος ἀποτέλεσε φωτεινὴ ἐξαίρεση, γιὰ τὴν ἀγάπη του πρὸς τ' ἀρχαῖα καὶ τὴ βοήθεια πὺ πρόσφερε στοὺς ἀρχαιολόγους κατὰ τὴν ἐκπλήρωση τοῦ ἔργου τους. Τοῦτο ἦταν φυσικό, γιὰτὶ ὁ Ροῦσος Καπετανάκης ἦταν προικισμένος μὲ κλασικὴ μόρφωση καὶ εὐρύτατη γενικὴ παιδεία, ἀπαραίτητη γιὰ τὴν κατανόηση τοῦ ἀρχαίου κόσμου καὶ τῶν μνημείων.

Οἱ Ἕλληνες ἀρχαιολόγοι μὲ πολλὴ λύπη πληροφορήθηκαν τὸν θάνατο τῆς Χριστίνας Σταθάτου, ἐνθέρμου φιλαρχαίου, Προέδρου τοῦ Ἰδρύματος Ψύχα καὶ τῶν Φίλων τοῦ Ἐθνικοῦ Ἀρχαιολογικοῦ Μουσείου. Μὲ τὴ δραστηριότητα πὺ ἔδειξε προσέφερε οὐσιαστικὲς ὑπηρεσίες στὴν ἑλληνικὴ ἀρχαιολογία.

Στὸν *Otto Demus*, ἱστορικὸ τῆς Τέχνης καὶ ἀρχαιολόγο, καθηγητὴ στὸ Πανεπιστήμιο τῆς Βιέννης, χρωστᾶμε περισπούδαστες μελέτες γιὰ τὰ βυζαντινὰ ψηφιδωτὰ καὶ τὴν ἀρχιτεκτονικὴ τῶν βυζαντινῶν ναῶν τῆς Ἰταλίας, περιοχὴ ἢ ὅποια βρισκόταν στὶς ἐπιστημονικὲς προτιμήσεις του.

Ὁ *André Grabar* ὑπῆρξε κορυφαῖος παράγων στὴ σπουδὴ τῆς Ἱστορίας καὶ τῆς Τέχνης τοῦ Βυζαντίου κατὰ τὸ μέγιστο μέρος τοῦ αἵωνα μας καὶ διδάσκαλος ὄλων σχεδὸν τῶν ἱστορικῶν τῆς βυζαντινῆς τέχνης πὺ βρίσκονται σήμερα σὲ ἀκμὴ. Ξεκινώντας τὸ 1920 μὲ τὴ διατριβὴ του, *Ἡ θρησκευτικὴ ζωγραφικὴ στὴ Βουλγαρία*, μὲ τὴν ὅποια ἀνέτρεψε ἀσύστατες γνώμες, συνέχισε μὲ πλῆθος μελετῶν ἀνάμεσα στὶς ὅποιες ἀναφέρονται ἐνδεικτικὰ *Τὸ Μαρτύριον*, *Ἡ Βυζαντινὴ Ζωγραφικὴ* καθὼς καὶ *Τὰ ἑλληνικὰ ἱστορημένα χειρόγραφα ἰταλικῆς προελεύσεως*.

Μεγάλο πλήγμα γιὰ τὴν Ἑταιρεία ὑπῆρξε ὁ θάνατος τοῦ Ἄλκη Οἰκονομίδη, παλαιοῦ φίλου πολλῶν Ἑλλήνων ἀρχαιολόγων, ἰδιοφυοῦς καὶ ἀνήσυχου ἐπιστήμονος. Ἡ μαχητικότητά του καὶ ἡ τόλμη τῆς γνώμης του δημιούργησαν πολλοὺς ἀντιπάλους ἀλλὰ καὶ πολλοὺς φίλους. Αὐτὸς εἶναι καὶ ὁ λόγος γιὰ τὸν ὅποιο ζήτησε καὶ ἔγινε ἑταῖρος μας

μόλις τὸ 1989, ὅταν βεβαιώθηκε ὅτι τὸ ἀπολιθωμένο πνεῦμα τῆς Ἐταιρείας εἶχε πάψει νὰ τὴν δυναστεύει. Ἀπὸ τὰ φοιτητικά του χρόνια ποὺ τὸν γνώρισα, πρὶν ἀπὸ σαράντα ἀκριβῶς χρόνια, ἐπιδόθηκε στὴ σπουδὴ τῆς ἑλληνικῆς ἐπιγραφικῆς, μαθητῆς στὸν σπουδαῖο αὐτὸν κλάδο τῆς ἀρχαιολογίας, τοῦ Ἀνδρέα Παπαγιαννοπούλου. Γιὰ νὰ δημοσιεύσει τὶς πρῶτες του μελέτες ἀλλὰ καὶ γιὰ νὰ δώσει διέξοδο στὴν πληθωρικὴ προσωπικότητά του ἴδρυσε, μαζί μὲ τὸν Στέφανο Ν. Κουμανούδη, τὸ περιοδικὸ *Νέον Ἀθήναιον*, βραχύβια ἀναβίωση τοῦ δημιουργήματος τοῦ παλαιοῦ Στεφάνου Α. Κουμανούδη. Ἀσχολήθηκε ὁ Οἰκονομίδης μὲ ἐκδοτικὲς ἐργασίες χωρὶς νὰ παραλείπει τὴ θεραπεία τῆς ἐπιγραφικῆς καὶ τῆς ἀρχαιογνωσίας. Στὶς μελέτες του, παλαιῆς καὶ πρόσφατης, εἶναι φανερὴ ἡ ζωντάνια τοῦ πνεύματός του καὶ ἡ πραγματικὴ ἀντιμετώπιση τῶν μνημείων, ἔξω ἀπὸ τὰ καθιερωμένα, καὶ μὲ ἀπαραίτητο στήριγμα τῶν συλλογισμῶν του τοὺς ἀρχαίους συγγραφεῖς.

Ὁ Ἄλκης Οἰκονομίδης ἔφυγε πολὺ νωρὶς ἀπὸ τὴν Ἑλλάδα καὶ ἐγκαταστάθηκε στὶς Ἠνωμένες Πολιτεῖες τῆς Ἀμερικῆς. Ἐκεῖ ἀκολούθησε τὸ ἀκαδημαϊκὸ στάδιο καὶ διέπρεψε ὡς ἐκδότης ἀρχαιολογικῶν καὶ ἀρχαιογνωστικῶν κειμένων. Ἰδρυσε τὸν πασίγνωστο ἐκδοτικὸ οἶκο Ἄρης καὶ ὅσοι ἀσχολοῦνται μὲ τὴν κλασικὴ ἀρχαιότητα τοῦ χρωστοῦν εὐγνωμοσύνη, γιὰ τὸν χάρισε, σὲ ἄψογες φωτομηχανικὲς ἐκδόσεις, πλῆθος βιβλίων, ἀπρόσιτων γιὰ τὴ σπανιότητα καὶ τὴν τιμὴ τους. Στὶς ἐκδόσεις αὐτὲς βλέπουμε τὰ ἐπιστημονικὰ ἐνδιαφέροντά του καὶ τὴν ἐκπλήρωση τῆς νεανικῆς ἐπιθυμίας του νὰ γίνουν τὰ πολύτιμα αὐτὰ δημιουργήματα τῆς ἐπιστήμης κτῆμα ὄλων ἐκείνων ποὺ τὰ χρειάζονται.

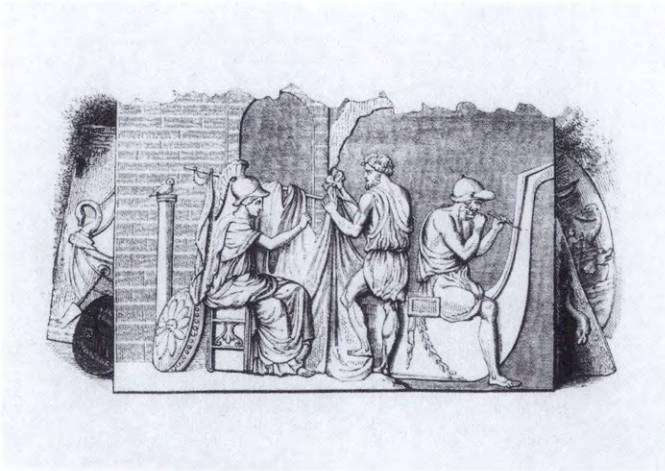
Ὁ Ἄλκης Οἰκονομίδης ἐρχόταν συχνὰ στὴν Ἑλλάδα καὶ ἡ ἐπίδρασή του σὲ πολλοὺς νέους ἐπιστήμονες εἶναι ἤδη αἰσθητή. Ἐδίδασκε τὴν ἐπιγραφικὴ μὲ τὸν δικό του τρόπο, ἔξω ἀπὸ τὴ μονότονη ξηρότητα τὴν καθιερωμένη στὶς ἀκαδημαϊκὲς παραδόσεις, ὅπου αὐτὲς γίνονται, καὶ εὐτύχησε νὰ ἀποκτήσει πολλοὺς μαθητὲς καὶ φίλους. Εὐτύχησε ἀκόμη νὰ

ἀφήσει τὴν τελευταία του πνοὴ στὴν Ἀττικὴ γῆ τὴν πρώτη ἡμέρα τοῦ Φεβρουαρίου καὶ ν' ἀναπαυθεῖ σ' αὐτὴν ἀκούγοντας τὸ θρόισμα τοῦ φυλλώματος τῆς ἐλιᾶς καὶ τῶν κλαδιῶν τοῦ κυπαρισσιοῦ. Ἡ ἐπιθυμία του ἦταν νὰ ἐπιστρέψει ὀριστικὰ στὸν τόπο ὅπου γεννήθηκε καὶ νὰ βοηθήσει, μὲ ὅσες δυνάμεις τοῦ ἀπέμειναν, στὴν προκοπὴ του. Δὲν πρόλαβε νὰ τὴν ὀλοκληρώσει. Θλιβόμαστε τώρα διπλὰ γιὰ τὸν ἀνεκπλήρωτο πόθο του καὶ γιὰ τὴ μοναξιά ποὺ δημιούργησε ὁ χαμός του. Μᾶς μένει μόνο ικανοποίηση ὅτι εἶναι γλυκὺς ὁ θάνατός του, γιὰτὶ τώρα κοιμᾶται εἰς τὴν πατρίδα.

Φέτος, στὶς 21 Ἰουνίου, συμπληρώνονται σαράντα χρόνια ἀπὸ τὸν θάνατο τοῦ Γεωργίου Οἰκονόμου, ἐνάτου Γραμματέως τῆς Ἐταιρείας, Ἐφόρου τῶν Ἀρχαιοτήτων καὶ Πανεπιστημιακοῦ διδασκάλου γενεῶν Ἑλλήνων ἀρχαιολόγων. Ὁ Οἰκονόμος ἐγράμματέυσε ἐπὶ εἴκοσι ἐπτὰ χρόνια, περίοδο κατὰ τὴν ὁποία συνέβησαν τὰ σημαντικότερα γεγονότα τῆς νεώτατης ἱστορίας μας. Παρὰ τὸν συντηρητισμό του, ἔβλεπε μὲ σαφήνεια, ἐδῶ καὶ μισὸν αἰῶνα, τὰ προβλήματα τῆς ἐλληνικῆς ἀρχαιολογίας καὶ εἶχε σωστὲς ἀντιλήψεις γιὰ τὴ λύση τους. Εἶχε ὅμως μιὰν ἀδυναμία, ὅπως συμβαίνει μὲ τοὺς Ἕλληνες καὶ μάλιστα τῆς σημερινῆς ἐποχῆς. Συνέχεε τὴ θεωρία μὲ τὴν πράξη, μὲ ἄλλα λόγια, δὲν ἔκαμε πραγματικότητα ἐκεῖνα στὰ ὁποῖα πίστευε, κάτι ποὺ ἦταν στὶς δυνατότητές του. Μὲ αὐτὸν καὶ τοὺς διαδόχους του, ἐξ ἴσου σοφοὺς, ικανοὺς ἀλλὰ καὶ συντηρητικοὺς καὶ ἀτελέσφορους, ποὺ κάλυψαν καὶ οἱ τρεῖς μαζὶ 64 χρόνια, χάθηκε πολὺς χρόνος κατὰ τὸν ὁποῖο ἦταν εὐκολότερη ἡ δημιουργία τῶν συνθηκῶν ἐκείνων ποὺ θὰ ἐπέτρεπαν νὰ ἀντιμετωπίζουμε σήμερα στὴν ἀρχαιολογία χωρὶς φόβο τὶς συνθήκες τῆς ἐποχῆς μας. Γιατί, ἂς μὴ φανεῖ τοῦτο παράδοξο, σήμερα προσπαθοῦμε νὰ πραγματοποιήσουμε ἐκεῖνα ποὺ ἔπρεπε νὰ εἶχαν γίνει πρὶν ἀπὸ μισὸν αἰῶνα.

Οί ανασκαφές τῆς Ἑταιρείας ἦταν καὶ κατὰ τὸ 1990 ἀρκετές, λιγότερες ὅμως ἀπὸ τὰ προηγούμενα χρόνια. Ὅπως καὶ ἄλλοτε εἶπα, ἡ Ἑταιρεία ὡς γραφειοκρατικὸ σύστημα εἶχε ἀποκτήσει αὐτονομία καὶ οἱ ἄνθρωποι ποὺ τὴν ὑπηρετοῦσαν, ὑπάλληλοι καὶ Συμβούλιο, τὸ ἔκαμαν ἀσυνείδητα καὶ χωρὶς νὰ διανοοῦνται νὰ τῆς ἀλλάξουν τὴν τυφλὴ κατεύθυνση ποὺ εἶχε πάρει. Χωρὶς ἐπαναστατικὲς ἀλλαγές ἀλλὰ μὲ συνεχεῖς διορθωτικὲς ἐνέργειες ἔγινε δυνατὸν νὰ στραφεῖ τὸ ἀρχαῖο Ἴδρυμά μας πρὸς τὸν ὀρθὸ δρόμο. Μιὰ ἀπὸ τίς πρῶτες ἐνέργειες ὑπῆρξε ἡ μείωση τοῦ ἀριθμοῦ τῶν ἀνασκαφῶν καὶ ἡ ἀνάπτυξη τῶν δημοσιεύσεων. Ἀλλὰ καὶ οἱ ἀνασκαφές ποὺ διενεργήθηκαν ἐφέτος θὰ ἔχουν περατωθεῖ ἕως τὰ μέσα τῆς δεκαετίας ποὺ διανύουμε, γιὰ νὰ ἔχουν οἱ ἀνασκαφεῖς τὴ δυνατότητα, ἀπὸ ἀπόψεως χρόνου, νὰ ἀσχοληθοῦν μὲ τὸ τελευταῖο καὶ σημαντικότερο καθῆκον τους, τὴ δημοσίευση τῶν ὄσων μὲ τόσο κόπο ἀποκάλυψαν.

Ἀνασκαφές

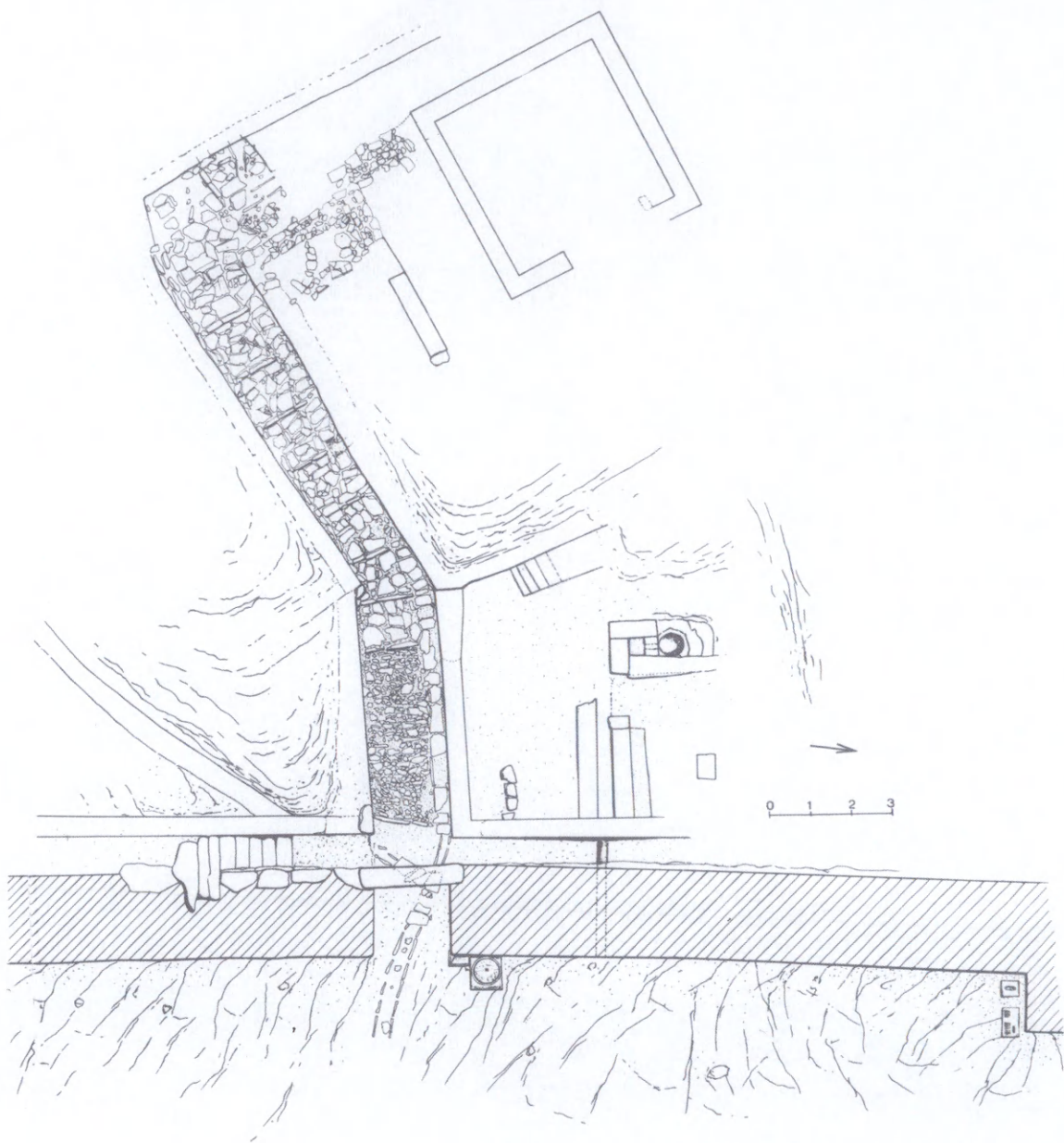
Στὸν Ραμνούντα ἐρευνήθηκε ἀπὸ τὸν ἔφορο Ἀρχαιοτήτων Ἀττικῆς καὶ Γενικὸ Γραμματέα τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἐταιρείας Βασίλειο Πετράκο ὁ χῶρος ἐσωτερικῶς τῆς ἀνατολικῆς πύλης τοῦ φρουρίου καὶ ἡ νότια πύλη. Ἡ λιθόστρωτη ἀνηφορικὴ ὁδὸς ποὺ ἀρχίζει ἀπὸ τὴν ἀνατολικὴ πύλη καὶ συνεχίζεται πρὸς τὰ δυτικὰ ἐρευνήθηκε σὲ μῆκος 20 μέτρων. Κατὰ τὰ πρῶτα 17 μέτρα τοῦ μήκους τῆς ἔχει κατεύθυνση πρὸς τὰ Δ καὶ ΝΔ, κατόπιν στρέφεται ἀπότομα πρὸς τὰ βόρεια πάντοτε ἔντονα ἀνηφορικὴ καὶ μὲ βαθμίδες κατὰ διαστήματα (εἰκ. 1).

Στὸν χῶρο πρὸς τὰ ΒΑ ποὺ ὀρίζεται ἀπὸ τὰ δύο σκέλη τῆς ὁδοῦ σχηματίζεται ἄνδηρο ὅπου ἀνασκάφηκε μικρὸς, τετράγωνος σχεδόν, ναῖσκος πλευρᾶς 5.30 μ. Ὁ ναῖσκος αὐτὸς δὲν εἶχε καταστραφεῖ αἰφνίδια ἀλλὰ εἶχε ἐγκαταλειφθεῖ, ἀφοῦ προηγουμένως εἶχε ἐκκενωθεῖ συστηματικῶς ἀπὸ ὅλα τὰ ἔπιπλα, ἀναθήματα ἢ σκεύη ποὺ περιεῖχε. Τὴν ἐγκατάλειψη καὶ τὴν ἐρείπωση ἀκολούθησε ἡ πτώση στὸ ἐσωτερικὸ τοῦ τῆς κεραμοσκεποῦς στέγης του καὶ αὐτὴν ἡ κάλυψή του ἀπὸ τὰ χῶματα ποὺ σώρευσαν οἱ βροχές. Τοῦ ναῖσκου ὁ δυτικὸς τοῖχος (εἰκ. 2) εἶναι κατασκευασμένος κατὰ τὸ ψευδοῖσόδομο σύστημα μὲ ὠραῖες μεγάλες μαρμάρινες πλίνθους ἐνῶ ὁ νότιος καὶ ὁ βόρειος ἔχουν κοινὴ, γιὰ τὸν Ραμνούντα, τοιχοδομία. Δὲν φαίνεται ἀπὸ τὰ εὐρήματα ὅτι τὸ μικρὸ αὐτὸ κτίριο εἶχε ἀρχιτεκτονικὴ διακόσμηση οὔτε κίονες στὴν πρόσοψη.

1. ΡΑΜΝΟΥΣ

ὁδὸς
ἀνατολικῆς
πύλης

Ἀφροδίσιον

1 Ἡ ἐντὸς τοῦ φρουρίου τοῦ Ραμοῦντος περιοχή τῆς Α πύλης.

2 Ὁ δυτικὸς τοῖχος τοῦ Ἀφροδισίου τοῦ Ραμνοῦντος.

Ἐξωτερικὰ καὶ νότια τοῦ ναῦσκου σχηματίζεται μικρὴ λιθόστρωτη αὐλὴ ὅπου βρέθηκε πεσμένη στὸ ἔδαφος ἀκέραιη στήλη στὴν ὁποία εἶναι χαραγμένο ψήφισμα τῶν Ἀθηναίων τῶν τεταγμένων ἐν τῷ Ἀφίδνῳ, δηλαδή τῶν Ἀθηναίων στρατιωτῶν ποὺ ὑπηρετοῦσαν στὴ φρουρὰ τοῦ φρουρίου τῶν Ἀφιδνῶν, κοντὰ στὰ σημερινὰ Κιοῦρκα καὶ Καπανδρίτι. Οἱ Ἀθηναῖοι αὐτοὶ τιμοῦν μὲ ψήφισμα καὶ χρυσὸ στεφάνι τὸν Νικόμαχο Αἰνιάδου Παιανιέα ὁ ὁποῖος εἶχε χειροτονηθεῖ στρατηγὸς τῆς Παραλίας ἐπὶ Ἀρχελάου ἄρχοντος, τὸ 222/1 π.Χ. Ὁ Νικόμαχος εἶναι γνωστὸς καὶ ἀπὸ ἄλλη ἐπιγραφή τοῦ 215/14 π.Χ. Μαζὶ μὲ τὸν στρατηγὸ οἱ τεταγμένοι ἐν τῷ Ἀφίδνῳ τιμοῦν μὲ στεφάνι θαλλοῦ τὸν Ἐπιμελητὴ Νεμόνεω Ἐλαιούσιον καὶ τὸν Γραμματέα Ἀρχέστρατον Εὐωνυμέα.

τιμητικὸ
ψήφισμα

Ὁ Νικόμαχος τιμήθηκε κυρίως ἐπειδὴ τῶν τε φρουρίων ἐπεμελήθη καλῶς καὶ συμφερόντως τῶν τε δήμῳ καὶ τοῖς οἰκοῦσιν ἐν ἑκατέρῳ τῶν φρουρίων. Οἱ τιμῶντες ἐδῶ μνημονεύουν μόνον δύο φρούρια, τοῦ Ἀφίδνου καὶ τοῦ Ραμνοῦντος καὶ παραλείπουν τὸ φρούριο τοῦ Σουνίου τὸ ὁποῖο πιθανῶς εἶχε τότε ξεχωριστὴ διοίκηση. Τιμοῦν ἀκόμη τὸν Νικόμαχο γιατί ἐθυσεν τεῖ Θέμιδι καὶ τεῖ Νεμέσει καὶ τοῖς ἄλλοις θεοῖς οἷς πάτριον ἦν, ἐκ τῶν ιδίων, ἐπειδὴ ἀνέθεσε ἀνάθημα καὶ ἔκαμε εἰδικὴ θυσία στὴν Ἀφροδίτη Ἡγεμόνη γιὰ τὰ ἐξιτήριά του, δηλαδὴ τὴν ἀποχώρησή του ἀπὸ τὴ θέση τοῦ στρατηγοῦ τῆς Παραλίας.

Ἰδιαιτέρο ἐνδιαφέρον παρουσιάζει τὸ ὅτι τὸ ψήφισμα ὀρίζεται νὰ γραφεῖ σὲ δύο μαρμάρινες στήλες. Ἡ μία θὰ στηθεῖ στὸ φρούριο τοῦ Ἀφίδνου καὶ ἡ δευτέρη ἐν Ραμνοῦντι, ἐν τῶν ἱερῶν τῆς Ἀφροδίτης τῆς Ἡγεμόνης. Τὸ κτίριο λοιπὸν ἔξω ἀπὸ τὸ ὁποῖο βρέθηκε ἡ στήλη εἶναι ὁ ναὸς τῆς Ἀφροδίτης Ἡγεμόνης τὴν ὁποία ὁ Νικόμαχος τιμοῦσε ἰδιαιτέρα γιατί σ' αὐτὴν θυσίασε γιὰ τὰ ἐξιτήρια τῆς στρατηγίας του καὶ τὸ ἱερό της διάλεξαν οἱ στρατιῶτες του, ἔπειτα ἀπὸ ὑπόδειξή του προφανῶς, γιὰ νὰ ἰδρῦσουν τὴ στήλη μὲ τὸ ψήφισμα. Μία νέα ἐπίσημη λατρεία πιστοποιεῖται στὸν Ραμνούντα ἀπὸ τὸ ψήφισμα, τῆς Ἀφροδίτης Ἡγεμόνης, τῆς ὁποίας ὁ ναὸς ὑπῆρχε ἤδη τὸ 222/1 π.Χ. Ἡ ἐγκατάλειψή του χρονολογεῖται, ἀπὸ τὰ νομίσματα ποὺ βρέθηκαν κάτω ἀπὸ τὰ κεραμίδια τῆς πεσμένης στέγης του, στὰ τέλη τοῦ 1ου π.Χ. αἰ.

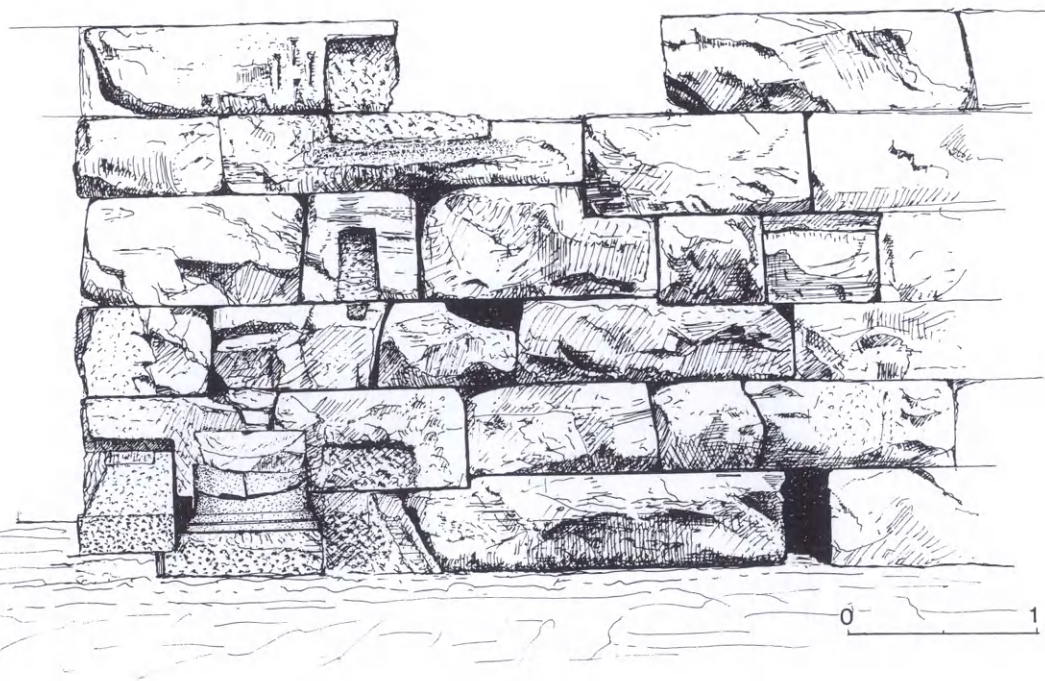
ἀναστήλωση
ἀνατ.
τείχους

Τὸ τεῖχος ποὺ βρίσκεται βόρεια τῆς ἀνατολικῆς πύλης εἶχε τὴν ἀτυχία ἀλλὰ καὶ τὴν τύχη νὰ καταρρεύσει, ἐξαιτίας τῆς μοναδικῆς καὶ ραγδαίας βροχῆς ποὺ ἔπεσε στὸν Ραμνούντα τὴ νύχτα τῆς 14ης Νοεμβρίου 1989 (εἰκ. 3). Φέτος ἔγινε ἡ ἀναστήλωση τοῦ τμήματος ποὺ κατέρρευσε στὸ ὁποῖο βρῆκαν τὴ θέση τους καὶ λιθόπλινθοι γκρεμισμένες πρὶν ἀπὸ ἑκατοντάδες χρόνια (εἰκ. 4). Τοποθετήθηκε στὴ θέση της ἐπάνω στὸ τεῖχος καὶ ἡ ἀναθηματικὴ ἐπιγραφή τοῦ στρατηγοῦ τῆς Παραλίας Εὐξιθέου Φιλοξενίδου Κηφισιεύς (Ἔργον 1989,6), ὁ ὁποῖος εἶχε ἀναθέσει στὴ Δήμητρα καὶ στὴν

3 Τὸ γκρεμισμένο τεῖχος τῆς Α πύλης τοῦ φρουρίου τοῦ Ραμνοῦντος.

4 Τὸ ἀναστηλωμένο τεῖχος τῆς Α πύλης τοῦ φρουρίου τοῦ Ραμνοῦντος (σχ. Ἰω. Γιαρμενίτη).

5 Τοπογραφικό σχέδιο τῶν φρουρίων τοῦ Ραμνοῦντος.

Κόρη ανάγλυφο και σχηματίστηκε πάλι εν μέρει ή κόγχη υποδοχής του ανάγλυφου.

Ἡ ἀνασκαφή τοῦ χώρου μεταξύ τῆς ἀνατολικῆς πύλης καὶ τοῦ βόρειά της πύργου ἔφερε στὸ φῶς βάσεις στηλῶν ψηφισμάτων, ἓνα βᾶθρο καὶ πόδια θρανίου ἐμπρὸς ἀπὸ τὸ τεῖχος. Ἄλλο θρανίο ἀκέραιο εἶχε βρεθεῖ παλαιότερα καὶ χρησίμευε καὶ αὐτὸ γιὰ τὴν ἀνάπαυση τῶν στρατιωτῶν ποὺ φρουροῦσαν τὴν πύλη.

θρανία
παρὰ
τὸ τεῖχος

Χαρακτηριστικὸ εἶναι πῶς πάνω σὲ μία λιθόπλινθο τοῦ τεῖχους, χαμηλὰ καὶ πίσω ἀπὸ τὸ θρανίο τοῦ ὁποῖου σώζονται μόνο τὰ πόδια, ὑπάρχει χαραγμένη ἢ ἐπιγραφὴ ἸΑπολλωνίδης ἸΑθηναῖος τοῦ 2ου π.Χ. αἰ.

χάραγμα

Ὡς κάλυμμα τοῦ ὀχετοῦ τῆς ὁδοῦ τῆς ἀνατολικῆς πύλης βρέθηκε τὸ κάτω μέρος στήλης μὲ χαραγμένο χρυσὸ στεφάνι καὶ τὴν ἐπιγραφὴν οἱ στρατιῶται Φιλόθεον Φρεάρριον. Πρόκειται γιὰ τὸν ἐπὶ Μνησείδου ἄρχοντας ἸΑθηναίων στρατηγὸ τῆς Παραλίας Φιλόθεο Φιλίωνος ποὺ τίμησαν, μὲ ἄλλο ψηφισμα, οἱ κρυπτοί. Ἄλλη στήλη, τοῦ 4ου π.Χ. αἰ., φέρει χαραγμένη τὴν ἐπιγραφὴν ἸΗρωι. Ὑπονοεῖται ὁ ἕως τώρα ἀνώνυμος ἸΗρωις ἸΑρχηγέτης τοῦ Ραμνοῦντος, πιθανῶς ὁ Νεανίας, ὁ ἀδελφὸς τῆς Οἰνόης.

στεφάνωση

Μὲ τὴν εὐκαιρία τῆς κατάρτισης τοῦ νέου τοπογραφικοῦ σχεδίου τοῦ φρουρίου (εἰκ. 5) ἔγινε καθαρισμὸς τοῦ τεῖχους καὶ ἀποκαλύφθηκαν νέες πύλες, μία στὴ βόρεια πλευρὰ καὶ ἄλλες τρεῖς στὴ δυτικὴ ἐκτὸς τῆς δυτικῆς πυλίδας ποὺ ἦταν γνωστὴ ἀπὸ χρόνια. Καὶ οἱ νέες πύλες εἶναι μικρές, σὲ σχέση μὲ τὴ νότια καὶ τὴν ἀνατολική, δὲν ἔμεναν μόνιμα ἀνοικτὲς καὶ ἐξυπηρετοῦσαν, σὲ καιρὸ εἰρήνης κυρίως, τοὺς ἀγρότες.

ἸΗρωις
ἸΑρχηγέτης

νέες
πύλες
τοῦ τεῖχους

Ἡ νότια πύλη τοῦ φρουρίου (εἰκ. 6), ἡ κύρια, ἄρχισε νὰ ἐρευνᾶται καὶ αὐτὴ συστηματικά. Ἡ σημαντικότερη διαπίστωση ἀπὸ τὴν ἀτελὴ ἀκόμη ἔρευνά της, εἶναι ὅτι τὸ ἀργότερο κατὰ τὸν 2ο π.Χ. αἰῶνα ἀχρηστεύτηκε καὶ κλείστηκε μὲ τοῖχο γιὰ λόγους ἄγνωστους ἀκόμη· πιθανῶς τοῦτο νὰ ὀφείλεται στὴ δυσκολία τῆς φύλαξής της. Ἐκτοτε χρησίμευε ὡς κύρια καὶ ἐπίσημη πύλη ἢ ἀνατολική. Ὁ στενὸς

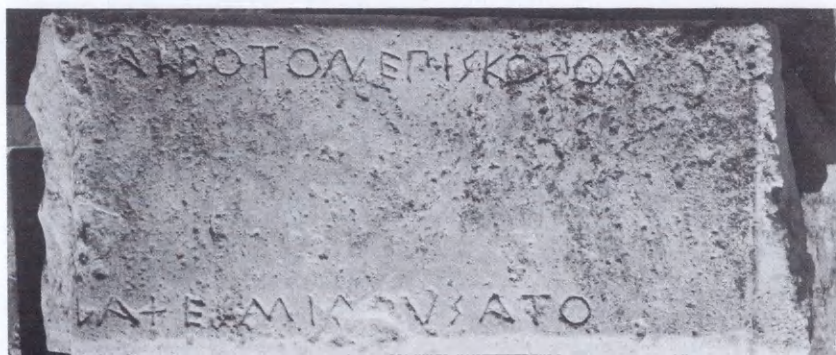
νότια
πύλη

χῶρος ἀνάμεσα στοὺς δύο πύργους τῆς νότιας πύλης χρησιμοποιοῦντο ὡς κοινὸς ἀποθέτης ἄχρηστων πραγμάτων, κυρίως θραυσμένων ἀγγείων καὶ ἀπορριμμάτων. Βρέθηκαν ἀκόμη κόκαλα ζώων καὶ κομμάτια μεταλλεύματος.

6 Ἡ νότια πύλη τοῦ φρουρίου τοῦ Ραμονιδίου.

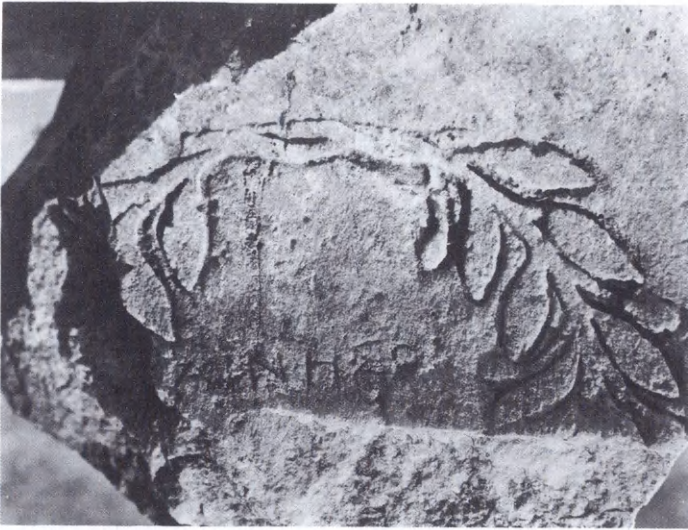
7 Ἐνεπίγραφος τετράγωνος Ἑρμῆς.

Κοντά στην πύλη, στο έσωτερικό του φρουρίου, βρέθηκε το κάτω μέρος τετράγωνου Ἐρμού του β' μισοῦ του 6ου π.Χ. αιώνα (εἰκ. 7). Κατὰ μῆκος τῆς στήλης εἶναι χαραγμένη ἀναθηματικὴ ἐπιγραφή ἀπὸ τὰ λείψανα τῆς ὁποίας προκύπτει ὅτι ἡ στήλη εἰκόνιζε τὸν Ἐρμῆ, προστάτη τῶν ζώων καὶ ὅτι εἶχε ἰδρυθεῖ στὸν χῶρο τοῦ φρουρίου ἀπὸ τὸν πιθανῶς Ραμνούσιο Λάχητα:

[- - - -] καὶ βοτῶν ἐπίσκοπον

[- - - -] Λάχες μ' ἰδρύσατο

8 Θραῦσμα βάρου με λείψανα ἀναθηματικῆς ἐπιγραφῆς.

Ἀπὸ τὸν χῶρο ἔξω τῆς νότιας πύλης προέρχονται δύο ἀκόμη ἐπιγραφές· ἡ πρώτη χαραγμένη σὲ τετράγωνο Ἐρμῆ εἶναι ἐφηβικὴ τοῦ β' μισοῦ τοῦ 4ου π.Χ. αἰ., ἡ δεύτερη εἶναι χαραγμένη μέσα σὲ στεφάνι ἐλιᾶς καὶ σώζει δύο λέξεις, *αἱ νῆσοι* (εἰκ. 8). Πιθανῶς ὑπονοοῦνται οἱ Κυκλάδες οἱ ὁποῖες στὸ σύνολό τους τιμοῦσαν κάποιον ἄγνωστο πρὸς τὸ παρὸν πρόσωπο, ἴσως στρατηγὸ τῆς Παραλίας.

ἐρμαϊκὴ
στήλη

στεφάνωση

2. ΓΛΑΣ

Ἀπὸ τὸν καθηγητὴ Σπυρ. Ἰακωβίδη συνεχίστηκε ἐφέτος ἡ ἀνασκαφὴ τοῦ Γλᾶ, ὅπου ἐρευνήθηκε τὸ βόρειο οἰκοδόμημα τῆς ἀνατολικῆς πτέρυγας τοῦ κεντρικοῦ περιβόλου, κτίριο *M* (εἰκ. 9), καὶ καθαρίστηκε τὸ περίγραμμα τοῦ πρὸς *N* τοῦ κτιρίου *K*.

9 Κτίριο *M* ἀπὸ *A*.

Τὸ κτίριο *M*, τετράπλευρο διαστ. 20.20×14.30 μ. διαιρεῖται σὲ τέσσερις χώρους. Γιὰ δάπεδο χρησίμευε ὁ βράχος, σκεπασμένος κατὰ τόπους μὲ λιθολόγημα. Τὸ κτίριο δὲν ἔδειχνε ἴχνη πυρκαγιᾶς. Ἡ ἐπίχωση, ἰδιαίτερος ἰσχνή, περιεῖχε ὄστρακα μαγειρικῶν καὶ ἀποθηκευτικῶν σκευῶν, μεγάλο ἀριθμὸ κυλίκων ἀπὸ τίς ἀποῖες συγκολλήθηκε μία (εἰκ. 10), μερικὰ λεκανίδια καὶ ἐλάχιστα κομμάτια σκύφων. Βρέθηκαν ἐπίσης πολλὰ κομμάτια παραχειλωτῶν στρωτήρων καὶ ἡμικυλινδρικῶν καλυπτῆρων στέγης. Τὸ στρώμα τοῦ δαπέδου ἀπέδωσε κομμάτια ἔγχρωμου κονιάματος μὲ ἀπλὴ διακόσμηση, μολύβδινα ἐλάσματα, ἐδώδιμα κογχύλια καὶ ἓναν φακοειδῆ σφραγιδόλιθο καλῆς τέχνης ἀπὸ ἀχάτη μὲ τὴν παράσταση δύο ἀντίνωτων αἰγοειδῶν (εἰκ. 11). Τὸ πα-

10 Κύλιξ.

11 Σφραγιδόλιθος.

12 Ώστρακο ΥΕ ΙΙΒ1 κυπέλλου.

λαιότερο δεῖγμα τῆς κεραμεικῆς, κομμάτι κυπέλλου με ἀυλακώσεις, ἀνήκει στὴν ΥΕ ΙΙΒ1 περίοδο (εἰκ. 12). Τὸ νεώτερο (ΥΕ ΙΙΒ2) προέρχεται ἀπὸ σκύφο με ἀραιὴ διακόσμηση κυματοειδοῦς γραμμῆς στὴ ζώνη τῶν λαβῶν.

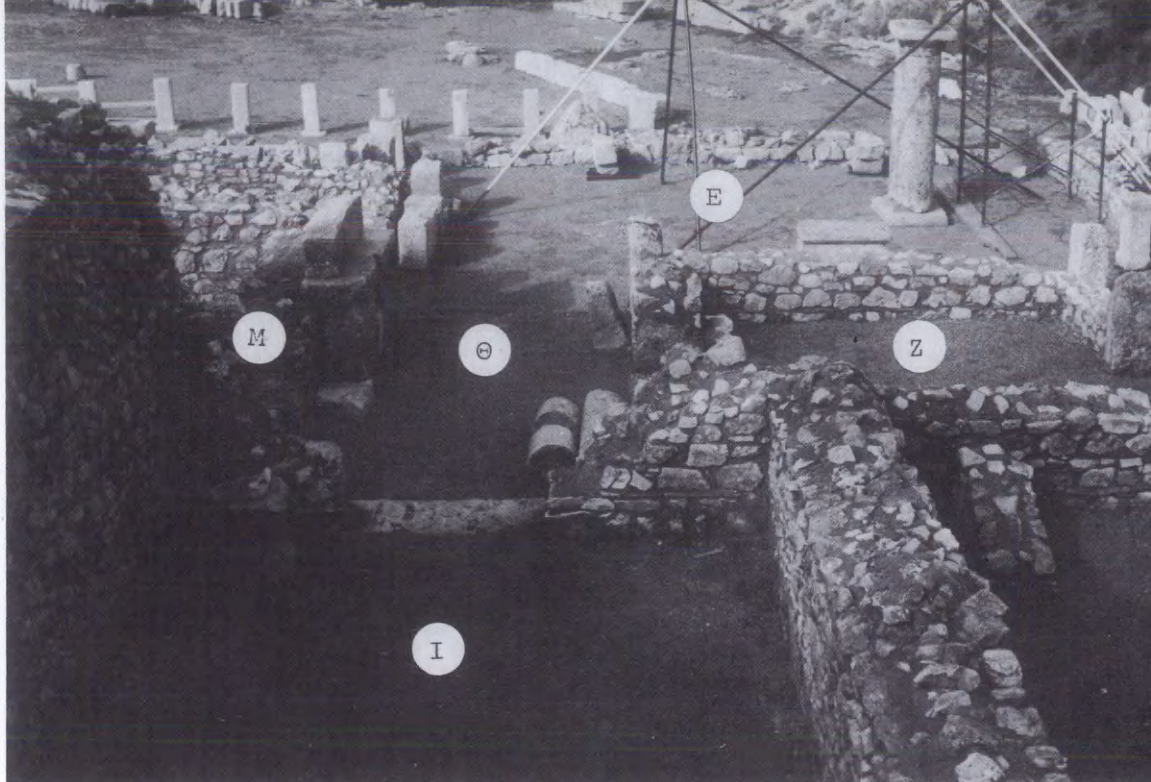
Τὸ κτίριο *K*, τοῦ ὁποῦοῦ σώζεται μόνο τὸ λιθόκτιστο κρηπίδωμα, ἔχει πρὸς τὴν κεντρικὴ αὐλὴ τοῦ νότιου περιβόλου δύο ἀναβάθρες, ἀπὸ τίς ὁποῖες ἡ νοτιότερη καὶ μεγαλύτερη ἔχει προσκτισμένη ἐξέδρα, προφανῶς γιὰ ὅποιον ἐπέβλεπε τὴν κίνηση μέσα καὶ ἔξω ἀπὸ τὸ κτίριο.

Στὸ ἱερὸ τοῦ Ἀπόλλωνος Μαλεάτα τῆς Ἐπιδαύρου συνεχίσθηκαν ὑπὸ τὴ διεύθυνση τοῦ καθηγητῆ *Βασ. Λαμπρινουδάκη* οἱ ἐργασίες καθαρισμοῦ τῶν χώρων τῶν παλαιῶν ἀνασκαφῶν, τῆς ταύτισης καὶ ἀποκατάστασης ἀρχιτεκτονικῶν μελῶν, τῆς συντήρησης τῶν τοιχοποιῶν κτιρίων τῶν χρόνων τῆς ρωμαιοκρατίας καὶ τῆς ἀποκατάστασης τοῦ τοπίου τοῦ ἱεροῦ. Πολύτιμη καὶ κατὰ τὸ ἔτος αὐτὸ ἦταν ἡ συνεργασία τοῦ ἀρχιτέκτονος Ἰ. Μαυρομματίδη.

3. ΕΠΙΔΑΥΡΟΣ

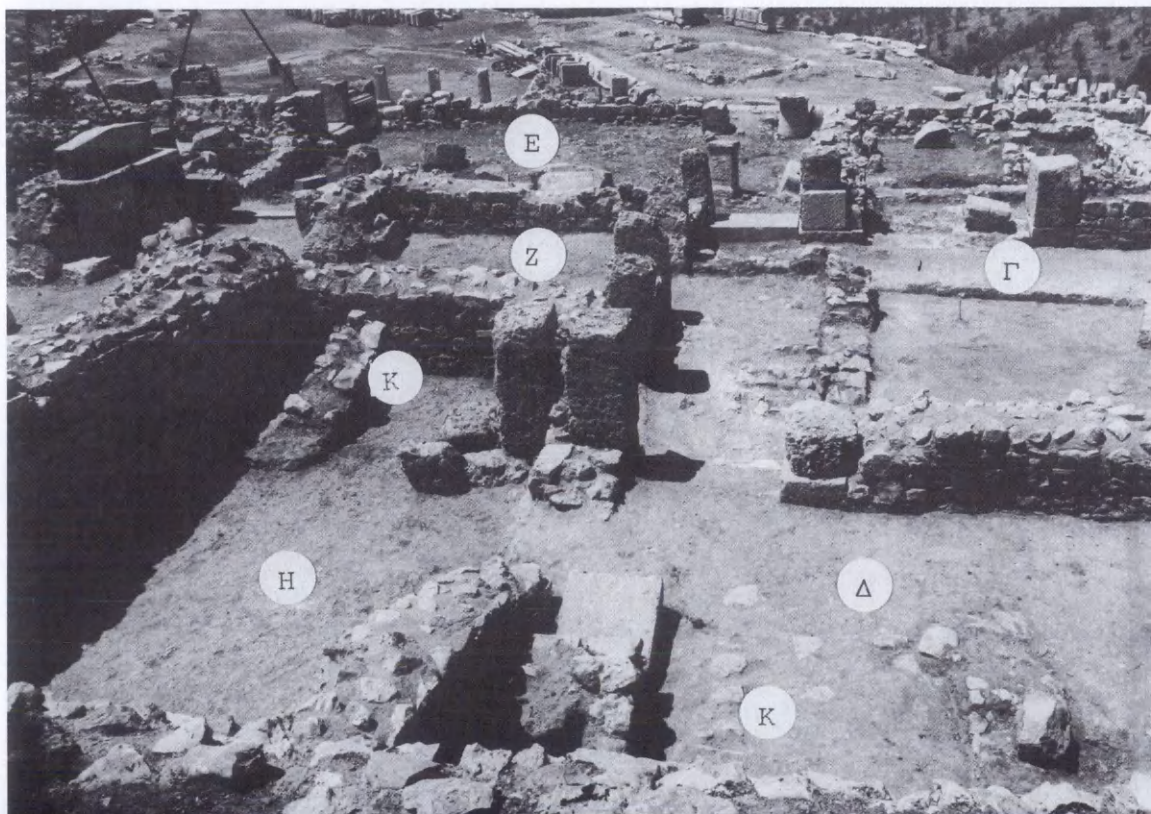
Ἱερὸ

Ἀπόλλωνος Μαλεάτα

13 'Ο λατρευτικός χώρος της σκανᾶς μετά τις ἐργασίες τοῦ 1990.

14 Τὰ ἰδιωτικά διαμερίσματα τῆς σκανᾶς μετὰ τὸν καθαρισμό.

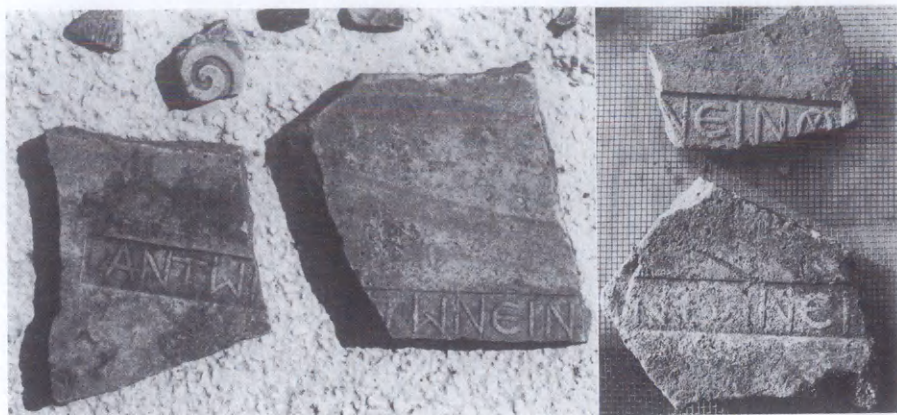
Κατά τις εργασίες καθαρισμού τῶν δαπέδων τῶν βορειοανατολικῶν χώρων τῆς ρωμαϊκῆς οἰκίας τῶν ἱερέων πού εἶναι γνωστή ἀπό τις ἐπιγραφές ὡς «σκαννά» προέκυψαν περαιτέρω στοιχεῖα γιά τή μορφή, τή χρήση καί τή χρονολόγηση τοῦ κτιρίου:

α) Τὸν πυρήνα του ἀποτελοῦσε ἐνότητα τεσσάρων χώρων (σηκός με πρόδομο, εἰκ. 13, I καί Θ, καί δύο δωμάτια, Μ καί Ζ, στίς πλευρές τοῦ προδόμου) με εἴσοδο στό νότιο μέρος τοῦ ὑπόστυλου προθαλάμου (εἰκ. 13, Ε) τοῦ κτιρίου. Γιά τήν ἐνότητα αὐτή προέκυψαν κατά τὸ 1989 σαφεῖς ἐνδείξεις ὅτι ἀποτελοῦσε ἱερό.

β) Οἱ χώροι στὰ βορειοανατολικά τοῦ σηκοῦ (εἰκ. 14, Η καί Δ) εἶχαν ὄροφο: Στή ΝΑ γωνία τοῦ μεγάλου δωματίου Λ ἀποκαλύφθηκαν τὰ ἴχνη κλιμακοστασίου (εἰκ. 14, Κ) με ἀρχική καί δεύτερη, προχειρότερη φάση. Στή δυτική ἐπί-

15 Τὰ ἐρείπια τῆς σκαννάς ἀπό Α μετὰ τις εργασίες τοῦ 1990.

16 Κεραμίδες από τη σκανά με τη σφραγίδα του Ἀντωνίνου.

σης πλευρὰ τοῦ δωματίου Η ἀναγνωρίσθηκαν τὰ λείψανα κλιμακοστασίου (Κ'), πού κατασκευάσθηκε κι αὐτὸ στὴ δεύτερη φάση, κλείνοντας τὴν εἴσοδο στὸ δωμάτιο, πού ἀντικαταστάθηκε μὲ ἄνοιγμα στὸν τοῖχο πρὸς τὸν χῶρο Λ.

γ) Ὁ χῶρος Γ στὰ βόρεια τοῦ ἱεροῦ, ἀπὸ τὸν ὁποῖο γινόταν ἡ διανομὴ στὰ λοιπὰ ἰδιωτικὰ διαμερίσματα τοῦ συμπλέγματος (εἰκ. 14-15) φαίνεται ὅτι κατὰ τὴ δεύτερη φάση χρήσης τοῦ κτιρίου ἔμεινε χωρὶς στέγη. Μπροστὰ στὴν εἴσοδο πρὸς τὸ ἱερὸ ἀπὸ τὸν χῶρο αὐτὸ κατασκευάσθηκε πρόχειρα στενὸς προστατευτικὸς προθάλαμος. Ἡ δεύτερη αὐτὴ φάση τοῦ κτιρίου σύμφωνα κυρίως μὲ τὰ εὑρήματα τοῦ 1989 στὸν πρόδρομο τοῦ ἱεροῦ μπορεῖ νὰ τοποθετηθεῖ στὸν 3ο μ.Χ. αἰ. Στὴν ἐπίχωση ὄλων αὐτῶν τῶν χώρων (τοὺς ὁποίους ἀτελῶς ἐρεύνησε ὁ Καββαδίας) βρέθηκαν ἄφθονα τεμάχια κεραμίδων εἰδικὰ δὲ στὸν Γ τὰ τεμάχια αὐτὰ ἐπιβεβαιώνουν τὴν κατασκευὴ τοῦ κτιρίου τὸν 2ο μ.Χ. αἰ. μὲ δαπάνες τοῦ συγκλητικοῦ Ἀντωνίνου (εἰκ. 16).

δ) Στὰ νότια τῶν ἱερῶν χώρων ὁ καθαρισμὸς τοῦ λουτροῦ καὶ τοῦ θολωτοῦ διαδρόμου του πού σώζεται σχεδὸν ἀνέπαφος (εἰκ. 17-18) ἦταν ιδιαίτερα ἐπίπονος λόγω τῶν ὄγκων χυτοῦ ὑλικοῦ πού ἔπρεπε νὰ ἀπομακρυνθοῦν γιὰ νὰ ἀποθηκευθοῦν ἄλλοῦ. Τὸ ιδιαίτερα ἐπιμελημένο λουτρὸ (εἰκ. 19) βρισκόταν δίπλα στὸν σηκὸ τοῦ ἱεροῦ καὶ ὁ ἀγωγὸς του παρελάμβανε καὶ τὰ νερὰ πού γιὰ κάποιο λατρευτικὸ

17 Ἡ εἴσοδος τοῦ λουτροῦ πρὶν ἀπὸ τὶς ἐργασίες.

18 Ἡ εἴσοδος τοῦ λουτροῦ μετὰ τὸν καθαρισμό.

19 Τὸ λουτρό τῆς σκανᾶς. Ἀριστερὰ ἡ ὀπὴ πρὸς τὸν ἀγωγὸ τοῦ νεροῦ.

προφανῶς σκοπὸ ἔρρεαν στὸ δάπεδο τοῦ σηκοῦ. Στὸν διπλανὸ κυκλικὸ χῶρο ἦταν ἐγκατεστημένο στὸ κέντρο περιρραντήριο.

ε) Ἡ ἀποτύπωση τμημάτων ἐλληνιστικοῦ προδρόμου τοῦ ρωμαϊκοῦ κτιρίου ἀπὸ τὸν Καββαδία στὸ βορειοδυτικὸ του τμήμα ἐλέγχθηκε ὅτι εἶναι ἀκριβής (εἰκ. 20). Ἀπὸ τὸ ἴδιο παλαιότερο κτίριο ἤλθαν στὸ φῶς θεμέλια κάτω ἀπὸ τὸ δάπεδο τοῦ χῶρου Ζ.

ΝΑ

οἰκοδόμημα

Στὰ νότια τῆς δεξαμενῆς καθαρίσθησαν 5 χῶροι (εἰκ. 21 καὶ 22,Α καὶ Θ) τοῦ πενιχρὰ σωζόμενου συγκροτήματος

20 Λείψανα οικοδομήματος τῶν ἐλληνιστικῶν χρόνων κάτω ἀπὸ τὸ ΒΔ τμήμα τῆς σκανᾶς.

21 Ἡ περιοχή τοῦ ΝΑ οικοδομήματος μετὰ τὴν ἀποψίλωση (1989).

ρωμαϊκῶν χρόνων ποὺ εἶχε ἀποκαλύψει ὁ Καββαδίας. Διαπιστώθηκε ὅτι ὁ χῶρος Λ διαιροῦνταν σὲ δύο μέρη ἀπὸ ἐγκάρσιο τοῖχο. Τὰ δάπεδα ἦταν ἀπὸ χῶμα.

22 Τὸ ΝΑ οἰκοδόμημα μετὰ τὸν καθαρισμὸ τοῦ 1990.

23 Τὸ τέμενος τῶν Μουσῶν. Πίσω ἡ σκανά.

Στὸ ξύλινο στέγαστρο τοῦ κλασικοῦ ναοῦ ἀντικαταστάθη-
καν τὰ καταπονημένα ὄρθια στοιχεῖα. Στὴ σκανὰ καὶ στὸ
νυμφαῖο συνεχίσθηκε ἡ συντήρηση τῶν τοίχων μὲ ἀρμολό-
γημα καὶ μικροσυμπληρώσεις μὲ εἰδικὴ κονία (εἰκ. 13, 15
καὶ 26). Τὰ ὑπολειπόμενα διάσπαρτα ἀρχιτεκτονικὰ μέλη,
στὸ ἀνατολικὸ κυρίως μέρος τῆς πλατείας τοῦ ἱεροῦ τακτο-
ποιήθηκαν καὶ κατὰ τὸ δυνατόν ταυτίσθηκαν. Σὲ προφανεῖς
περιπτώσεις τοποθετήθηκαν στὴ θέση τους, ὅπως ὁ γωνι-
αῖος βράχος στὸ πίσω μέρος τοῦ τεμένους τῶν Μουσῶν καὶ
ὁ πώρινος ἀμφιπρόσωπος κιονόμορφος πεσσὸς στὸν ὑπό-
στυλο προθάλαμο τῆς σκανᾶς (εἰκ. 23). Πέντε ἀπὸ τοὺς ἐν-
νέα πεσσίσκους τῆς πρόσοψης τοῦ τεμένους τῶν Μουσῶν
καὶ τμῆμα τῶν μεταξύ τους ξυλίνων δρυφάκτων συμπληρώ-
θηκαν ἀπὸ νέο ὑλικό (εἰκ. 23). Κατὰ τὴν τακτοποίηση τῶν
ἀρχαίων λίθων βρέθηκε ἕνας ἀκόμη βωμισκὸς ἀνατεθειμένος
στὴ μούσα Ἐρατῶ (Ε]ΡΑΤΟΣ) (εἰκ. 24). Ἀκόμη τὰ δάπεδα
στὴ σκανὰ (εἰκ. 13 καὶ 15) καὶ στὸ ΝΑ οἰκοδόμημα, καθὼς
καὶ τὸ σκαμμένο ἀνώμαλο πολὺ κάτω ἀπὸ τὸ ἀρχαῖο ἐπί-

24 Ἀναθηματικὸς βωμὸς
τῆς Ἐ]ρατοῦς.

25 Τὸ ἱερὸ τοῦ Ἀπόλλωνος Μαλεάτα ἀπὸ τὰ ΝΑ: μπροστὰ τὸ λουτρὸ καὶ ὁ ἱερὸς χώρος τῆς σκανᾶς, στὸ βάθος τὸ τέμενος τῶν Μουσῶν, ὁ κλασικὸς βωμὸς καὶ ὁ ναός.

26 Τὸ ἱερὸ τοῦ Ἀπόλλωνος Μαλεάτα ἀπὸ τὰ ΝΑ μετὰ τὶς ἐργασίες τοῦ 1990.

πεδο ἔδαφος τῆς πλατείας τοῦ ἱεροῦ (εἰκ. 25: ἡ κατάσταση τὸ 1978, εἰκ. 26: μετὰ τὶς ἐργασίες κατὰ τὸ 1990) ἐπιστρώθηκαν με ἄμμο (κατὰ περίπτωσιν) καὶ τριμμένο μαλακὸ βράχο τῆς περιοχῆς. Τὸ ὑλικὸ αὐτὸ χρησιμοποιήθηκε ἤδη δοκιμαστικὰ στὸ ἱερό καὶ ἀποδείχθηκε ὅτι ἀνακόπτει ἀποτελεσματικὰ τὴ βλάστηση καὶ προστατεύει τὰ ὑποκείμενα.

Ὁ σκοπὸς τῶν γεωφυσικῶν ἐρευνῶν στὴν περιοχὴ τῆς ἀρχαίας Μαντινείας ἀπὸ τὸν καθηγητὴ Στ. Παπαμαρινόπουλο εἶναι ὁ ἐντοπισμὸς θαμμένων ἀρχαιοτήτων σὲ βάθος περίπου 0.5 μ. με διαφορετικὲς μεθόδους, τεχνικὲς καὶ συσκευές.

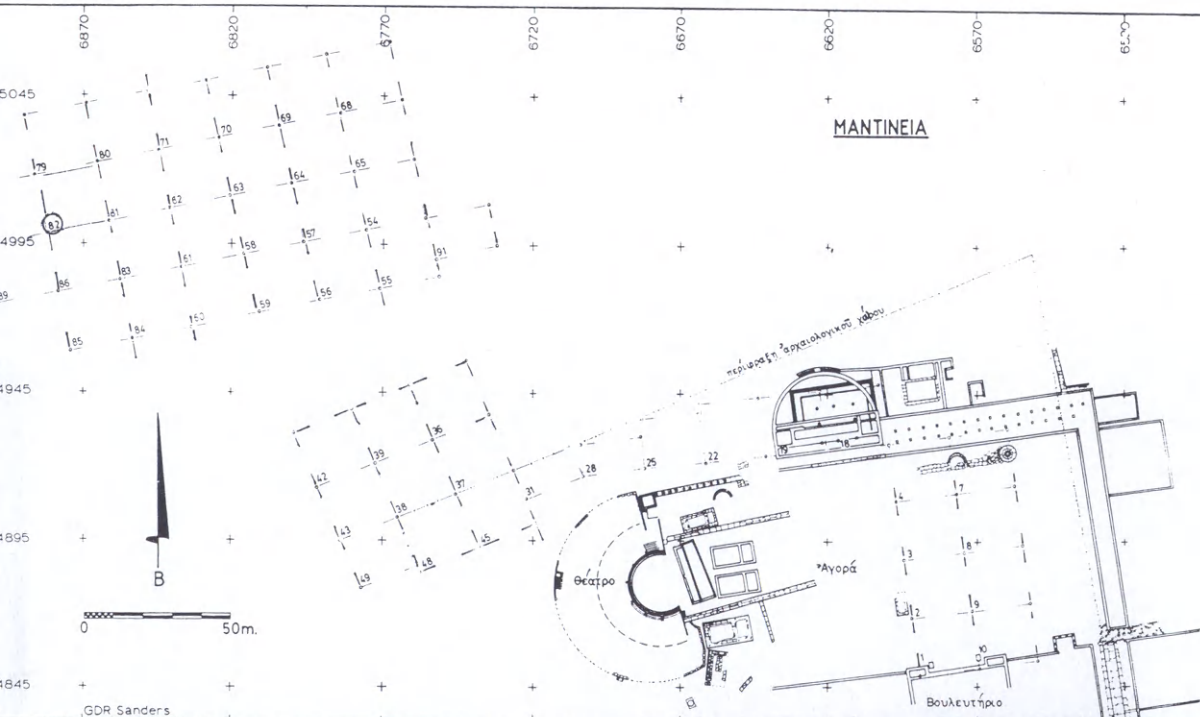
Ἀπὸ τὶς ἐργασίες αὐτὲς θὰ προκύψει σειρά γεωφυσικῶν χαρτῶν οἱ ὁποῖοι θὰ ἀντιστοιχοῦν σ' αὐτὴ τὴν περιοχὴ. Ἀπὸ τὶς παρατηρούμενες διαφορὲς θὰ διαπιστωθεῖ ἡ προσφορότερη μέθοδος καὶ θὰ διευκρινιστεῖ ἂν οἱ μέθοδοι εἶναι ὅλες ἀπαραίτητες ἢ μέρος ἀπὸ αὐτές.

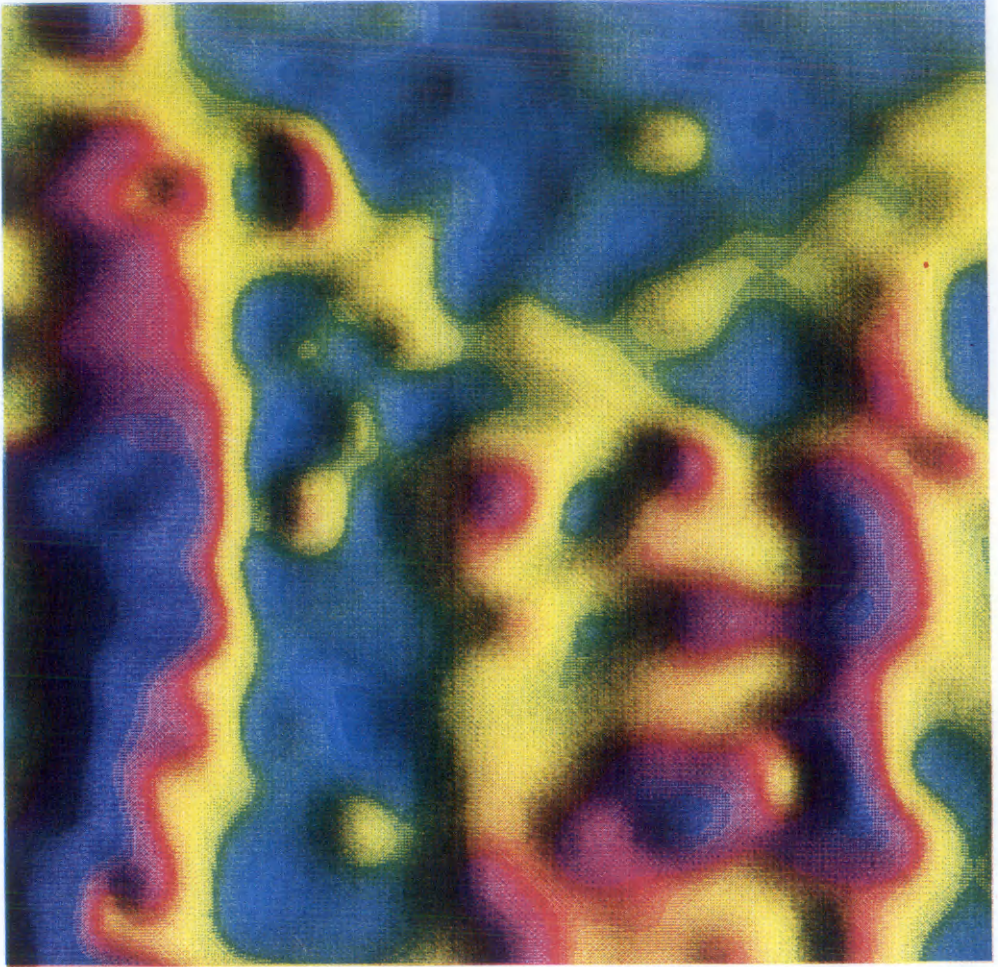
Σ' αὐτὴ τὴν ἔκθεση παρουσιάζονται ἀποτελέσματα ἐνὸς μόνο κανάβου ὁ ὁποῖος φαίνεται στὴν εἰκ. 27 με κωδικὸ 82.

4. ΜΑΝΤΙΝΕΙΑ

ἐπεξεργασία
τῶν μετρήσεων

27

28

ἀρχαῖοι δρόμοι
καὶ θεμέλια κτιρίων

Ἡ εἰκ. 27 περιέχει ὁρατὰ μνημεῖα καθὼς καὶ τὸ περίγραμμα τῆς κατανομῆς τῶν κανάβων.

Στὴν εἰκ. 28 ἀπεικονίζεται ἡ κατανομὴ τῆς ἠλεκτρικῆς ἀντίστασης R τοῦ ἐδάφους σὲ βάθος 0.5 μ. Οἱ μετρήσεις ἔγιναν μὲ τὴ συσκευὴ GEOSCAN RM4. Ἡ διάρκεια τῆς ὑπαίθριας ἐργασίας ἦταν 2 ὥρες. Τετρακόσιες μετρήσεις εἰσήχθησαν στὸν φορητὸ ὑπολογιστὴ Compaq. Ὁ χρόνος ἐπεξεργασίας καθὼς καὶ ἐκτυπώσεως ἦταν 20 λεπτά. Τὰ χρώματα χωρί-

ζονται σὲ δύο κατηγορίες: ἡ πρώτη περιλαμβάνει τὸ κίτρινο, τὸ πορτοκαλί, τὸ κόκκινο καὶ τὸ ἰώδες τὰ ὁποῖα εἶναι τὰ λεγόμενα θερμὰ χρώματα. Τὰ τελευταῖα ἀντιστοιχοῦν σὲ αὐξάνουσες τιμές τοῦ μεγέθους R. Ἡ ἐρμηνεία τῶν σχηματισμῶν αὐτῶν εἶναι ἡ ἀκόλουθη:

Στὶς θέσεις τῶν σχηματισμῶν αὐτῶν ὑπάρχουν ὑλικά τὰ ὁποῖα δὲν ἀφήνουν τὸ ἠλεκτρικὸ ρεῦμα νὰ περάσει διὰ μέσου τῆς δομῆς τους. Ἡ συνέπεια αὐτὴ ἔχει ὡς ἀποτέλεσμα τὴν αὐξηση τῆς R στὸ ἐπιλεγέν βάθος. Ἡ ἐμπειρία ἔχει δείξει ὅτι οἱ σχηματισμοὶ μὲ χαρακτηριστικὰ τὰ ὁποῖα παρουσιάσθηκαν πρὶ πάντων, ἀντιστοιχοῦν μὲ δρόμους καὶ θεμέλια κτιρίων. Εἰδικότερα συμπεραίνεται, ὅτι ὁ σχηματισμὸς ποὺ βρίσκεται στὴ δυτικὴ πλευρὰ εἶναι δρόμος τῆς ἀρχαίας πόλεως τόσο ἀπὸ τὴ γεωμετρία του ὅσο καὶ ἀπὸ τὴν εὐρύτερη σύνδεσή του μὲ τὸν γεωφυσικὸ χάρτη ὅλης τῆς περιοχῆς. Ἐπιπρόσθετα, ὁ σχηματισμὸς ποὺ βρίσκεται πρὸς τὸ κέντρο καὶ τὴν ἀνατολικὴν πλευρὰ τοῦ ἰδίου χάρτη ἀντιπροσωπεύει θεμέλια κτίσματος ποὺ εἶναι στὸ ἴδιο βάθος μὲ τὸν δρόμο.

Συνεχίστηκε γιὰ ἕνατη ἀνασκαφικὴ περίοδο ἡ ἔρευνα τοῦ μυκηναϊκοῦ νεκροταφείου Καλλιθέας καὶ γιὰ τρίτη τοῦ Κλάους Πατρῶν ἀπὸ τὸν ἀναπληρωτὴ καθηγητὴ *Θανάση Παπαδόπουλο*.

Στὴν Καλλιθέα (θέση «Λαγανιδιά»), ἔγινε τὶς πρῶτες ἡμέρες ἐπιφανειακὴ ἔρευνα γιὰ τὸν ἐντοπισμὸ καὶ ἄλλων τάφων καὶ ἴσως καὶ δευτέρου θολωτοῦ. Βρέθηκαν μερικὰ ὄστρακα καὶ λείψανα κτιρίων (;) ΝΔ καὶ σὲ μικρὴ ἀπόσταση ἀπὸ τὸ νεκροταφεῖο. Ἡ ἔρευνα διακόπηκε, ἀλλὰ θὰ συνεχισθεῖ κατὰ τὴν ἐπόμενη ἀνασκαφικὴ περίοδο, καθὼς πιθανότατα ὑπάρχουν καὶ ἄλλοι τάφοι καὶ κτίρια.

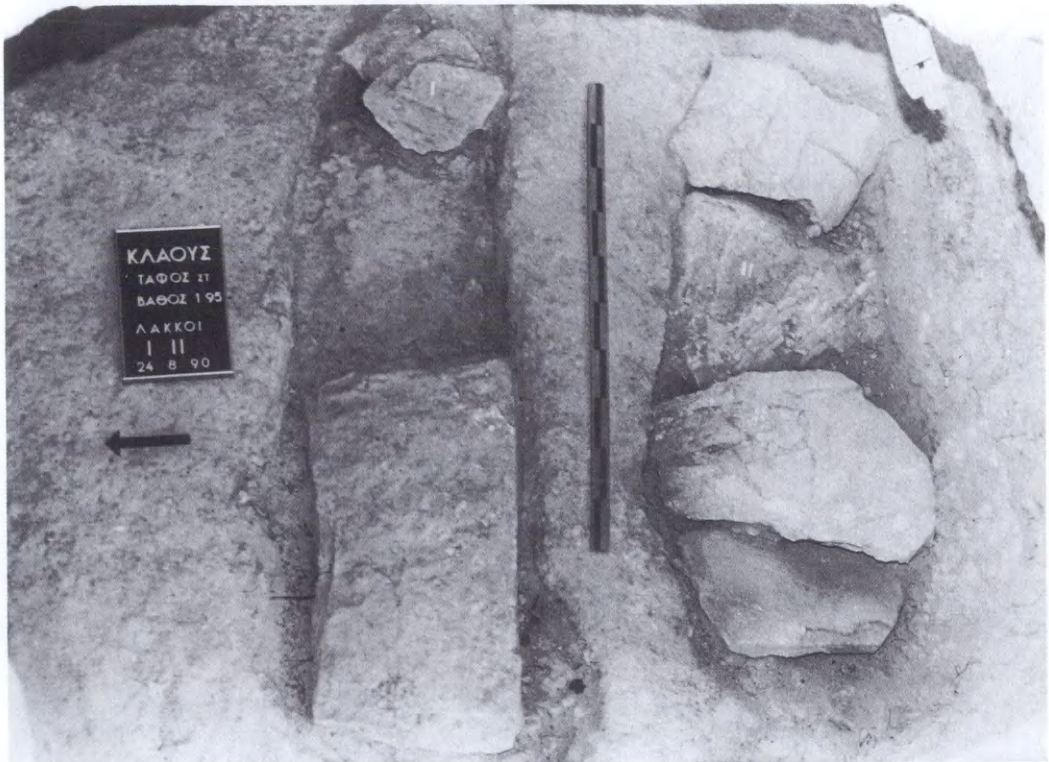
5. ΚΑΛΛΙΘΕΑ ΚΛΑΟΥΣ ΠΑΤΡΩΝ

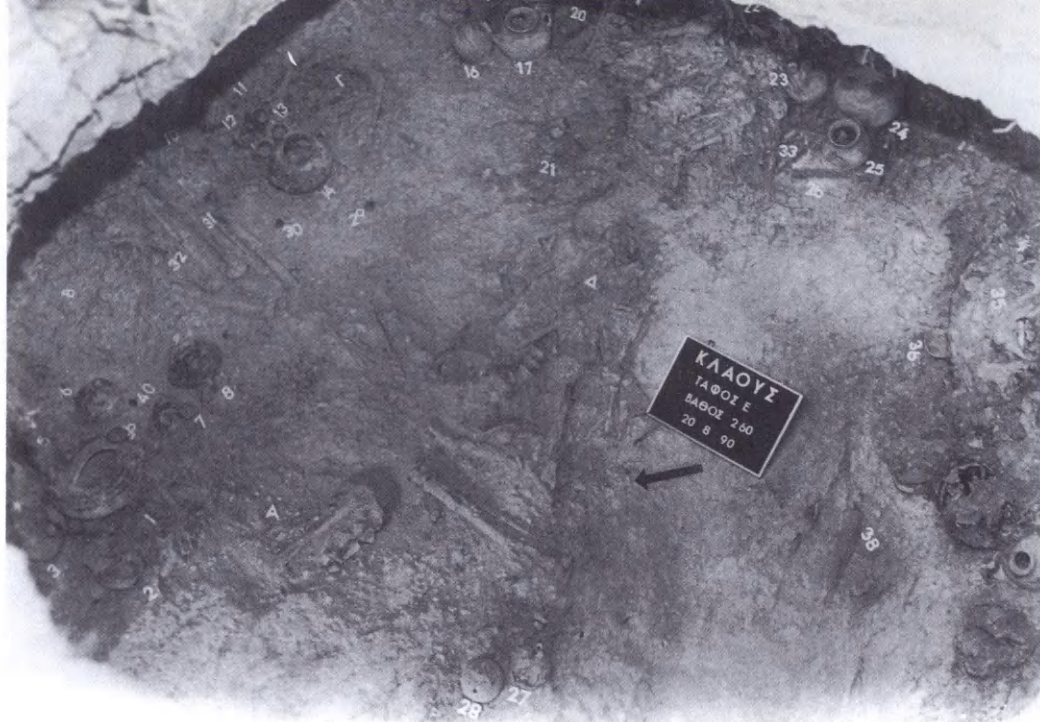
Καλλιθέα

29 Δρόμος και είσοδος τάφου ΣΤ.

30 Τάφος ΣΤ. Λάκκοι του θαλάμου με καλυπτήριες πλάκες.

31 Τάφος Ε. Ταφές παραμερισμένων οστών και κτερίσματα κατά χώραν.

Στὸ Κλάουσι (θέση «Κούκουρα») ἐρευνήθηκαν τέσσερις βυθισμένοι, ἀλλὰ ἀσύλητοι θαλαμοειδεῖς λαξευτοὶ τάφοι (Δ, Ε, ΣΤ, Ζ), ὁμοίας κατασκευῆς καὶ διαστάσεων μὲ αὐτοὺς ποὺ ἀνασκάφηκαν κατὰ τὶς δύο προηγούμενες ἀνασκαφικὲς περιόδους. Ἔχουν βραχεῖς καὶ ἔντονα κατηφορικοὺς δρόμους, εἰσόδους χαμηλές (εἰκ. 29) καὶ θαλάμους κυκλικούς ἢ πεταλόσχημους. Ὁ τάφος Ζ εἶχε δύο θαλάμους, ἐνῶ οἱ ὑπόλοιποι τρεῖς τάφοι εἶχαν λάκκους λαξευμένους στὸ δάπεδο τῶν θαλάμων τους, μὲ ἢ χωρὶς καλυπτῆριες πλάκες, στοιχειῶ ποὺ εἶναι χαρακτηριστικὸ τῆς ἀρχιτεκτονικῆς τῶν τάφων τοῦ νεκροταφείου αὐτοῦ (εἰκ. 30).

Κλάουσι

Ὅλοι εἶχαν χρησιμοποιηθεῖ γιὰ τὴν ταφὴ περισσότερων τοῦ ἐνὸς νεκρῶν, ποὺ εἶχαν τοποθετηθεῖ ἐπὶ τοῦ δαπέδου, ἢ στοὺς λάκκους, ἐνῶ πολλὰ ὀστά προγενέστερων ταφῶν εἶχαν παραμερισθεῖ σὲ σωροὺς στὰ πλάγια τοιχώματα τῶν θαλάμων (εἰκ. 31).

Συνολικὰ οἱ ταφέντες στοὺς τέσσερις τάφους ἦταν 34 καὶ εἶχαν κτερισθεῖ μὲ περισσότερα ἀπὸ 90 ἀγγεῖα διαφόρων σχημάτων (μεγάλοι ἀμφορεῖς, ἀλάβαστρα, πυξίδες, ψευδόστομοι ἀμφορεῖς, κύπελλα, κέρνοι, πρόχοι, δακτυλιό-

σχημα, κέρνοι, πτηνόσχημοι άσκοι κ.ά.), χάλκινα όπλα και έργαλεία (λόγχες, μαχαίρια) και μεγάλο άριθμό μικροευρημάτων (σφονδύλια, περιδέρια από χάντρες υαλόμαζας, φαγεντιανής και άχάτη).

Τά παραπάνω εύρήματα χρονολογοϋν τούς τάφους στην ΥΕ ΙΙΑ-Γ περίοδο.

6. ΜΕΣΣΗΝΗ

Ή άνασκαφή τής 'Αρχαιολογικής 'Εταιρείας στην 'Αρχαία Μεσσήνη συνεχίστηκε και κατά τó 1990 υπό τή διεύθυνση τού καθηγητή Πέτρου Θέμελη.

κρηναίο

οικοδόμημα

Τó κρηναίο οικοδόμημα, στα ΒΑ τού 'Ασκληπιείου πού πρέπει νά άναγνωρισθεϊ ώς ή κρήνη 'Αρσινόη τής άγορᾶς πού μνημονεύει ó Πausανίας (IV, 31, 6) άποκαλύφθηκε πληρέστερα (εικ. 32). Περιλαμβάνει δύο μεγάλες συνεχιζόμενες

32 "Αποψη τού κρηναίου οικοδομήματος από ΒΑ.

άνισοϋψείς δεξαμενές, προστώο, πλακόστρωτη πλευρική είσοδο στα δυτικά, ισχυρό ανάλημμα στα βόρεια, που συγκρατεί τὸ ὑπερκείμενο ἄνδηρο καὶ στενὴ ἀνηφορική ἀτραπὸ μὲ κλιμακοστάσια στὰ ἀνατολικά. Στὸ ἀνάλημμα καταλήγει μεγάλος ὑπόγειος ὑδραγωγὸς πὺ τροφοδοτεῖ τὶς δεξαμενές μὲ νερὸ ἀπὸ τὴν πηγὴ Κλεψύδρα (*Ἔργον* 1988, 27-29).

Τὸ κρηναῖο οἰκοδόμημα μαζί μὲ τὴν παρακείμενη στὰ ἀνατολικά του δίπτυλη στοά (*ΠΑΕ* 1958), τῆς ὁποίας τὸ μῆκος ὑπολογίζεται σὲ 80 μ. περίπου, ὄριζαν καὶ ἔκλειναν ἀπὸ Β τὸν χῶρο τῆς ἀγορᾶς, ὁ ὁποῖος ἐκτείνεται πρὸς Ν ὡς τὴν εὐρεία ὁδὸ, τὴ διερχόμενη κατὰ μῆκος τῆς βόρειας ὄψης τοῦ Σεβαστείου καὶ τοῦ Ὁδείου.

Ἡ ἀνασκαφὴ ἐντὸς τῆς εὐρείας ὁδοῦ στὰ βόρεια τοῦ Ὁδείου ἔφερε στὸ φῶς σύμπλεγμα κατασκευῶν τῆς ὕστατης ἀρχαιότητος (εἰκ. 33), χτισμένο σχεδὸν ἐξ ὀλοκλήρου μὲ ὕλικὸ σὲ δεύτερη χρῆση, συμπεριλαμβανομένων θραυσμάτων

εὐρεία ὁδὸς

33 Κατασκευὲς τῆς ὕστατης ἀρχαιότητος.

34 Ἐπιτύμβιο ανάγλυφο.

35 Κεφάλι γενειοφόρου.

36 Πώρινη μετόπη.

37 Συνθήκη συμμαχίας.

γλυπτῶν, ἀναγλύφων καὶ ἐπιγραφῶν. Μνημονεύονται ὀρισμένα μόνο ἀπ' αὐτά:

Ἐνεπίγραφο ἐπιτύμβιο ἀνάγλυφο ὕστερων ἐλληνιστικῶν χρόνων. Ἡ νεκρὴ *ΦΙΛΩΝΙΣ ΑΦΡΟΔΙΤΗΣ*; σύμφωνα μὲ τὴν ἐπιγραφή, εἰκονίζεται στὸν τύπο τῆς Ἀφροδίτης Arles (εἰκ. 34).

Μαρμάρينو κεφάλι γενειοφόρου σὲ φυσικὸ μέγεθος (εἰκ. 35). Παρὰ τὴν ἔντονη φθορὰ μπορεῖ νὰ ἀναγνωρισθεῖ ὡς ἔργο ποιότητας τοῦ τέλους τοῦ 4ου/ἀρχῶν 3ου π.Χ. αἰ., πού εἰκονίζει πιθανῶς τὸν Ἀσκληπιό.

Πώρινη συμφυῆς μὲ τρίγλυφο μετόπη, πού φέρει ἀνάγλυφη παράσταση τοῦ μύθου τῆς Ἀνδρομέδας (εἰκ. 36).

Τρεῖς ἀκόμη παρόμοιες μετόπες μὲ ἀνάγλυφες παραστάσεις, πολὺ φθαρμένες, καθὼς ἐπίσης καὶ πώρινα δωρικὰ ἐπιστύλια βρίσκονται ἐντοιχισμένα στὸν ἴδιο χῶρο. Ἐνα θραῦσμα πώρινου φατνώματος μὲ ἀνάγλυφο πτερωτὸ κεραυνὸ τοῦ Δία, πού βρέθηκε πέρυσι δείχνει ὅτι ὅλα τὰ πώρινα μέλη προέρχονταν πιθανῶς ἀπὸ τὸν ναὸ τοῦ *Διὸς Σωτήρος*, τοῦ ὁποίου τὸ ἄγαλμα εἶδε ὁ Παυσανίας (IV, 31, 6) στὴν ἀγορὰ τῆς Μεσσηνίας.

Ἐνεπίγραφη στήλη ἐντοιχισμένη στὸ δάπεδο ἡμικυκλικῆς δεξαμενῆς ὕστερορωμαϊκῶν χρόνων (εἰκ. 37) σώζει τὸ κείμενο συνθήκης συμμαχίας μεταξὺ τῶν Μεσσηνίων καὶ τοῦ βασιλέως Λυσιμάχου *ἐπὶ τῶ ἀλλήλοις παντὶ σθένει... κατὰ γῆ βοαθεῖν*. Περιλαμβάνει τοὺς ὄρους τῆς συμμαχίας καὶ τοὺς ἐκατέρωθεν ὄρκους καὶ ἀποτελεῖ μαρτυρία μεγάλης σημασίας, πού φωτίζει μιὰν ἄγνωστη ὡς τώρα χρονικὴ περίοδο τῆς μεσσηνιακῆς ἱστορίας. Πρέπει νὰ χρονολογηθεῖ μεταξὺ τῶν ἐτῶν 286-281 π.Χ.

Ψήφισμα τῶν Μεσσηνίων ὑπὲρ τῶν *πρεσβευτῶν παρὰ τῶν Κεφαλλάνων* στοὺς ὁποίους ἀποδίδονται οἱ μέγιστες τιμὲς τῆς πόλεως. Στὸ κείμενο ὀρίζεται νὰ ἀναγράψουν *οἱ σύνεδροι καὶ ὁ γραμματεὺς* τὸ ψήφισμα σὲ λίθινη στήλη καὶ νὰ τὸ ἀναθέσουν *εἰς τὸ ἱερὸν τῆς Μεσσάνας*. Ἐχομε ἔτσι τὴν πρώτη ἐπιγραφικὴ μαρτυρία ὑπαρξῆς ἱεροῦ τῆς Μεσσηνίας; τὸν ναὸ καὶ τὸ λατρευτικὸ ἄγαλμα τῆς ὁποίας περιγράφει ὁ

38 Ἡ ὕστερορωμαϊκὴ στοὰ ἀπὸ Δ.

39 Τοῖχος ὕστερορωμαϊκῆς στοᾶς μὲ ἐντοιχισμένα γλυπτά.

Παυσανίας (IV, 31, 10). Φαίνεται ότι και στην ἀμφίγραφη ἐπιγραφή IG V₁, 1429 ὀρίζεται ὡς τόπος ἀνάθεσης τὸ ἱερὸ τῆς Μεσσήνης.

Ἡ ἀνασκαφὴ ἀποκάλυψε φέτος τὸ δυτικὸ τμήμα τῆς μεγάλης ὑστερορωμαϊκῆς στοᾶς πὺν βρίσκεται σὲ ἐπαφὴ μὲ τὴ βόρεια πλευρὰ τοῦ Σεβαστείου (εἰκ. 38). Δύο ἀπὸ τοὺς κίονες φέρουν πέντε ἐπιγραφές μὲ ὀνόματα ἀγορανόμων καὶ ὑπαγορανόμων, καθὼς καὶ ἀναγραφὴ τοῦ ἔτους καὶ τοῦ ἐπωνύμου ἱερέως τοῦ Διὸς Ἴθωμάτα. Χρονολογοῦνται μετὰ ξὺ 30 π.Χ. καὶ 87 μ.Χ., προέρχονται δὲ ἀπὸ στωικὸ οἰκοδόμημα τῆς ἀγορᾶς.

Στὸν πίσω (νότιο) τοῖχο τῆς στοᾶς, ὁ ὁποῖος ἔχει κατασκευασθεῖ πάνω στὸν βόρειο τοῖχο τοῦ Σεβαστείου, καθὼς καὶ στοὺς ἐγκάρσιους τοίχους τῶν καταστημάτων ἔχουν χρησιμοποιοθεῖ πολλὰ θραύσματα γλυπτῶν (εἰκ. 39). Ἄξια ἰδιαίτερης μνείας εἶναι:

1. Μαρμάρينو κεφάλι (ὑψ. 0.42 μ.) κολοσσιαίου ἀγάλματος νέου ἄνδρα, ἐλληνιστικῶν χρόνων (εἰκ. 40). Φέρει ὅλα τὰ χαρακτηριστικὰ τῆς τέχνης τοῦ Μεσσήνιου γλύπτη Δαμοφῶντος καὶ εἰκονίζει πιθανότατα τὸν ἀγένειο Θηβαῖο

ὑστερορωμαϊκὴ
στοὰ

40 Μαρμάρينو κεφάλι νέου, ἔργο τοῦ Δαμοφῶντος.

Ἡρακλῆ, πὺ μαζὶ μὲ τὸν σιδερένιο ἀνδριάντα τοῦ Ἐπαμεινώνδα πλαισίωσαν τὸ ἄγαλμα τῆς πόλεως τῶν Θηβαίων μέσα στὸν οἶκο N τῆς δυτικῆς πτέρυγας τοῦ Ἀσληπιείου (Παυσανίας IV, 31, 10). Κερδίζουμε ἔτσι ἕνα ἀκόμη πρωτότυπο ἔργο ἀπὸ τὸ χέρι τοῦ Δαμοφῶντος, τοῦ ὁποῖου ἡ καλλιτεχνικὴ δραστηριότητα δὲν περιοριζόταν στὴ Μεσσήνη, τὴ Μεγαλόπολη, τὴ Λυκόσουρα καὶ τὸ Αἴγιο, ἀλλὰ ἀπλωνόταν σὲ πόλεις τῆς Στερεᾶς, τὰ Ἴονια νησιὰ καὶ τὶς Κυκλάδες, σύμφωνα μὲ τὴ μαρτυρία ἐπιγραφῆς (ΠΑΕ 1972, 137 κέ.). Τὸ γενεαλογικὸ δένδρο τῆς οἰκογένειας τοῦ Δαμοφῶντος ἀποκαθίσταται τώρα μὲ βάση τὰ ἐπιγραφικὰ στοιχεῖα ὡς τὴν τετάρτη γενιά, τοὺς δισεγγόνους τοῦ Φίλιππο καὶ Ξερόφιλο, οἱ ὁποῖοι κατασκεύασαν τὰ ἀγάλματα τῆς Ἀγεμόνος (Μεσσήνης) καὶ τοῦ Τριόπα (Ἔργον 1989, 35, εἰκ. 34, ὅπου ἐσφαλμένα ἀναφέρονται ὡς γιοὶ του).

2. Δύο θραύσματα ἀπὸ τὸν κορμὸ μαρμάρινου ἀγάλματος Ἀρτέμιδος Κυνηγέτιδος (εἰκ. 41-42) ἑλληνιστικῶν χρόνων μὲ πλούσια πτυχωμένο χιτῶνα καὶ δορὰ ζώου, πὺ συγκολλήθηκαν μὲ δύο ἄλλα τὰ ὁποῖα προέρχονται ἀπὸ τὴν ἀνασκαφὴ τοῦ Ἀν. Ὁρλάνδου.

41-42 Ἄνω καὶ κάτω μέρος κορμοῦ ἀγάλματος Ἀρτέμιδος.

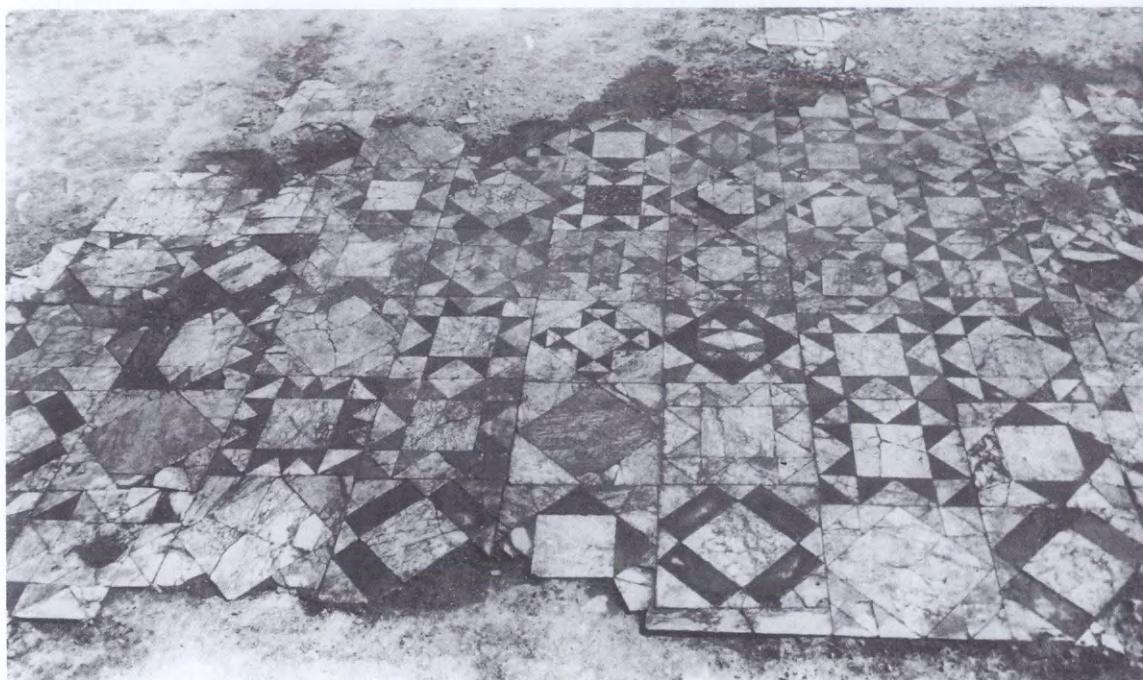
43 Κάτω μέρος κορμού
ἀγαματίου Ἀρτέμιδος.

44 Δεξιὸ πῶδι χαλκινῶ
ἀγαματιδίου.

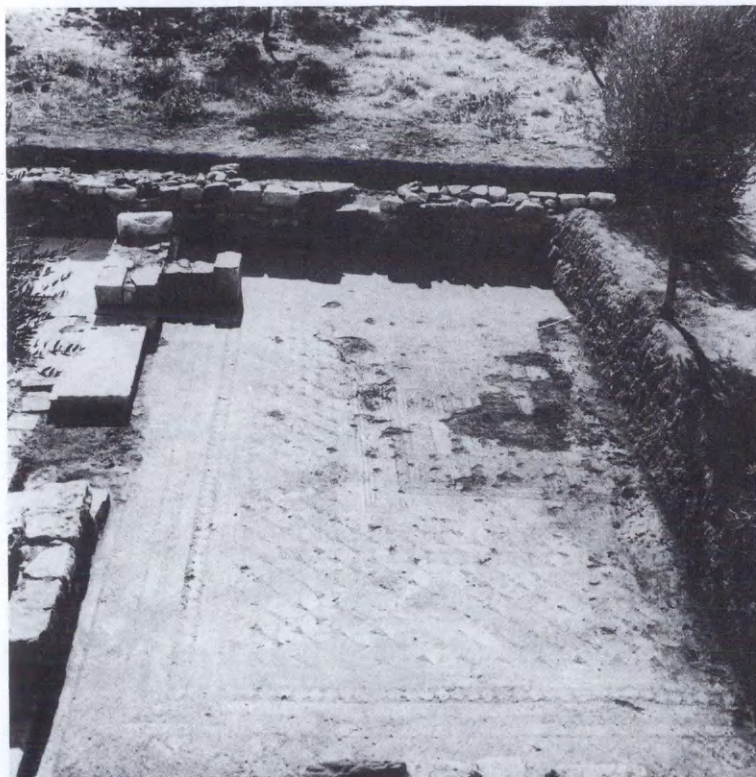
45 Λείψανα ναῖσκου στὰ βόρεια τοῦ Ἀρτεμισίου.

46 Λεπτομέρεια τοῦ μαρμαροθετήματος.

47 Ἐπίσημη τῆς αἴθουσας μὲ τὸ μωσαϊκὸ δάπεδο.

3. Τὸ κάτω μέρος τοῦ κορμοῦ μικροῦ μαρμαρίνου ἀγάλματος Ἀρτέμιδος ἐλληνιστικῶν χρόνων (εἰκ. 43).

Στὴν ἴδια περιοχή βρέθηκαν διάσπαρτοι πέντε ἀράβδωτοι ἐνεπίγραφοι σπόνδυλοι κιόνων 3ου μ.Χ. αἰ. πὺ φέρουν ὀνόματα ἀγωνοθετῶν, ἱεροθετῶν καὶ χαλειδοφόρων μὲ ἀναγραφή τοῦ ἔτους καὶ τοῦ ὀνόματος τοῦ ἱερέως τοῦ Διὸς Ἴθωμάτα.

Μεταξὺ τῆς ὑστερορωμαϊκῆς στοᾶς καὶ τοῦ Ἀρτεμισίου ἀποκαλύφθηκαν τὰ θεμέλια ναῖσκου μὲ ἀβαθὴ πρόδομο καὶ σηκό, στὸ μέσο τοῦ ὁποίου σώζεται ἡ εὐθυνηρία τοῦ βάρθρου λατρευτικοῦ ἀγάλματος (εἰκ. 45). Παραμένει πρὸς τὸ παρὸν ἄγνωστο σὲ ποιά θεότητα ἦταν ἀφιερωμένος. Τὸ δεξιὸ πῶδι χάλκινου ἀγαλματίου Ἀρτέμιδος μὲ ἐμβάδα (εἰκ. 44), πὺ βρέθηκε μέσα στὸν σηκό δείχνει πάντως ὅτι ὁ ναῖσκος θὰ μπορούσε νὰ ἀναγνωρισθεῖ ὡς ἕνα δεύτερο Ἀρτεμισιο, προγενέστερο ἐκείνου τῆς Ἀρτέμιδος Φωσφόρου.

ναῖσκος

Ἡ ἀνασκαφὴ στὸ βαλανεῖο βοήθησε νὰ διευκρινισθοῦν οἱ δύο ἐλληνιστικὲς (τοῦ 2ου καὶ τοῦ 1ου π.Χ. αἰ.) καὶ ἡ ὑστερορωμαϊκὴ (3ου μ.Χ. αἰ.) οἰκοδομικὲς φάσεις, καθὼς καὶ ὀρισμένα ἀπὸ τὰ προβλήματα λειτουργίας του, χάρις στὴν πλούσια κεραμεικὴ καὶ στὰ νομίσματα.

βαλανεῖο

Στὸ ρωμαϊκὸ οἰκοδόμημα ΝΑ τοῦ Ἀσκληπιείου, ὅπου βρέθηκε πέρυσι τὸ ἀκέραιο ἀγάλμα τῆς Ἀρτέμιδος τοῦ τύπου τῆς «Λαφρίας» (*Ἔργον* 1989, 30 κέ., εἰκ. 30) ἀποκαλύφθηκε πλήρως ἡ τεράστια πλακόστρωτη αἴθουσα μὲ τὰ μαρμαροθετήματα (εἰκ. 46), καθὼς καὶ μέρος δεύτερης αἴθουσας μὲ μωσαϊκὸ δάπεδο, ἡ ὁποία ἐπικοινωνεῖ μὲ τὴν προηγούμενη μέσω μεγάλου θυραίου ἀνοίγματος στὸ μέσο καὶ δύο μικρότερων ἐκατέρωθεν (εἰκ. 47). Τὸ μωσαϊκὸ δάπεδο πὺ χρονολογεῖται στὸν 2ο/3ο μ.Χ. αἰ. φέρει στὸ μέσο μικρὰ ὀρθογώνια διάχωρα μὲ παραστάσεις κυνηγῶν καὶ ἄλλων μορφῶν, τὰ ὁποῖα πλαισιώνονται ἀπὸ ἐπάλληλες ζῶνες μὲ γεωμετρικὰ θέματα. Μέσα στὸ στρώμα καταστροφῆς τοῦ οἰκοδομήματος βρέθηκαν 25 νομίσματα, ὅχι νεώτερα τοῦ 360 μ.Χ., καθὼς καὶ ἑκατοντάδες θραύσματα καὶ ἀπολείψματα γλυπτῶν, πὺ εἶχαν χρησιμοποιηθεῖ ὡς οἰκοδομικὸ ὕλικό.

ρωμαϊκὸ

οἰκοδόμημα

7. ΗΛΙΣ

Ἡ ἀνασκαφὴ τῆς Ἀρχαίας Ἡλιδος ξανάρχισε φέτος ἀπὸ τὸν τ. Γεν. Ἐπιθεωρητὴ Ἀρχαιοτήτων Νικ. Γιαλούρη μὲ στόχο ἀφ' ἑνὸς τὴν ὀλοκλήρωση τῆς ἀποκάλυψης τῶν ὡς τῶρα ἀνασκαμμένων μνημείων καὶ ἀφ' ἑτέρου τὴν προεργασία τῆς δημοσίευσης τῶν ἀποτελεσμάτων τῶν ὡς τῶρα ἐρευνῶν. Παράλληλα πρὸς τὸ ἀνασκαφικὸ ἔργο καὶ τὸ ἔργο μελέτης, σχεδίασης καὶ καταγραφῆς τῶν κάθε εἴδους εὐρημάτων, κινητῶν καὶ ἀκινήτων, ἔγιναν καὶ τὰ ἀκόλουθα ἔργα:

1. Ἀρχισε ἡ τοπογραφικὴ ἀποτύπωση τοῦ συνόλου τοῦ χώρου τῆς ἀρχαίας πόλης καὶ ἡ σύνταξη κτηματολογίου τῆς ἴδιας περιοχῆς.

2. Ἀρχισε ὁ συστηματικὸς καθαρισμὸς καὶ ἡ συντήρηση τῶν πολυάριθμων κινητῶν εὐρημάτων ἀπὸ πέτρα, πηλό, μέταλλο κλπ.

3. Ἀρχισε ἡ συστηματικὴ σχεδίαση, καταγραφή καὶ φωτογράφιση τῶν εὐρημάτων.

Ἡ ἀνασκαφικὴ ἔρευνα περιορίσθηκε στὴν πλήρη ἀποκάλυψη τοῦ κρηπιδώματος τοῦ ἡμικυκλικοῦ κτιρίου ΒΔ τῆς δυτικῆς παρόδου τοῦ θεάτρου, ὅπου αὐτὸ εἶχε ἐντοπισθεῖ στὰ 1981 (ΠΑΕ 1981, 187, εἰκ. 27, πίν. 149). Μετὰ τὴν πλήρη ἀποκάλυψή του φάνηκε ὅτι στὰ δύο ἄκρα του ὑπάρχουν ἐγκοπές γιὰ στερέωση προφανῶς πρόσθετων στοιχείων (εἰκ. 48), ὥστε καθίσταται πιά ἀβέβαιο ἂν τὸ κρηπίδωμα αὐτὸ ἀνήκει σὲ ἀπλὴ «ἐξέδρα» ἢ σὲ ἀπλὴ βᾶση ἀναθήματος.

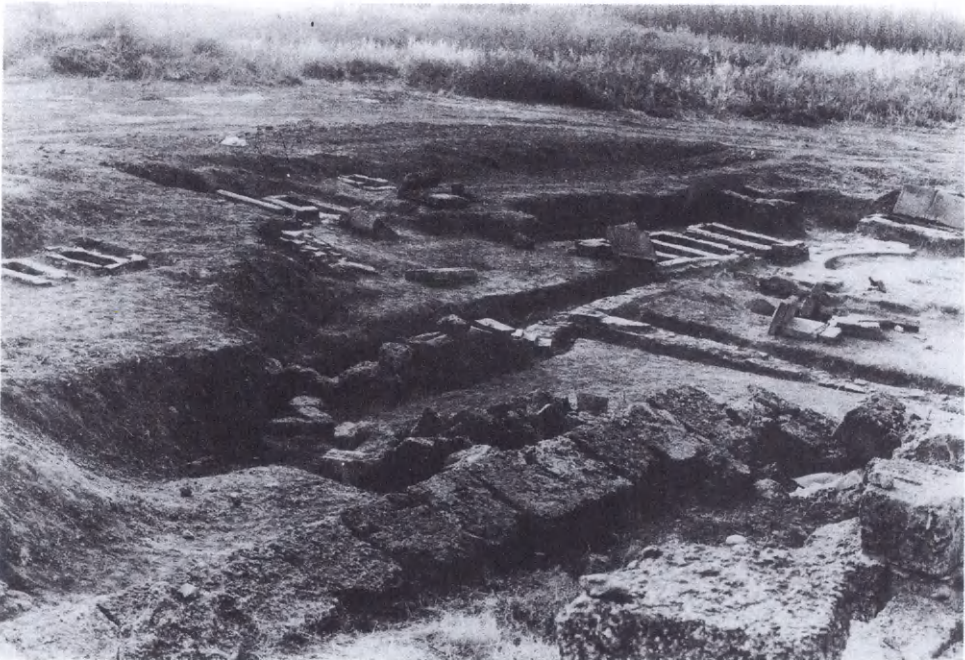
Ἡ ἀποκάλυψη ἐξᾄλλου στὸ δάπεδο, ἐσωτερικὰ τοῦ ἡμικυκλικοῦ κρηπιδώματος ὑπολειμμάτων κουρασάνιου ἐπιχρισμένου μὲ ἀσβεστοκονίαμα, τὸ ὁποῖο μάλιστα σώζεται σὲ ἀρκετὰ τμήματα κατὰ χώραν ἐπιτρέπει τὸ συμπέρασμα ὅτι τὸ ἡμικυκλικὸ αὐτὸ κτίσμα πρέπει νὰ ἦταν στεγασμένο. Τὸ κτίσμα αὐτὸ χρονολογεῖται στὸ τέλος τοῦ 3ου αἰ. ἢ στὶς ἀρχές τοῦ 4ου π.Χ. αἰ.

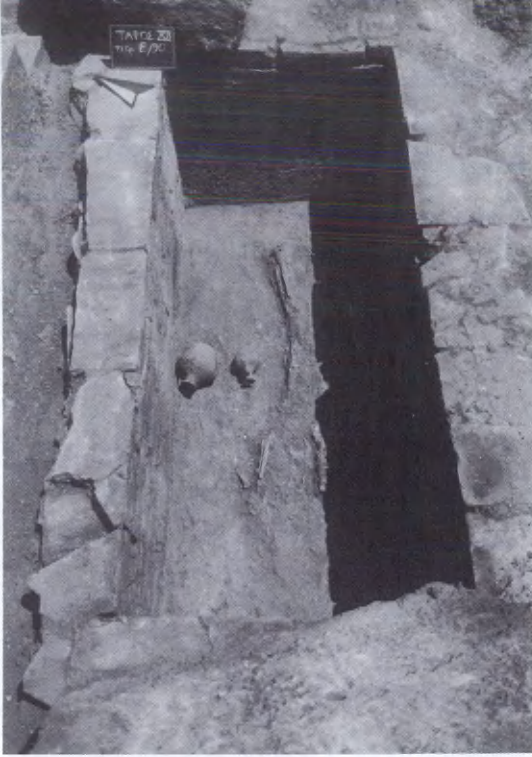
Κατὰ τὴν περαιτέρω ἔρευνα τοῦ γύρω ἀπὸ τὸ ἡμικυκλικὸ κτίσμα χώρου ἤλθαν στὸ φῶς συστάδες τάφων, κιβωτισήμων καὶ κεραμοσκεπῶν, ὕστερων ρωμαϊκῶν χρόνων (εἰκ. 49).

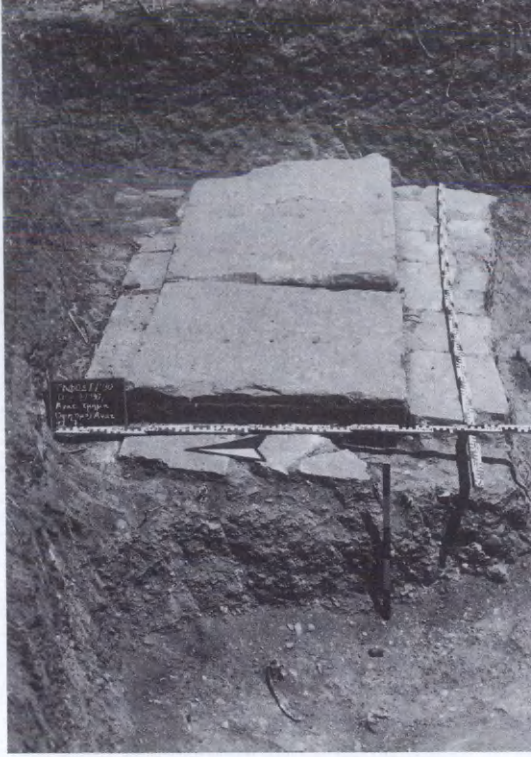
48 Τὸ ἡμικυκλικὸ κτίριο.

49 Συστάδες τάφων ὕστερων ρωμαϊκῶν χρόνων.

50 Τάφος XII.

51 Τάφος XI πριν άνοιχθεί.

52 Συστάδα τάφων I.

Οἱ τάφοι ποὺ δὲν εἶχαν συληθεῖ, ἦταν ἀκτέριστοι, ἐκτὸς δύο, τοῦ τάφου XII/90 (συστάδα τάφων II), ποὺ περιεῖχε γυάλινο δακρυδόχο ἀγγεῖο καὶ δύο πήλινα ἀγγεῖα ἀκέραια: ὀξυπύθμενο ἀμφορίσκο καὶ μία οἰνοχόη (εἰκ. 50) καὶ τοῦ τάφου VII/90 (συστάδα τάφων I) ποὺ περιεῖχε εἰδῶλιο — περίαπτο— καθήμενης γυναίκας μὲ τὰ σκέλη ἀνοικτά, τοῦ τύπου τῆς Βαβοῦς, ἐλληνιστικῶν χρόνων. Τόσο τὸ εἰδῶλιο αὐτὸ ὅσο καὶ πολλὰ ὄστρακα ὕστερων κλασικῶν καὶ ἐλληνιστικῶν χρόνων, ποὺ βρέθηκαν μαζί μὲ ἄλλα ρωμαϊκῶν χρόνων λίγο πολὺ σ' ὄλους τοὺς ὕστερορωμαϊκοὺς αὐτοὺς τάφους, πρέπει νὰ εἰσχώρησαν μὲ τὶς βροχὲς ἀπὸ τὰ κενὰ ποὺ ἄφηναν μεταξύ τους οἱ καλυπτῆριες πλάκες τῶν τάφων. Ὅλοι οἱ τάφοι βρίσκονται σὲ ἐπίπεδο ψηλότερο ἐκείνου τοῦ ἡμικυκλικοῦ κτίσματος, μερικοὶ μάλιστα ἐδράζονταν πάνω σ' αὐτό. Ἄξιο νὰ σημειωθεῖ ὅτι οἱ κιβωτιόσχημοι εἶναι κτισμένοι μὲ πολλὴ φροντίδα (εἰκ. 51-52). Ὡς καλυπτῆριες πλάκες τῶν τάφων εἶχαν χρησιμοποιηθεῖ ἀρχιτεκτονικὰ μέλη ἀπὸ ἀμμόλιθο. Μερικὰ ἀπὸ τὰ μέλη αὐτὰ ἔχουν χρησιμοποιηθεῖ καὶ ὡς τοιχώματα τῶν τάφων (εἰκ. 52-55).

53-55 Καλυπτῆριες πλάκες τάφων ἀπὸ θριγκό, γείσο, καὶ τρίγλυφο-μετόπη ἀρχαίας οἰκοδομῆς.

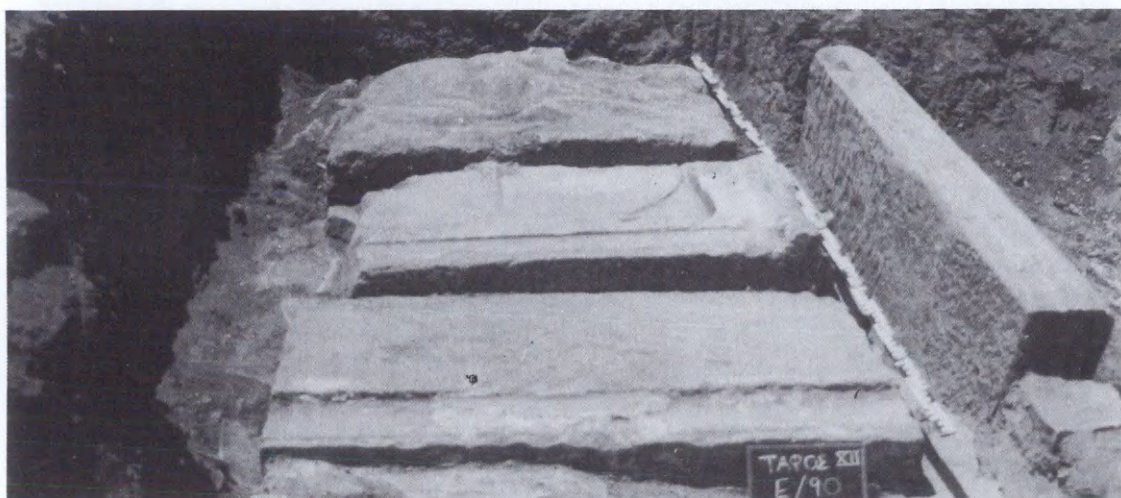

Ἐκ τῆς ἴδιας ἀμμόπετρα καὶ τῆς ἴδιας ποιότητος ἐργασίας εἶναι καὶ οἱ πλάκες ποὺ χρησιμοποιήθηκαν γιὰ τὴν κατασκευὴ καὶ ἄλλων κιβωτιόσχημων τάφων ὕστερων ρωμαϊκῶν χρόνων ἐπίσης, ποὺ εἶχαν βρεθεῖ στὸ παρελθόν (ΠΑΕ 1964, 136 π.ε., πίν. 133· 1969, 72, πίν. 94· 1981, 185, πίν. 149), πίσω ἀπὸ τὴ σκηνὴ τοῦ θεάτρου. Ὅλα τὰ ἀρχιτεκτονικὰ αὐτὰ μέλη εἶναι τοῦ ἴδιου κτιρίου — ἂν κρίνει κανεὶς ἀπὸ τὶς διαστάσεις τους καὶ τὴν ποιότητα ἐργασίας (κυμάτια, ἐπίχρισμα ἀπὸ μαρμαροκονίαμα)—, ὕστερων κλασικῶν ἢ πρώιμων ἐλληνιστικῶν χρόνων καὶ ἀνήκουν στὸν θριγκὸ τοῦ (μετόπες, τρίγλυφα, γείσα κ.ἄ.).

Ὁ σημαντικὸς ἀριθμὸς τοῦ συνόλου τῶν ἀρχιτεκτονικῶν αὐτῶν μελῶν, οἱ μεγάλες διαστάσεις καὶ τὸ βᾶρος τους ὀδηγεῖ στὸ συμπέρασμα ὅτι τὸ οἰκοδόμημα στὸ ὁποῖο ἀνήκαν πρέπει νὰ βρισκόταν σὲ μικρὴ ἀπόσταση ἀπὸ τὸν χῶρο ὅπου ἀποκαλύφθηκαν οἱ τάφοι.

Στὸν ἴδιο χῶρο ἄλλος τάφος τῆς ἴδιας ἐποχῆς, ποὺ εἶχε ἀποκαλυφθεῖ τὸ 1981 (ΠΑΕ 1981, πίν. 151) καλυπτόταν ἀπὸ δύο πλάκες μὲ τὴν ἴδια ἀνάγλυφη διακόσμηση (ἐσωτερικὸ καὶ ἐξωτερικὸ ἀσπίδας) (εἰκ. 56).

56 Καλυπτήρια πλάκα τάφου.

57 Ρωμαϊκὸ κτίσμα: τὰ ψηφιδωτὰ τῶν Μουσῶν καὶ τῶν ἄθλων τοῦ Ἡρακλέους.

58 Ψηφιδωτὸ τῶν ἄθλων τοῦ Ἡρακλέους, λεπτομέρεια.

Ἐξάλλου στὸ ὑστερορωμαϊκὸ κτίσμα, ποὺ εἶχε ἐντοπιστεῖ κατὰ τὶς σωστικὲς ἀνασκαφὲς τοῦ 1968 (ΑΑΑ 1969, Π 1, 15 εἰκ. 1), ἀναζητήθηκε καὶ ἀποκαλύφθηκε καὶ πάλι τὸ ψηφιδωτὸ τῶν Μουσῶν, ποὺ εἶχε τότε ἐπισημανθεῖ. Κατὰ τὶς φετινὲς ἐργασίες βρέθηκε πρὸς ΒΔ τοῦ ψηφιδωτοῦ αὐτοῦ καὶ δεύτερο ψηφιδωτὸ μὲ τὴν παράσταση τῶν ἄθλων τοῦ Ἑρακλῆ (εἰκ. 57). Καὶ τὰ δύο ψηφιδωτὰ καταλαμβάνουν τὸ δάπεδο ἐνὸς δωματίου. Οἱ παραστάσεις εἶναι ἐνταγμένες σὲ δύο κύκλους, σὲ καθένα ἀπὸ τοὺς ὁποίους τὰ θέματα χωρίζονται τὸ ἓνα ἀπὸ τὸ ἄλλο μὲ κατακόρυφες γραμμές. Στὸ κέντρο κάθε κύκλου ἀντίστοιχα εἰκονίζεται ἡ λύρα τοῦ Ἀπόλλωνος, καὶ στέφανος μὲ τὸ ρόπαλο καὶ τὴ φαρέτρα τοῦ Ἑρακλέους στὸ ἄλλο.

Τρίτο κυκλικὸ ψηφιδωτὸ βρισκόταν στὴ ΝΑ πλευρὰ τοῦ ψηφιδωτοῦ τῶν Μουσῶν, σώζονται ὅμως ἐλάχιστα τμήματα ἀπὸ τὴν περιφέρεια μόνου τοῦ κύκλου του. Τὸ τμήμα αὐτοῦ τοῦ ψηφιδωτοῦ καταστράφηκε ἀπὸ τὸ ἀρδευτικὸ αὐλάκι τοῦ χωριοῦ, τῶν χρόνων τῆς ὑστερῆς τουρκοκρατίας, ποὺ περνοῦσε ἀκριβῶς πάνω του. Στὰ μετὰξὺ τῶν τριῶν ψηφιδωτῶν διαστήματα εἰκονίζεται ἀπὸ ἓνα μεγάλο ἀγγεῖο σὲ μορφή ποτηριοῦ ἀπὸ ὅπου φύονται βλαστοί. Ὀλόκληρη τὴ σύνθεση περικλείει πλαίσιο ἀπὸ ἐναλλασσόμενα ρομβοειδῆ καὶ δισκοειδῆ κοσμήματα (εἰκ. 57). Στὴ ΒΑ γωνία τοῦ πλαισίου παριστάνεται ἀνδρική μορφή μὲ κάλαθο, φυόμενη ἀπὸ ἄκανθο (εἰκ. 58).

Στὸ ψηφιδωτὸ τῶν Μουσῶν (εἰκ. 59) δὲν εἰκονίζονται οἱ μορφές τους, ἀλλὰ τὰ σύμβολά τους καὶ μὲ ἀναγραφή τοῦ ὀνόματος τῆς κάθε μιᾶς: τῆς *Κλειοῦς* ὁ κύλινδρος, τῆς *Εὐτέρπης* ὁ διπλὸς αὐλός, τῆς *Θάλειας* καὶ τῆς *Μελπομένης* προσωπεῖα ποὺ δὲν σώζονται ἀκέραια, τῆς *Τερψιχόρης* ἡ κιθάρα, τῆς *Ἑρατοῦς* ἡ λύρα, τῆς *Πολύμνιας* προσωπεῖο, τῆς *Οὐρανίας* ἡ οὐράνια σφαίρα καὶ τῆς *Καλλιόπης* ἡ δέλτος. Ὁ κύκλος τῶν ἐννέα Μουσῶν συμπληρώνεται μὲ τὴν ἀναγραφή τοῦ ὀνόματος τῆς Μητέρας τῶν Μουσῶν, τῆς *Μνημοσύνης*. Τὸ ὄνομά της ἀναγράφεται στὸ κάτω μέρος τῆς εἰκόνας ἐνῶ ψηλὰ εἶναι γραμμένο τὸ ὄνομα τοῦ ἱεροῦ βουνοῦ τῆς Πιερίας ποὺ ἐδῶ εἰκονίζεται σὰν ἄμορφος ὄγκος.

Στὸ ψηφιδωτὸ τοῦ Ἡρακλέους (εἰκ. 60) ἐπίσης δὲν εἰκονίζεται ὁ ἥρωας ἀλλὰ μόνο τὰ θηρία ἢ τὰ σύμβολα τῶν δώδεκα ἄθλων τοῦ ἀριθμημένων μὲ τὰ γράμματα τοῦ ἀλφαβήτου ἀπὸ τὸ Α ὡς τὸ ΙΒ: λέων τῆς Νεμέας, Λερναία Ὑδρα, Ἐρυμάνθιος κάπρος, Κερυνίτις ἔλαφος, Στυμφαλίδες ὄρνιθες, ἀσπίδα καὶ ζώνη τῆς Ἴππολύτης, κόπρος τοῦ Αὐγείου, ὁ Κνώσιος ταῦρος, ἓνας ἀπὸ τοὺς ἵππους τοῦ Διομήδους, ἓνα ἀπὸ τὰ βόδια τοῦ Γηρυόνου, ὁ Κέρβερος καὶ τὸ δένδρο μὲ τὰ μῆλα τῶν Ἑσπερίδων, στὸ ὁποῖο εἶναι τυλιγμένος ὁ δράκων.

Ἡ ἄξια προσοχῆς εἶναι ἡ παράσταση τοῦ ἄθλου τῆς κόπρου τοῦ Αὐγείου (εἰκ. 61). Ὁ σωρὸς τῆς κόπρου εἰκονίζεται σὰν ἄμορφη μάζα καὶ πλάι εἶναι τὸ ἐργαλεῖο καθαρισμοῦ, ἓνα δικράνι (τρικάνι στὴν κυριολεξία). Ἴσως μάλιστα σὲ δικράνι πρέπει νὰ φανταστοῦμε πὼς κατέληγε καὶ τὸ κοντάρι ποῦ κρατᾶει ὁ Ἡρακλῆς στὴ μετόπη τοῦ ναοῦ τοῦ Διὸς Ὀλυμπίου, ποῦ παριστάνει τὸν ἴδιο ἄθλο.

61 Ὁ καθαρισμὸς τῆς κόπρου τοῦ Αὐγείου.

62 Ψηφιδωτὸ μὲ μυθικὲς μορφές.

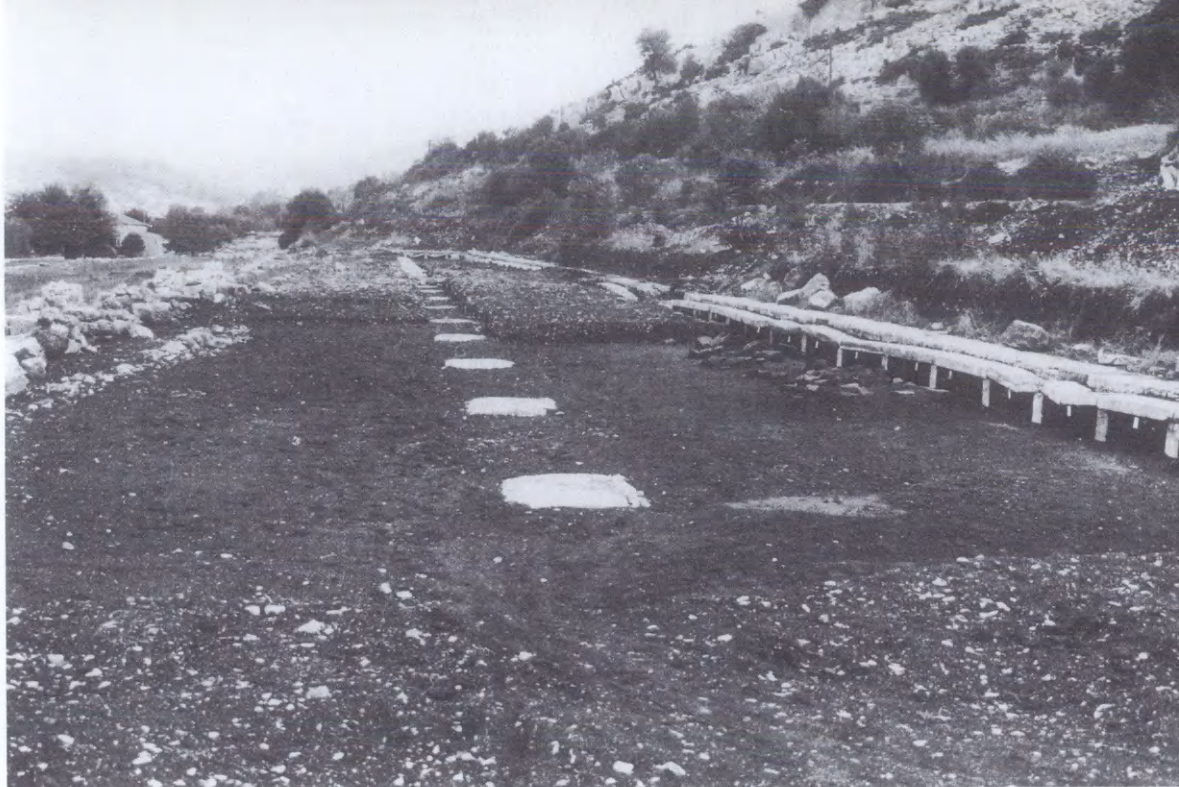
Στὸν συνεχόμενο ΒΑ τοῦ δωματίου τῶν ψηφιδωτῶν Μουσῶν-Ἡρακλέους χώρο, τὸ δάπεδο καλύπτεται ἐπίσης ἀπὸ ψηφιδωτὸ μὲ γεωμετρικὰ κοσμήματα· στενὴ ζώνη χωρίζει τὸ ψηφιδωτὸ αὐτὸ στὸ μέσον τοῦ μήκους του σὲ δύο τμήματα. Ἡ ζώνη αὐτὴ κοσμεῖται ἀπὸ σκεῦος ἀπὸ τὸ στόμιο τοῦ ὁποῦ προβάλλει γυναικεία κεφαλὴ (ἢ Τηθύς ἢ Θάλασσα) ἐνῶ ἀριστερὰ καὶ δεξιὰ ἀναπηδοῦν ἀντίστοιχα δύο δελφίνια (εἰκ. 62). Πάνω ἀπὸ τὴν κεφαλὴ δύο μυθικὲς μορφές: μία ντυμένη γυναικεία πλαισιωμένη ἀπὸ ἐλικοειδὲς κόσμημα καὶ πιὸ πάνω ἄλλη ἀνδρική μορφή σὲ ἀντιθετικὴ κίνηση περιβαλλόμενη ἀπὸ κλαδιὰ ἀμπέλων μὲ τσαμπιὰ σταφυλιοῦ (;).

Ἡ ἔρευνα τοῦ ρωμαϊκοῦ κτίσματος περιορίσθηκε στὸ αἶθριο καὶ στὰ γύρω ἀπὸ αὐτὸ δωμάτια ποὺ διακοσμοῦνται ἐπίσης ἀπὸ ψηφιδωτὰ μὲ γεωμετρικὰ κοσμήματα. Ἐξάιρεση ἀποτελοῦν τρεῖς χώροι στὴ νότια πλευρὰ τοῦ αἵθριου ποὺ δὲν φαίνεται νὰ ἔχουν ψηφιδωτὰ δάπεδα.

Στὴ βόρεια πλευρὰ τοῦ κτίσματος βρέθηκε μαρμάρινος κίονας ἀράβδωτος καὶ κιονόκρανο κορινθιακὸ ὕστερων ρωμαϊκῶν χρόνων. Τὰ ὄστρακα καὶ τὰ θραύσματα μεταλλικῶν ἀντικειμένων ποὺ συγκεντρώθηκαν, ἀνάμικτα ἐλληνικῶν καὶ ρωμαϊκῶν χρόνων, φανερώνουν τὶς ἀλλεπάλληλες ἀναστατώσεις τοῦ χώρου, τόσο κατὰ τὴ διάνοιξη καὶ λειτουργία τῆς ποτιστικῆς αὐλάκας τῆς τουρκοκρατίας, ὅσο καὶ κατὰ τὴ διάνοιξη τοῦ ἀρδευτικοῦ ἀγωγοῦ κατὰ τὸ 1968.

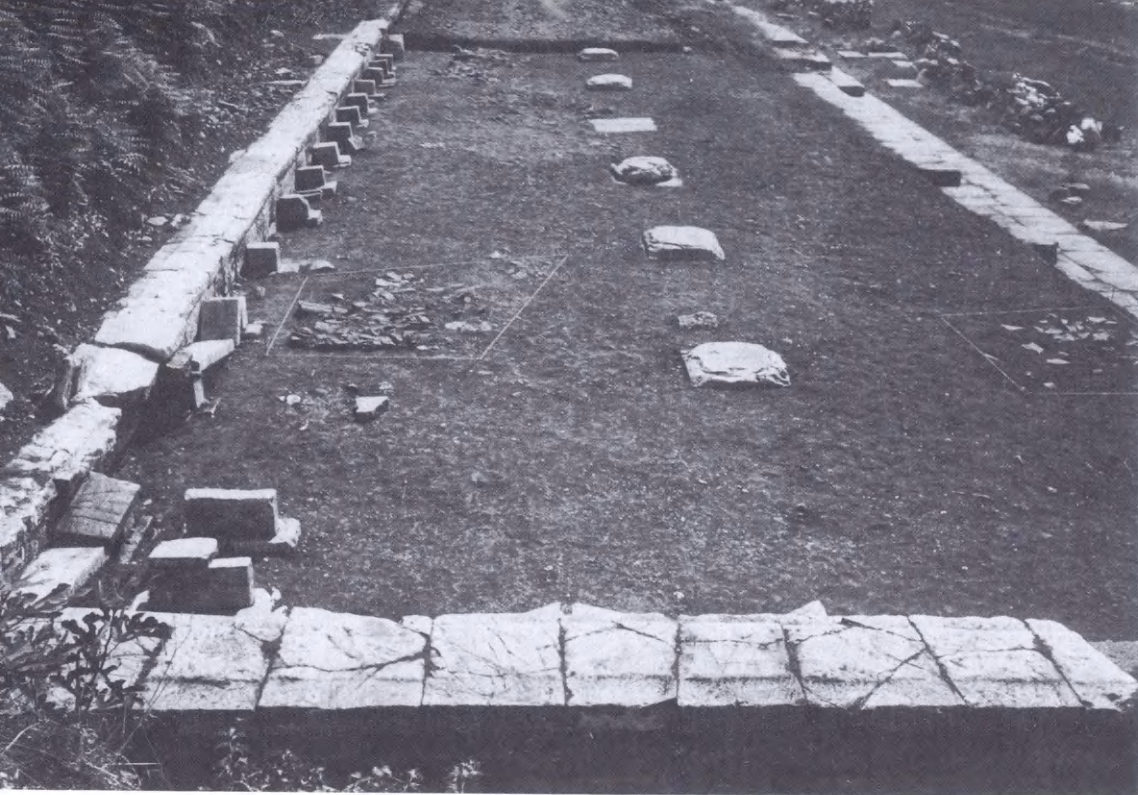
Στὸν Θέρμο συνεχίσθηκε ἀπὸ τὸν καθηγητὴ *Ἰ.Α. Παπαποστόλου* καὶ σχεδὸν ὀλοκληρώθηκε ἡ ἀνασκαφὴ τῆς δυτικῆς στοᾶς τῆς ἀγορᾶς. Ἡ ἐσωτερικὴ ἀραιόστυλος κιονοστοιχία ἀποτελεῖται ἀπὸ σαραντατέσσερις κίονες. Ἔτσι τὸ μετακίονιο διάστημα ἀντιστοιχεῖ πρὸς δύο διαστήματα τῆς πυκνότερης ἐξωτερικῆς κιονοστοιχίας. Ἀνασκάφηκε μεγάλο μέρος τῆς ἀνατολικῆς στοᾶς (εἰκ. 63), ποὺ ἔχει διαστάσεις

8. ΘΕΡΜΟΣ

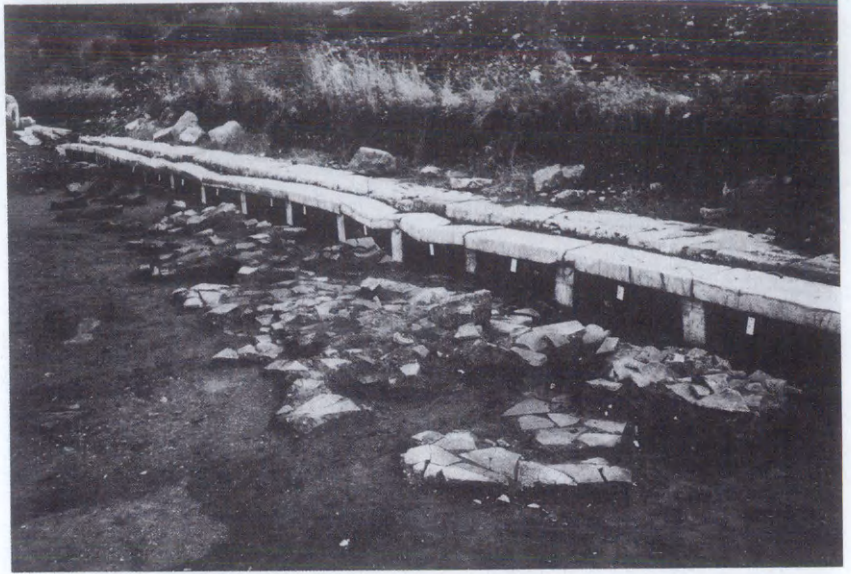
63 Ἡ ἀνατολική στοὰ ἀπὸ Ν.

173 × 13.50 μ. καὶ εἶχε ἀποσπασματικὰ ἀποκαλυφθεῖ κατὰ τὴν πρώτη περίοδο τῆς ἀνασκαφῆς τοῦ Θέρμου τὸ 1897 (Γ. Σωτηριάδης, *ΑΕ* 1900, 171). Σὲ ἀντίθεση μὲ τὴ δυτικὴ στοὰ, ἡ ἀνατολικὴ ἔχει κρηπίδωμα. Γιὰ τὴν ἀντιμετώπιση τῆς ὑψομετρικῆς διαφορᾶς τοῦ ἐδάφους κατὰ μῆκος τῆς στοᾶς αὐξήθηκε ὁ ἀριθμὸς τῶν βαθμίδων ἀπὸ τρεῖς στὸ βόρειο ἕως καὶ τέσσερις στὸ νότιο ἄκρο. Οἱ τοῖχοι τῶν στενῶν πλευρῶν συνεχίζονται καὶ ἐδῶ στὴν πρόσοψη ἐπὶ 6.50 μ. χωρὶς νὰ διακόπτεται τὸ κρηπίδωμα, ἀλλὰ καὶ χωρὶς κλειστὸ δωμάτιο ποὺ ὑπάρχει στὸ βόρειο ἄκρο τῆς δυτικῆς στοᾶς. Ἦταν καὶ τῆς στοᾶς αὐτῆς οἱ τοῖχοι κατασκευασμένοι ἀπὸ ὠμές πλίνθους. Τοῦ μακροῦ τοίχου τοῦ βάθους ἀποκαλύφθηκε μόνον ἡ ἐπάνω ἐπιφάνεια τῆς λίθινης ὑποδομῆς του μὲ ἐξωτερικὲς ἀντηρίδες. Θὰ χρησίμευε καὶ ὡς ἀνάλημμα τοῦ ἐδάφους τῆς κλιτύος ποὺ ὑψώνεται πίσω ἀπὸ τὴ στοὰ.

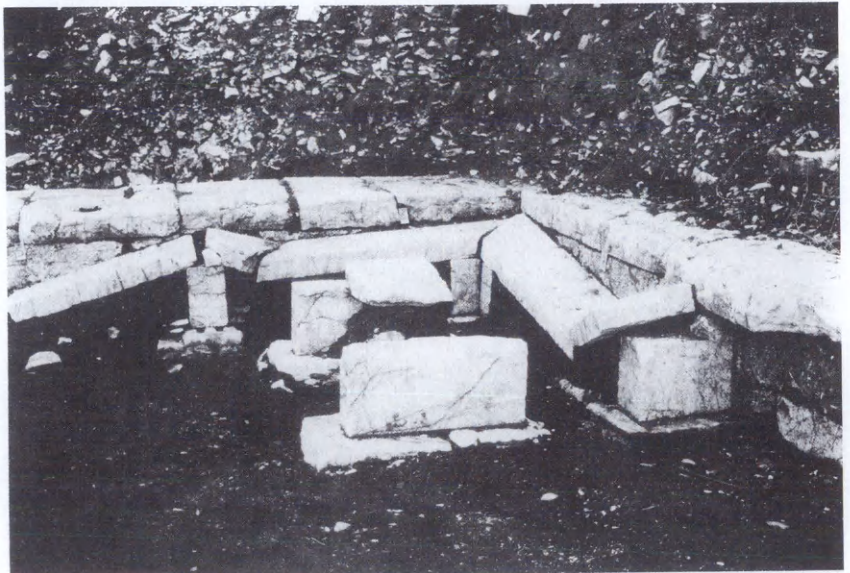
64 Ἡ ἀνατολική στοὰ ἀπὸ Β.

Τῆς ἐσωτερικῆς κιονοστοιχίας, ἀποκαλύφθηκαν ἕως τώρα εἴκοσι τρεῖς ὑποκατασκευές, ὅμοιες μὲ ἐκεῖνες τῆς δυτικῆς στοᾶς, ποὺ ἔχουν προετοιμασία γιὰ νὰ πατήσει βάση ἢ πλατύτερο κατώτερο προστατευτικὸ μέλος τῶν ξύλινων κιόνων (εἰκ. 64). Κατὰ μῆκος τοῦ βόρειου καὶ τοῦ ἀνατολικοῦ τοίχου ἀποκαλύφθηκε συνεχὲς ἔδρανο ἀποτελούμενο ἀπὸ ὀρθογώνιες πλάκες καὶ ὅμοια στηρίγματα (εἰκ. 65). Στὴ ΒΑ γωνία βρέθηκε καὶ τραπέζι ὁμοίας κατασκευῆς (εἰκ. 66). Τὰ στηρίγματα τοῦ ἐδράνου φέρονται παντοῦ σχεδὸν σὲ θραύσματα πλακῶν διαζώματος τριγλύφων καὶ μετοπῶν. Οἱ πλάκες αὐτὲς ἀποτελοῦνται κατὰ κανόνα ἀπὸ ἓνα τρίγλυφο καὶ μία μετόπη, ἐνῶ φαίνεται ὅτι ὑπῆρχαν καὶ ὀρισμένες μὲ τρία στοιχεῖα. Προφανῶς προέρχονται ἀπὸ τὴν παλαιότερη οἰκοδομικὴ φάση τῆς στοᾶς. Μία φορὰ χρησιμοποιήθηκε ὡς ὑποστήριγμα θραῦσμα ἐπιγραφῆς στὴν ὁποία ἀναφέρονται τὰ ὀνόματα τῶν στρατηγῶν τῆς Αἰτω-

65 Ἐνατολικὴ στοά, ἔδρανο, στρῶμα καταστροφῆς.

66 Ἐνατολικὴ στοά, ΒΑ γωνία, ἔδρανο καὶ τραπέζι.

λικής Συμπολιτείας Δωριμάχου και Σκόπα. Ἡ ἐπιγραφή αὐτὴ εἶναι σημαντικὴ γιατί ἀποδεικνύει ὅτι ἡ κατασκευὴ τῆς στοᾶς, ὅπως ἔχει σήμερα, ἀποτελεῖ ἐπανοικοδόμηση μετὰ τὴν καταστροφὴ τοῦ Θέρμου τὸ 218 π.Χ. ἢ καὶ τὸ 206 π.Χ., ὅπως συνέβη καὶ μετὸν ναὸ τοῦ Ἀπόλλωνος.

Φαίνεται ὅτι ἡ παλαιότερη στοὰ εἶχε λίθινη τὴ ζώνη τῶν τριγλῦφων καὶ μετοπῶν καὶ πώρινους δωρικούς κίονες τῶν ὁποίων βρέθηκαν λίγα θραύσματα μετὰ ἔχνη πυρκαγιᾶς. Ἐκτεταμένο στρώμα καταστροφῆς τῆς δεύτερης στοᾶς μετὰ κεραμίδες τῆς στέγης της καὶ ἀπανθρακωμένο ξύλο σώζεται ἐπάνω στὸ δάπεδο κτυπητῆς γῆς.

Τὰ νομίσματα ποὺ περιεῖχε θὰ βοηθήσουν στὴ χρονολόγηση τῆς ὀριστικῆς καταστροφῆς τῆς στοᾶς.

Συνεχίσθηκε καὶ ἐφέτος ἡ ἀνασκαφὴ τοῦ νεκροταφείου τῆς Ἀκραιφίας ἀπὸ τὴν ἔφορο Ἀρχαιοτήτων Ἀγγελικὴ Ἀνδρειωμένου. Ἡ ἔρευνα διεξάγεται στὸ ἀγροτεμάχιο Ἴω. Κόλλια, στὴν ἀριστερὴ πλευρὰ τῆς Ἐθνικῆς Ὀδοῦ Ἀθηνῶν-Λαμίας, στὰ νοτιοανατολικά τῆς περυσινῆς ἀνασκαφῆς (Ἔργον 1989) καὶ ἀπέναντι ἀκριβῶς ἀπὸ τὸν ὑψηλὸ λόφο τῆς ἀρχαίας ἀκρόπολης (εἰκ. 67).

9. ΑΚΡΑΙΦΙΑ

67 Ἡ εὐρύτερη περιοχὴ τῆς ἀκρόπολης τῆς Ἀκραιφίας ἀπὸ τὸν χώρο τῆς ἀνασκαφῆς.

68 Ὁ γεωμετρικὸς τάφος 52.

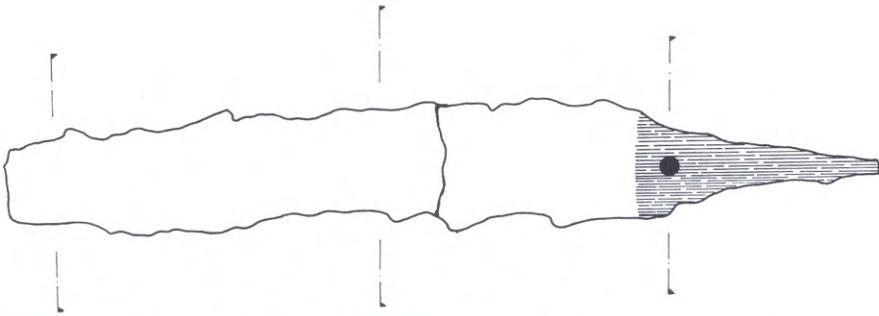
γεωμετρικοί
τάφοι

τ. 52

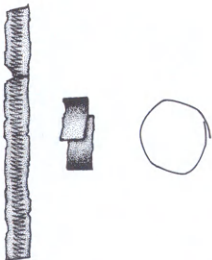
Ἀνασκάφηκαν ἑβδομήντα τάφοι, ἀπὸ τοὺς ὁποίους μόνον οἱ πέντε βρέθηκαν συλημένοι. Οἱ δύο παλαιότεροι (τ. 10 καὶ τ. 52) ἀνάγονται στοὺς γεωμετρικοὺς χρόνους, οἱ σημαντικότεροι καὶ πλουσιότεροι στοὺς ἀρχαίους, ἐνῶ γύρω στοὺς τριάντα καλύπτουν τὸν 5ο κυρίως, ἀλλὰ καὶ τὸν 4ο π.Χ. αἰ. Ὁ τ. 52 ἦταν λακκοειδῆς, ἐπενδεδυμένος μὲ ξηρολιθιά (εἰκ. 68). Ἀπὸ τὴ σύλησή του διέφυγαν δύο ἐπιμήκειες σιδερένιες περόνες, ἓνα χάλκινο σπειροειδῆς δακτυλίδι καὶ δύο πολὺ λεπτές, ἀποσπασματικὲς χάλκινες πόρπες μὲ γραμμικὴ διακόσμηση in tremolo. Ὁ τ. 10 ἦταν ἀπλὸς λακκοειδῆς καὶ περιεῖχε μεγάλη ἀττική ὑψίλαιμο πρόχου καὶ βοιωτικὸ κάνθαρο τοῦ τύπου 3 (εἰκ. 69), ὁ ὁποῖος ἔχει ὡς κεντρικὸ θέμα βοιωτικὴ ἀσπίδα. Ὁ τύπος αὐτὸς χαρακτηρίζεται ἀπὸ τὴν ἔλλειψη χεῖλους καὶ ἀπὸ τὸ ὅτι σὲ κάθε πλευρὰ του φέρει ἓνα κεντρικὸ θέμα, πλαισιούμενο ἀπὸ δύο συστήματα ὁμοκέντρων κύκλων. Ἐκτὸς ἀπὸ τὰ ἀγγεῖα, ὁ τάφος περιεῖχε σιδερένιο ἐγχειρίδιον (εἰκ. 70) καὶ τὰ ἐξῆς χαλκὰ κοσμή-

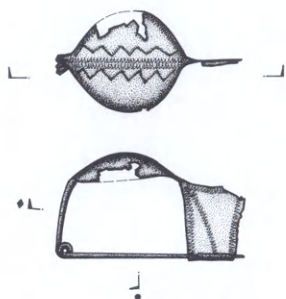
69 Γεωμετρικά άγγεία.

70 Σιδερένιο έγχειρίδιο.

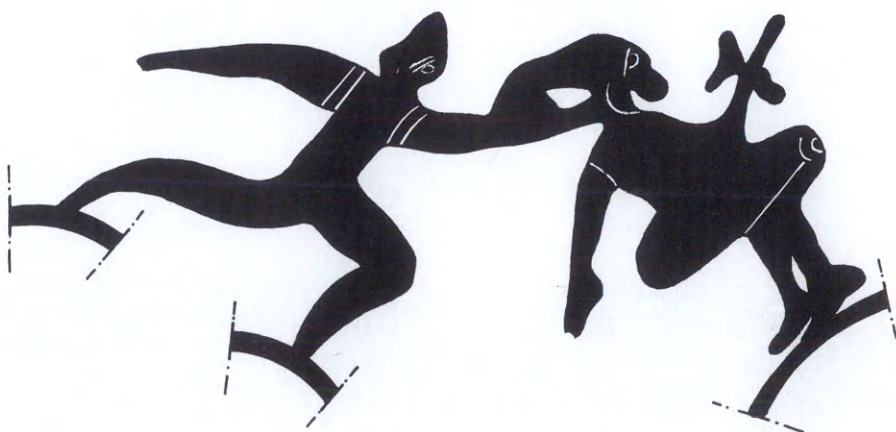
71 Ταινιόσχημος δακτύλιος.

72 Χαλκή πόρπη.

73 Ὁ δίδυμος τάφος 14.

74 Ἀνάπτυγμα ἀρυβάλλου τοῦ τάφου 4.

75 Ὁ τάφος 4.

76 Ἀρύβαλλοι ἀπὸ τὸν τάφο 4.

ματα: δύο σπειροειδείς δακτυλίους, τέσσερις άπλους κρίκους και τρεις ταινιόσχημους δακτυλίους με έπικαλυπτόμενα άκρα, και διακόσμηση κατά την τεχνική in tremolo (είκ. 71).

έγχυτρισμοί
7ου αι.

Ό 7ος αιώνας έκπροσωπεΐται από έλάχιστους τάφους, σπουδαιότερος από τους όποιους είναι ό δίδυμος τ. 14, έγχυτρισμός σέ δύο πιθαμοφορεΐς (είκ. 73)· περιεΐχε μελαμβαφές κύπελλο, περιδέραιο από πολύ μικρές ψήφους λευκής ύαλόμαζας, δύο σιδερένιες πόρπες και δέκα πέντε χαλκές, οί τρεις είναι μεγάλου μεγέθους και οί λοιπές τών συνήθων διαστάσεων με γραμμική διακόσμηση κατά την τεχνική in tremolo (είκ. 72).

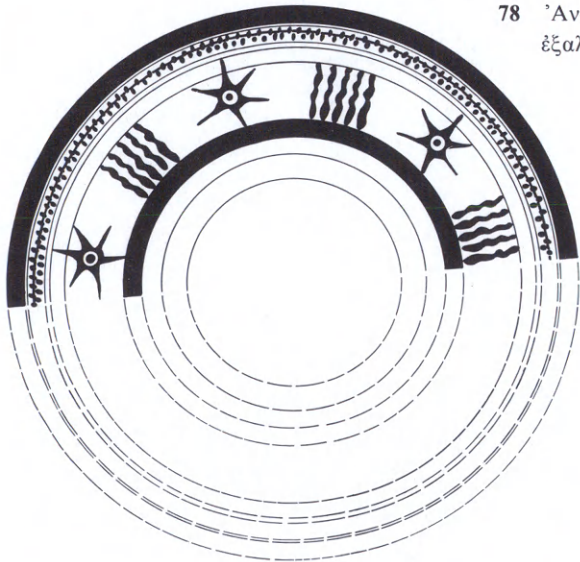
λακκοειδείς
τάφοι
6ου αι.

Ό κύριος τύπος τάφου του 6ου αι. είναι ό βαθύς λακκοειδής με άναβαθμό και καλυπτήριες πλάκες, με τόν νεκρό πάντοτε τοποθετημένο ύπτια (*Έργον* 1989, 50 είκ. 51). Ένας από τους πλουσιότερους τάφους του τύπου αυτού ήταν ό τ. 4 (είκ. 75), ό όποϊος έφερε επάνω στις καλυπτήριες πλάκες του πενήντα ένα σφαιρικούς άρυβάλλους (είκ. 74, 76) και άλλα μικρά κορινθιακά άγγεΐα, έσωτερικώς δε άλλους πέντε άρυβάλλους, ένα κύπελλο, ένα σιδερένιο έγχειρίδιο και χάλκινα κοσμήματα (δύο σπειροειδή δακτυλίδια, σφηκωτήρες κ.ά.). Άλλοι σημαντικοί τάφοι του τύπου αυτού, πλην τών μικρών κορινθιακών άγγείων, έφεραν και μεγάλα άγγεΐα, όπως ό τ. 3, ό όποϊος, μεταξύ άλλων εύρημάτων, περιεΐχε ενδιαφέρον άλάβαστρο τής ύστερης κορινθιακής I περιόδου (είκ. 77) και έξάλειπτρο με σπάνια διακόσμηση (είκ. 78). Άλλα μεγάλα άγγεΐα είναι οί κύλικες και οί σκύφοι με πτηνά του γνωστού χαρακτηριστικού βοιωτικού έργαστηρίου, οί μελανόμορφες βοιωτικές λεκάνες του γ' τετάρτου του 6ου αι., οί μελανόμορφοι άττικοί σκύφοι του τελευταίου τετάρτου του αιώνα, πολλές φορές με παχύ στρώμα λευκού και ίώδους επιθέτου χρώματος κ.ά. Από τά μέσα του αιώνα έχουμε και πολλά μελαμβαφή, κανθάρους κυρίως και κύπελλα, από τó τέλος του αιώνα δε και πολλές κύλικες, σκυφοκύλικες και σκύφους. Μερικά άγγεΐα έφεραν και άκιδογραφήματα (graffiti).

Α Ν
Γ Ε

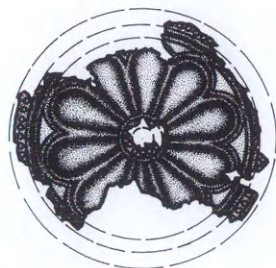
77 Ἄλαβαστρο ὕστεροκορινθιακὸ
ἀπὸ τὸν τάφο 3.

78 Ἀνάπτυγμα κορινθιακοῦ
ἐξαλείπτρου τοῦ τάφο 3.

79 Μέρος τῶν κτερισμάτων τοῦ διδύμου τάφου 46.

80 Χάλκινο ἔλασμα.

ἐγχυτρισμοὶ
6ου αἰ.

Σπανίως χρησιμοποιεῖται γιὰ τὰ παιδιά ὁ τύπος τοῦ λακκοειδοῦς τάφου μὲ ἀναβαθμὸ καὶ καλυπτήριες ἢ ὁ ἀπλὸς λακκοειδής. Ἀκολουθώντας τὴν παράδοση τοῦ 7ου αἰ. χρησιμοποιοῦν γιὰ τὰ παιδιά καὶ τὰ νήπια ταφικὰ ἀγγεῖα μὲ πλούσια κτερίσματα πολλὰς φορές. Ὁ τ. 46 ἦταν ἐγχυτρισμὸς σὲ δίδυμα ἀγγεῖα μὲ εἴκοσι πέντε μικρὰ κορινθιακὰ ἀγγεῖα στὸ ἐσωτερικὸ του (εἰκ. 79), καὶ ἄλλα δέκα παρεμφερῆ ἀγγεῖα καὶ χάλκινο ἐλασματῖνο ρόδακα κατὰ τὴν ἔκκρουστη τεχνικὴ μὲ χρυσίζουσα ἐπιφάνεια (εἰκ. 80) στὸ ἐξωτερικὸ του.

Στὸν 5ο αἰώνα χρονολογοῦνται δώδεκα ρηχοὶ λακκοειδεῖς τάφοι μὲ ἀναβαθμὸ καὶ πρωτογενὴ πυρὰ κατὰ χώραν, ἕνας πώρινος κιβωτιόσχημος καὶ δέκα ἑπτὰ κεραμοσκεπεῖς τάφοι ἀπὸ τοὺς ὁποίους οἱ δέκα εἶναι παιδικοί. Μερικοὶ ἀπὸ τοὺς κεραμοσκεπεῖς καὶ λίγοι ἀπλοὶ λακκοειδεῖς χρονολογοῦνται στὸν 4ο αἰώνα, ἀπὸ τὴν ὑπαρξὴ στὸ ἐσωτερικὸ τους δακρυδόχων, λύχνων, μελαμβαφῶν, τριφυλλοσχήμων οἰνοχοῶν καὶ ὑφιλαίμων κυπέλλων. Οἱ τάφοι τοῦ 5ου αἰ., ἐκτὸς ἀπὸ τὰ ἀγγεῖα περιεῖχαν καὶ εἰδῶλια τῶν συνήθων, βοιωτικῶν κυρίως, ἀλλὰ καὶ λίγων ἀττικῶν τύπων, ψήφους ἀπὸ ὑαλόμαζα, μονόχρωμες ἢ ὀφθαλμωτές, ἤλους μὲ κοινωμάτια (πριτσίνια), φυσικοὺς ἀστραγάλους, χάλκινες βελόνες, σιδερένιες στλεγγίδες κλπ. Ὁ τ. 62, ἐκτὸς ἀπὸ τὰ ἀγγεῖα καὶ τὶς ὀφθαλμωτὲς ψήφους περιεῖχε καὶ ὠραῖο χάλκινο συμπαγὲς ἐνώτιο (εἰκ. 81).

τάφοι
5ου αἰ.

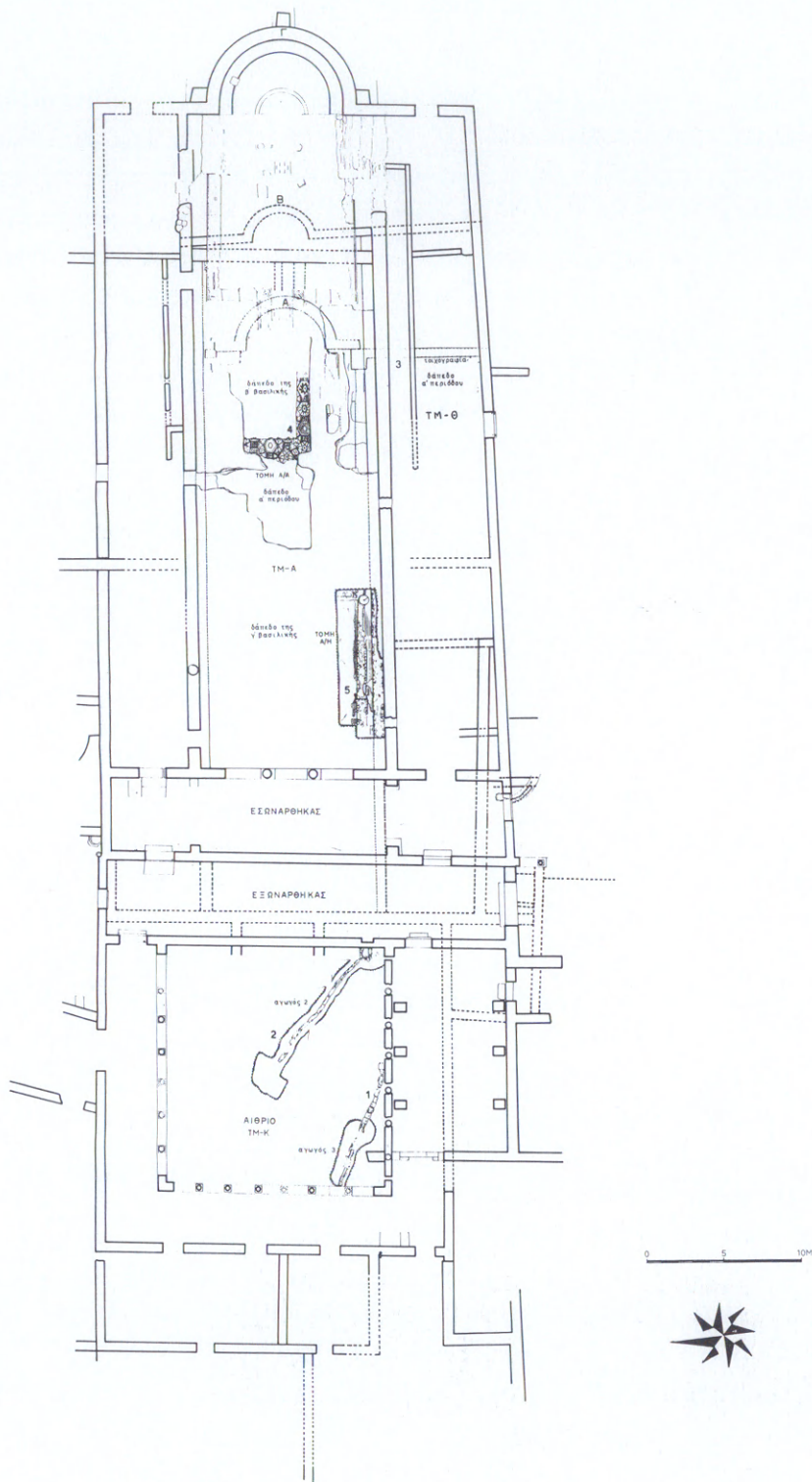
81

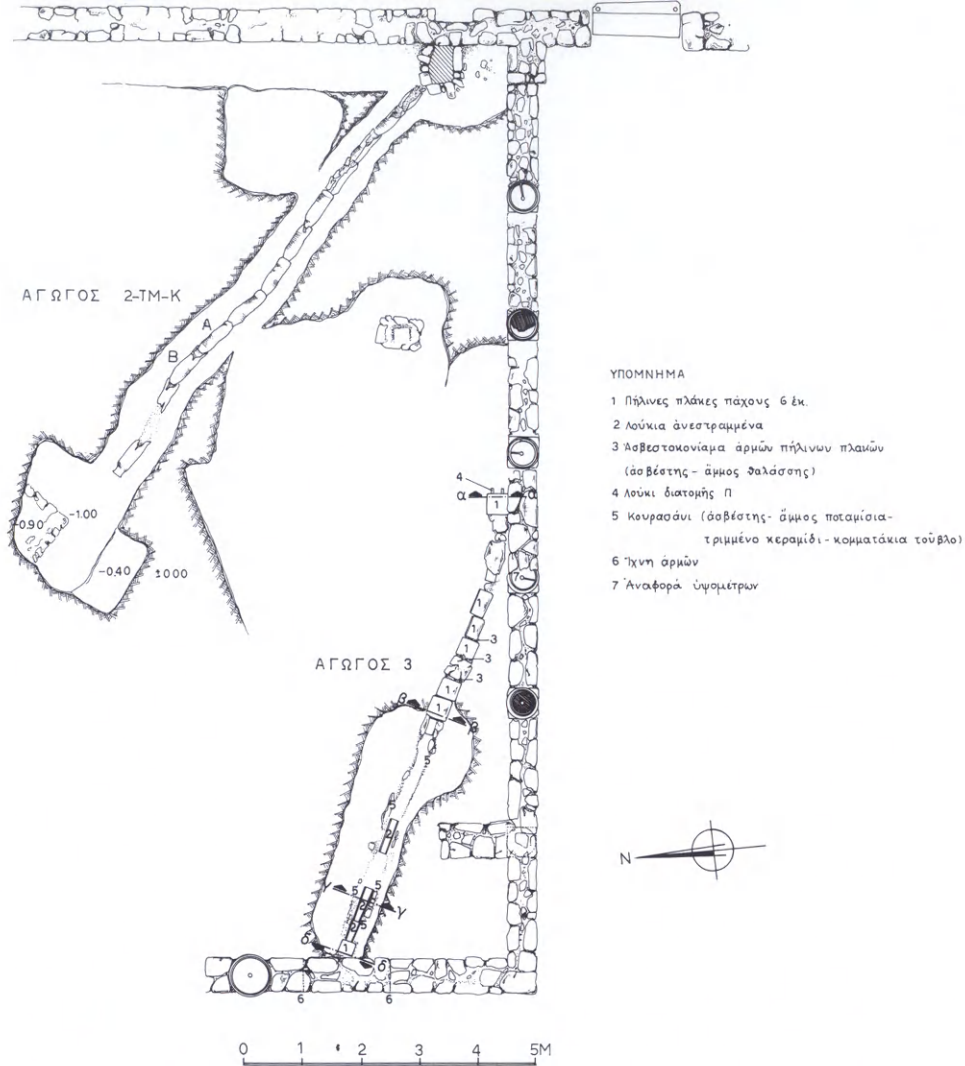
Ἡ ἀνασκαφικὴ ἔρευνα τῆς Ἑταιρείας συνεχίστηκε καὶ κατὰ τὸ 1990 ἀπὸ τὸν τέως Διευθυντὴ τοῦ Βυζαντινοῦ Μουσείου Παῦλο Λαζαρίδη στὴν ἀρχαία πόλη τῶν Φθιωτίδων Θηβῶν, στὴ σημερινὴ Νέα Ἀγχίαλο.

Ἡ ἀνασκαφὴ διενεργήθηκε σὲ τέσσερις θέσεις τοῦ συγκροτήματος τῶν βασιλικῶν τοῦ Ἀρχιερέως Πέτρου: στὸ αἶθριο (TM-K), στὸ νότιο κλίτος (TM-Θ), στὸ μεσαῖο κλίτος δυτικὰ τοῦ πρεσβυτερίου τῆς γ' βασιλικῆς (TM-A) καὶ βόρεια τοῦ νότιου στυλοβάτη (τομὴ A/H) (εἰκ. 82, κάτωψη).

Στὸ αἶθριο (ἀρ. 1 καὶ 2 στὴν κάτωψη) (εἰκ. 83) ἀποκαλύφθηκαν δύο ἀγωγοί. Ὁ ἕνας (ἀγωγὸς 2), ἀποτελεῖται ἀπὸ κυλινδρικοὺς πῆλινους σωλῆνες. Ἡ κατασκευὴ του πρέπει νὰ εἶναι σύγχρονη μὲ τὴ διαμόρφωση τοῦ αἵθριου τῆς τρίτης βασιλικῆς (6ος αἰ.) (εἰκ. 84). Τμήματα τοῦ ἄλλου ἀγωγοῦ (ἀγωγὸς 3) σώζονται στὴ ΝΔ γωνία τοῦ αἵθριου. Ἡ κατασκευὴ του παρουσιάζει ποικιλία ὑλικῶν καὶ σχημάτων. Ἐνα τμῆμα εἶναι κτιστό, σὲ διατομὴ ὀρθογωνίου παραλληλογράμμου, ἐνῶ ἄλλα τμήματά του εἶναι ἀπὸ κεραμί-

10. ΦΘΙΩΤΙΔΕΣ ΘΗΒΑΙ

83 Οί άγωγοί 2 και 3.

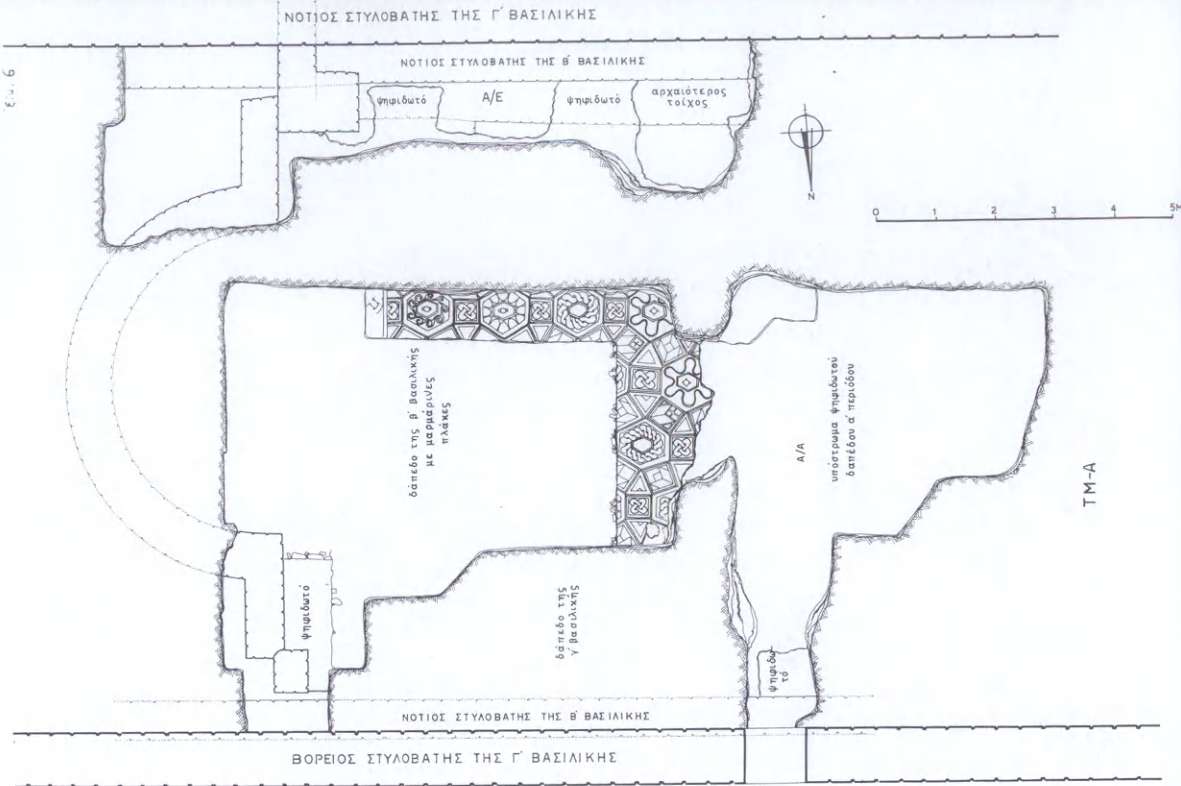
84 Ό άγωγός 2 από Δ.

δια-λούκια και σὲ σχῆμα Π, τοποθετημένα πάνω σὲ ὑπόστρωμα κουρασσανιοῦ. Τὸ ἀνατολικὸ καὶ τὸ δυτικὸ ἄκρο τοῦ ἀγωγοῦ αὐτοῦ συνεχίζονται κάτω ἀπὸ τὸν νότιο καὶ δυτικὸ στυλοβάτη τοῦ αἰθρίου (εἰκ. 83). Ἀνήκει ἐπομένως σὲ κατασκευὲς προγενέστερες τῆς βασιλικῆς. Λείψανα τῶν κατασκευῶν αὐτῶν ἔχουν βρεθεῖ, παλαιότερα, κάτω ἀπὸ τὸ ψηφιδωτὸ δάπεδο τῆς νότιας πτέρυγας τοῦ αἰθρίου καὶ τῶν χώρων III, II καὶ I.

Στὸ νότιο κλίτος (TM-Θ, ἀρ. 3) ἔγινε ἔρευνα γιὰ νὰ ἐξακριβωθεῖ ἡ πρὸς Βορρὰ πορεία τοῦ ἀνατολικοῦ τοίχου μὲ τὸν ζωγραφικὸ διάκοσμο τῆς πρώτης περιόδου ποὺ ἀποκαλύφθηκε τὸ 1988. Τὸ ψηφιδωτὸ δάπεδο τοῦ νότιου κλίτους τῆς τρίτης βασιλικῆς (6ος αἰ.) ποὺ βρίσκεται 1.30 μ. ψηλότερα τοῦ ψηφιδωτοῦ τῆς πρώτης περιόδου, ὑποστηρίχθηκε μὲ ἰσχυρὴ ξυλοκατασκευὴ (εἰκ. 85). Ἔτσι χωρὶς κίνδυνο ζημιᾶς ἀφαιρέθηκαν τὰ χώματα-μπάζα κάτω ἀπὸ τὸ ψηφιδωτὸ τῆς γ' καὶ ἀποκαλύφθηκε ὁ ἀνατολικὸς τοῖχος τῆς α' περιόδου, ὁ ὁποῖος ὅμως ἔχει καταστραφεῖ ἀπὸ τὸν νότιο στυλοβάτη τῆς βασιλικῆς γ' (6ος αἰ.), ἐνῶ ὁ στυλοβάτης τῆς β' βασιλικῆς (5ος αἰ.) τὸν διατήρησε καὶ τὸν ἐνσωμάτωσε στὴν τοιχοποιία του (εἰκ. 86). Πρέπει νὰ σημειωθεῖ, ὅτι ὁ ἀνατολικὸς τοῖχος τῆς α' περιόδου ποὺ ἀποκαλύφθηκε βόρεια τοῦ νότιου στυλοβάτη τῆς γ' βασιλικῆς δὲν βρίσκεται στὴν ἴδια περσιὰ, ὅπως θὰ ἀναμενόταν, μὲ τὸ τμήμα τῆς τοιχοποιίας τοῦ νότιου ποδαρικοῦ τῆς ἀψίδας Α, ἀλλὰ ἐφάπτεται στὴ δυτικὴ πλευρὰ του καὶ σχηματίζει ὀρθογώνιο πεσσὸ (Π1-89) ἀπὸ τὴ δυτικὴ πλευρὰ τοῦ ὁποῖου ξεκινᾷ ἄλλος τοῖχος ἀρχαιότερου κτηρίου, καὶ συνεχίζεται πρὸς Δ, παράλληλα καὶ σὲ ἐπαφὴ μὲ τὸν νότιο στυλοβάτη τῆς β' βασιλικῆς (εἰκ. 86).

Στὸ μεσαῖο κλίτος (TM-A, ἀρ. 4) δυτικὰ τοῦ πρεσβυτερίου τῆς τρίτης βασιλικῆς, ὅπου πέρσι εἶχε ἀποκαλυφθεῖ τὸ ὑπόστρωμα τοῦ μαρμαρόστρωτου πατώματος τῆς δεύτερης βασιλικῆς (Ἔργον 1989, 58, εἰκ. 55 καὶ 56) ἔγινε ἔρευνα σὲ σημεία, ὅπου τὸ ὑπόστρωμα εἶναι κατεστραμμένο, μὲ σκοπὸ νὰ ἀποκαλυφθοῦν τμήματα τοῦ πρεσβυτε-

87 Τὸ πάτωμα τῆς β' βασιλικῆς καὶ τὸ ψηφιδωτὸ τῆς πρώτης περιόδου.

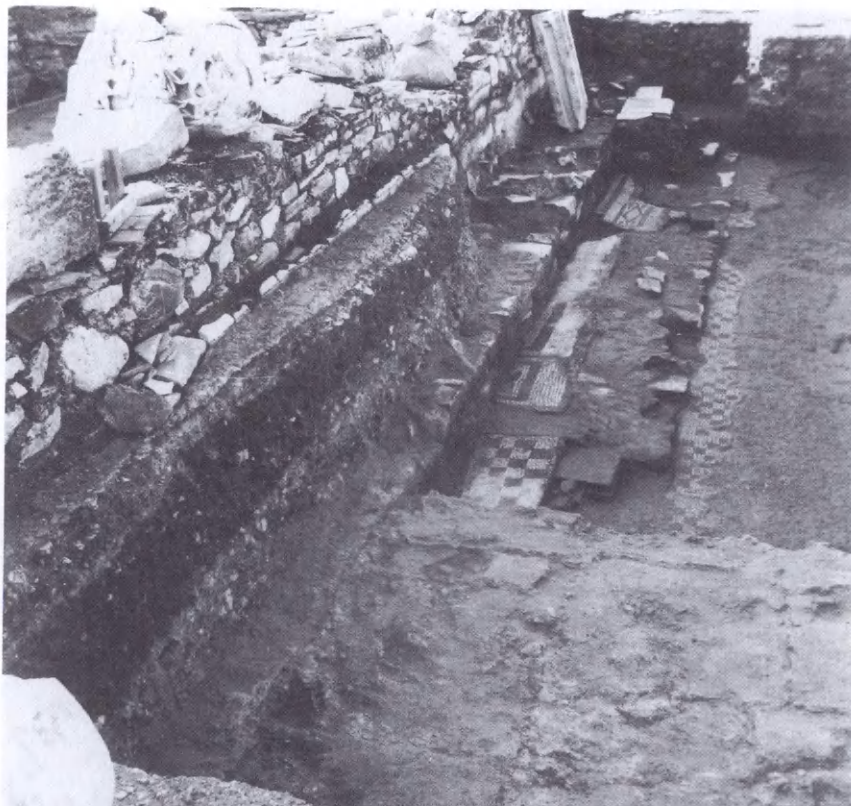
88 Τμῆμα ψηφιδωτοῦ τῆς πρώτης περιόδου κάτω ἀπὸ τὸ πάτωμα τῆς β' βασιλικῆς.

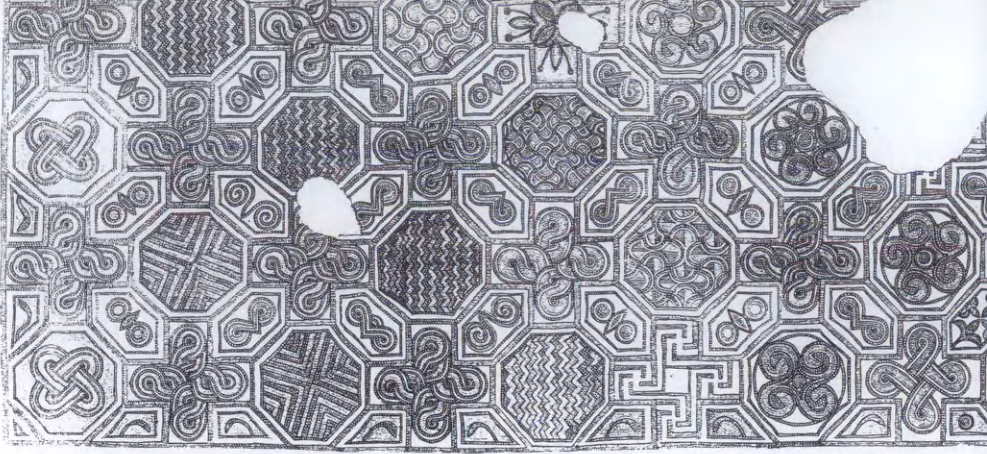

89 Τὸ στέγαστρο πάνω ἀπὸ τὸ πάτωμα τῆς β' βασιλικῆς καὶ τὸ ψηφιδωτό.

90 Τομὴ Α/Η, ψηφιδωτὸ μὲ ζατρίκιο.

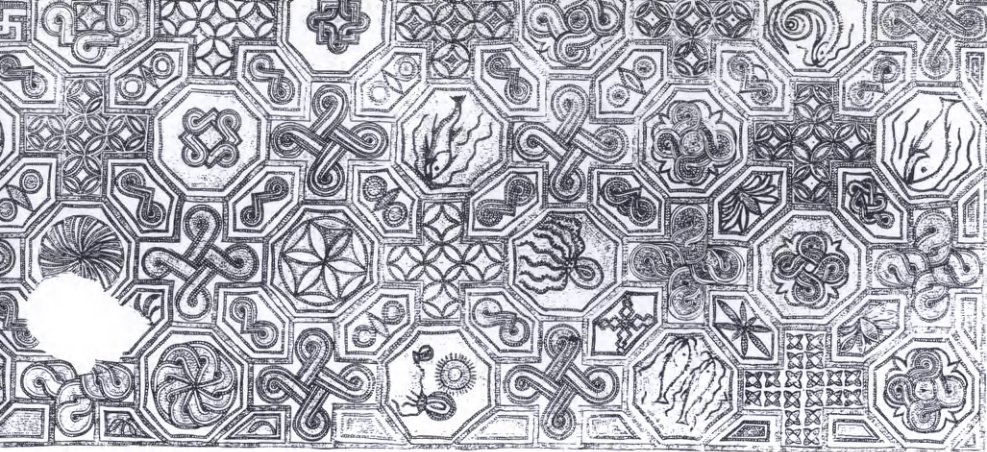

91 Σχέδιο του ψηφιδωτού του δεύτερου διαχώρου.

ρίου τῆς «βασιλικῆς τῆς α' περιόδου». Στὴ μικρὴ ἔκταση ποὺ ἐρευνήθηκε δὲν βρέθηκαν ἴχνη ποὺ νὰ δείχνουν ὅτι ὑπῆρχε ὑπερυψωμένο κτιστὸ φράγμα πρεσβυτερίου. Διαπιστώθηκε ὅμως ὅτι σώζεται, κάτω ἀπὸ τὸ πάτωμα τῆς δεύτερης βασιλικῆς τὸ ψηφιδωτὸ δάπεδο τῆς πρώτης περιόδου, μὲ πλούσιο διάκοσμο πολύχρωμων γεωμετρικῶν σχεδίων (εἰκ. 87 καὶ 88).

Ὁ χῶρος μὲ τὸ ὑπόστρωμα τῆς β' βασιλικῆς καὶ τὸ ψηφιδωτὸ τῆς α' περιόδου προστατεύθηκαν μὲ εἰδικὸ στέγαστρο. Ὁ σκελετὸς τοῦ στεγάστρου ἔγινε ἀπὸ μεταλλικούς σωλῆνες καὶ γιὰ ἐπικάλυψη τοποθετήθηκαν φύλλα πολυεστέρα (εἰκ. 89).

Σὲ μικρὴ ἔκταση βόρεια τοῦ νότιου στυλοβάτη τῆς γ' βασιλικῆς (τομὴ Α/Η, ἀρ. 5) ἔγινε ἔρευνα μὲ σκοπὸ νὰ ἐξακριβωθοῦν λείψανα τῶν προγενέστερων κατασκευῶν. Σὲ βάθος 0.50-0.69 μ. ἀπὸ τὸ μαρμαρόστρωτο πάτωμα τῆς βασιλικῆς αὐτῆς βρέθηκε ὁ νότιος στυλοβάτης τῆς β' βασιλικῆς (5ος αἰ.) σὲ ἐπαφὴ μὲ τὸν στυλοβάτη τῆς προηγούμενης. Σὲ βάθος 0.59 μ. βρέθηκαν στὴ θέση τους τρεῖς μαρμαρινες πλάκες τοῦ πατώματος τῆς β' βασιλικῆς (5ος αἰ.). Στὴ βόρεια πλευρὰ του καὶ πιὸ χαμηλά, σὲ βάθος ἀπὸ 0.95-1.04 μ. σώζονται κατὰ μῆκος τῆς βόρειας πλευρᾶς τοῦ στυλοβάτη τῆς β', τμήματα ψηφιδωτῶν δαπέδων τὰ ὅποια δὲν εἶναι ἐνιαῖα καὶ ὁμοιόμορφα. Στὸ πρῶτο ἀπὸ δυτικὰ σχηματίζονται τρεῖς ταινίες μὲ ἀσπρόμαυρες ψηφίδες. Στὸ μέσο περίπου τοῦ μήκους τῶν ταινιῶν διαγράφεται ὀρθογώ-

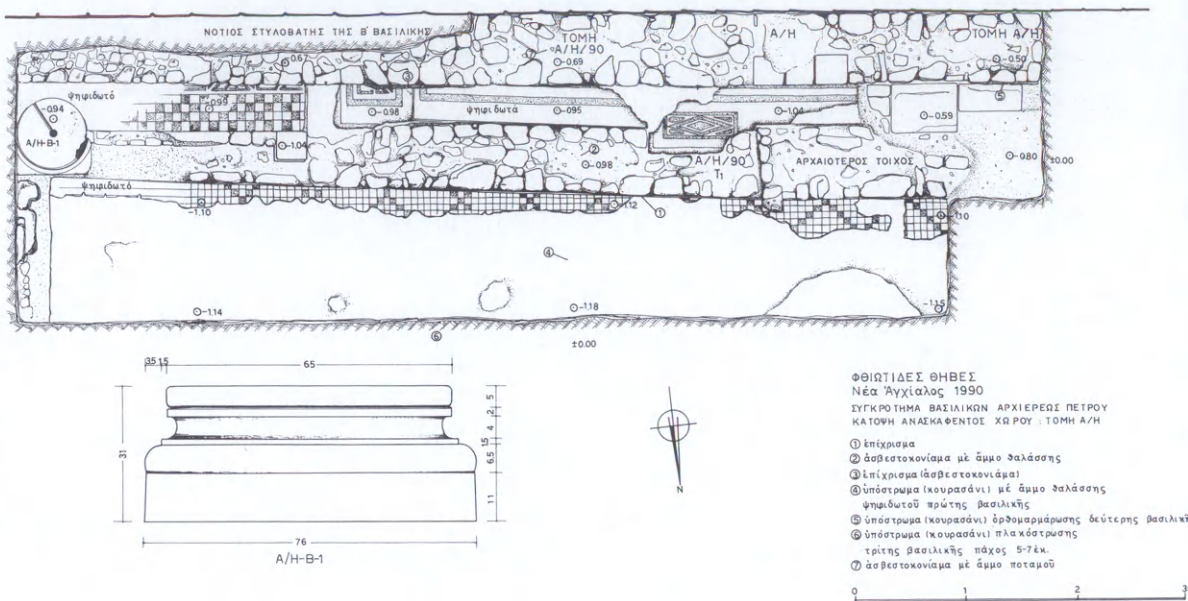
νιο παραλληλόγραμμο, πού περικλείει ρόμβο. Πιὸ ἀνατολικά καὶ ψηλότερα κατὰ 0.03 μ. ὑπάρχει ἄλλο τμήμα χωριστὸ ἀπὸ τὸ προηγούμενο, διαστ. 0.61×0.35 μ., στὸν ἄσπρο κάμπο τοῦ ὁποίου σχηματίζεται, μὲ τρεῖς σειρὲς μαῦρες ψηφίδες ὀρθογώνιο πλαίσιο, πού διακόπτεται ἀπὸ τὸν στυλοβάτη τῆς β' βασιλικῆς. Τρίτο τμήμα ψηφιδωτοῦ ἀνατολικά καὶ ξέχωρα ἀπὸ τὸ προηγούμενο, σὲ βάθος 0.99 μ. κοσμεῖται μὲ ζατρίκιο ἀπὸ ἄσπρες καὶ καφεῖ ψηφίδες (εἰκ. 90, 92).

Τὰ ψηφιδωτὰ αὐτὰ καλύπτουν τὸ νότιο σχεδὸν μισὸ ἐνὸς ἀρχαιότερου τοῖχου, τοῦ A/H/90-T1, πλάτους 0.72 μ., τμήματα τοῦ ὁποίου εἶχαν ἀποκαλυφθεῖ πέρυσι δυτικὰ τῆς νότιας γένεσης τῆς ἀψίδας A, κάτω ἀπὸ τὰ ψηφιδωτὰ τῆς α' περιόδου.

Στὸ ἀνατολικὸ ὄριο τῆς τομῆς A/H/90 βρέθηκε στὴ θέση της πάνω στὸν ἀρχαιότερο τοῖχο A/H/90-T1 ἀκέραιη ἰωνικὴ μαρμάρινη βάση (A/H-B1), ὕψους 0.31 μ. καὶ ἄνω διαμέτρου 0.65 μ. (εἰκ. 92). Τέλος, βόρεια καὶ κατὰ μῆκος τῆς πλευρᾶς τοῦ τοῖχου T1, σώζονται σὲ βάθος 1.10-1.12 μ. τμήματα ψηφιδωτοῦ μὲ τετραγωνίδια (ζατρίκιο).

Πολὺ σημαντικὰ εἶναι τὰ στοιχεῖα πού ἀποκάλυψε ἡ ἔρευνα στὴν τομὴ A/H/90, τὰ ὁποῖα μᾶς δίνουν σὲ τόσο μικρὸ χῶρο πέντε φάσεις τοῦ σπουδαίου αὐτοῦ μνημείου. Οἱ φάσεις αὐτὲς κατὰ χρονολογικὴ σειρὰ εἶναι: α) τὸ ψηφιδωτὸ δάπεδο μὲ ζατρίκιο, βόρεια τοῦ τοῖχου A/H/90-T1, β) ἡ μαρμάρινη βάση A/H-B1 μὲ τὸν τοῖχο A/H/90-T1, γ) τὰ τμήματα τῶν ψηφιδωτῶν πού πατοῦν πάνω στὸν προηγού-

ΝΟΤΙΟΣ ΣΤΥΛΟΒΑΤΗΣ ΤΗΣ Γ' ΒΑΣΙΛΙΚΗΣ

92 Τομή Α/Η.

μενο τοίχο, δ) τὸ μαρμάρινο πάτωμα καὶ ὁ νότιος στυλοβάτης τῆς β' βασιλικῆς (5ος αἰ.) καὶ ε) ὁ στυλοβάτης τῆς γ' βασιλικῆς (6ος αἰ.). Ἕνα νόμισμα τοῦ Κωνσταντίνου (306-337 μ.Χ.) ποῦ βρέθηκε πάνω στὸ ψηφιδωτὸ ποῦ ἔχει καλύψει τὸν τοῖχο Α/Η/90-Τ1 καὶ τὴ βάση Α/Η-Β1 ἀποτελεῖ στοιχεῖο γιὰ χρονολόγηση ante quem τοῦ τοίχου καὶ τῆς βάσης καὶ post quem γιὰ τὴ χρονολόγηση τοῦ πατώματος τῆς β' βασιλικῆς.

Παράλληλα πρὸς τὴν ἀνασκαφικὴ ἔρευνα ἔγινε καθαρισμὸς τῶν ψηφιδωτῶν τοῦ βόρειου κλίτους τῆς γ' βασιλικῆς, καὶ σχεδιαστικὴ ἀποτύπωση τοῦ ψηφιδωτοῦ τοῦ δευτέρου ἀπὸ ἀνατολικά διαχώρου, μὲ πλουσιότατο καὶ πολύχρωμο διάκοσμο σὲ γεωμετρικὰ σχέδια, ἐμπλουτισμένα μὲ ἕξι θαλασσιὰ θέματα (εἰκ. 91).

Τὸν Ἰούλιο τοῦ 1990 συνεχίσθηκε ἡ ἀνασκαφὴ τοῦ καθολικοῦ τῆς Μονῆς Παντανάσσης Φιλιππιάδος, πού διευθύνει ὁ καθηγητῆς Παναγιώτης Βοκοτόπουλος. Ὁλοκληρώθηκε ἡ ἀνασκαφὴ τῆς δυτικῆς στοᾶς, πού εἶχε μερικῶς ἀποκαλυφθεῖ τὸ 1972 καὶ 1976 (εἰκ. 93). Στὴ δυτικὴ πλευρὰ τῆς ὑπάρχει πεζούλι ὕψους 0.40 μ., τοῦ ὁποῖου τὸ ἀνώτερο μέρος ἔχει σχεδὸν ἐντελῶς καταστραφεῖ. Δὲν εἶναι σαφὲς ἂν στὸ πεζούλι πατοῦσαν κίονες, πού δὲν σώθηκαν, ἢ πεσσοί. Ἡ στοὰ ἦταν δίκλιτη, ἂν κρίνει κανεὶς ἀπὸ ἴχνη κυκλικῶν ὀπῶν στὸ λίθινο δάπεδο, πού ἀντιστοιχοῦν στὶς παραστάδες τοῦ δυτικοῦ τοίχου τοῦ νάρθηκα, καὶ ἦταν προφανῶς ὑποδοχὲς κιόνων πού δὲν ἔχουν βρεθεῖ. Δυτικὰ τῆς πύλης πρὸς τὸν νάρθηκα σώζονται στὸ δάπεδο ἴχνη πού δείχνουν ὅτι ἐκεῖ ἦταν τοποθετημένη ἡ φιάλη, τμήματα τῆς ὁποίας βρέθηκαν τὸ 1976. Ἡ στοὰ καλυπτόταν μὲ σταυροθόλια μὲ βεργία, ἀπὸ τὰ ὁποῖα βρέθηκαν ἐφέτος ἄλλα τρία. Ὁλοκληρώθηκε

93 Ἡ δυτικὴ στοὰ ἀπὸ Β.

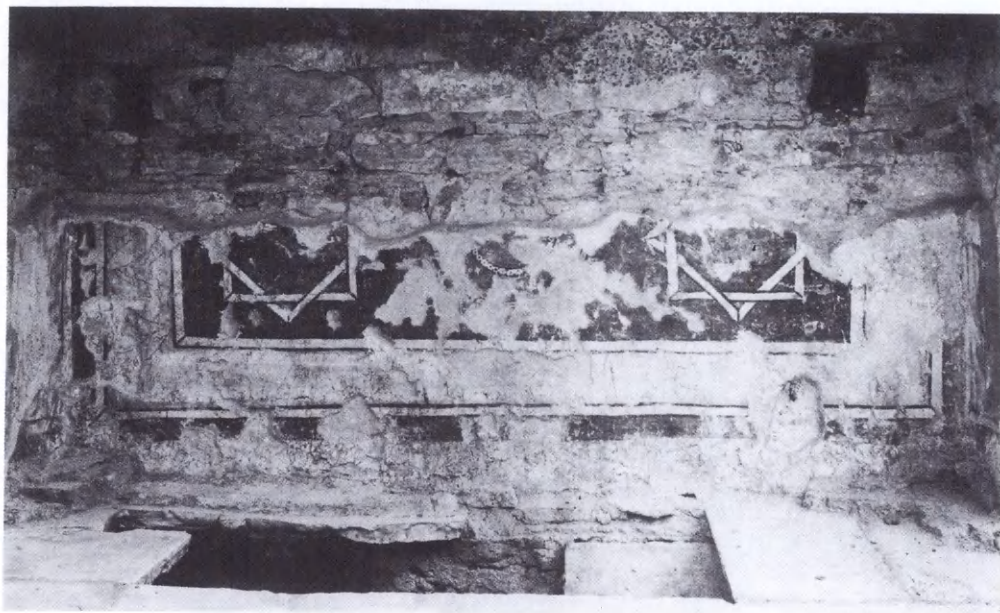

94 Βρεφοκρατούσα Θεοτόκος.

95 Άγγελος.

96 Τοιχογραφία του νότιου τοίχου του ΝΔ γωνιαίου διαμερίσματος.

97 Νότιο παρεκκλήσιο, άδιάγνωστος άγιος.

χωρίς εὑρήματα ἢ ἀνασκαφή τῆς κόγχης τῆς προθέσεως, πού εἶχε ἀρχίσει πέρυσι.

Ἡ φετινὴ ἀνασκαφή δὲν ἀπέδωσε κεραμοπλαστικά κοσμήματα. Φαίνεται ὅτι δὲν ὑπῆρχε πλίνθινος διάκοσμος στὴ δυτικὴ πλευρὰ τοῦ μνημείου. Δὲν ἀπέδωσε ἐπίσης κανένα νόμισμα. Βρέθηκαν τούναντίον πολλὰ σπαράγματα τοιχογραφιῶν, κυρίως στὴ δίοδο μεταξὺ νότιας καὶ δυτικῆς στοᾶς, μὲ παραστάσεις τῆς Βρεφοκρατοῦσης Θεοτόκου καὶ ἀγγέλου, λείψανα κατακόσμων ἐνδυμάτων καὶ ἐπιγραφῶν (εἰκ. 94-95).

Ἐγινε στερέωση τῶν τοιχογραφιῶν μὲ γεωμετρικὸ διάκοσμο πού ἀποκαλύφθηκαν πέρυσι στὸ ΝΔ γωνιαῖο διαμέρισμα (εἰκ. 96) καὶ στὸ βόρειο σκέλος τοῦ σταυροῦ, καὶ ἀρχισε ἡ ἀποκάλυψη τῶν λειψάνων τοῦ γραπτοῦ διακόσμου πού σώζονται κάτω ἀπὸ τὰ ἐπιχρίσματα τοῦ νότιου παρεκκλησίου. Στὸ βόρειο ἄκρο τῆς ἀνατολικῆς καμάρας εἰκονίζεται ἅγιος μὲ μοναχικὴ ἐνδυμασία καὶ φακιόλι, πολὺ ἐφθαρμένος. Στὸ μέτωπο τῆς ἀψίδας ὑπάρχουν στηθάρια ἀγίων (εἰκ. 97), ἕνας ἀπὸ τοὺς ὁποίους εἶναι ὁ ἀπόστολος Πέτρος. Ἀποτοιχίστηκαν τέλος τὰ λείψανα ἀδιάγνωστης σκηνῆς ἀπὸ τμῆμα τῆς ὀροφῆς, πεσμένο στὸ νότιο τμῆμα τοῦ νάρθηκα. Τὸ θέμα τῆς θὰ ταυτιστεῖ ἴσως ὅταν συντηρηθεῖ τὸ ἐπόμενο ἔτος.

Ὁ ἐμπειρότατος ἀρχιτεχνίτης Ἰωάννης Τσεύλικος ἀνεστηλῶσε τὸ ἀνώτερο τμῆμα τοῦ σχήματος Τ πεσσοῦ τῆς βόρειας στοᾶς, πού βρίσκεται ΒΔ τοῦ βόρειου πυλώνα τοῦ κυρίως ναοῦ (εἰκ. 98-99). Τὸ τμῆμα πού ἀναστηλώθηκε ἔχει ὕψος 1.30 μ. Τὸ σωζόμενο συνολικὸ ὕψος τοῦ πεσσοῦ φθάνει τώρα τὰ 2.45 μ. Ὁ Ἰ. Τσεύλικος συγκόλλησε τὶς σπασμένες πλάκες τοῦ δαπέδου τοῦ νότιου κλίτους τοῦ κυρίως ναοῦ, τὶς ξανατοποθέτησε στὴ θέση τους, τὶς ἀρμολόγησε καὶ συμπλήρωσε μὲ κονίαμα τὶς λίγες πλάκες πού λείπουν. Ἡ συστηματικὴ ἐπισκευὴ τοῦ δαπέδου θὰ συνεχισθεῖ κατὰ τὰ ἐπόμενα χρόνια· ἐλπίζεται ὅτι θὰ περιορισθεῖ ἔτσι ἢ βλάβη πού καλύπτει κάθε χρόνο τὸν χῶρο. Ἡ πλακόστρωση εἶναι ἀπὸ ντόπια πέτρα. Κατὰ τὴν ἀφαίρεση ὀρισμέ-

98 Πεσσός τῆς βόρειας πλευρᾶς πρὶν τὴν ἀναστήλωσή του.

99 Ἄναστηλωμένος πεσσός τῆς βόρειας στοᾶς.

100 Στέγαστρο τῶν τοιχογραφιῶν τοῦ βόρειου σκέλους τοῦ σταυροῦ.

101 Τμῆμα ἀνάγλυφου τόξου.

102 Τμῆμα ἐπιστυλίου.

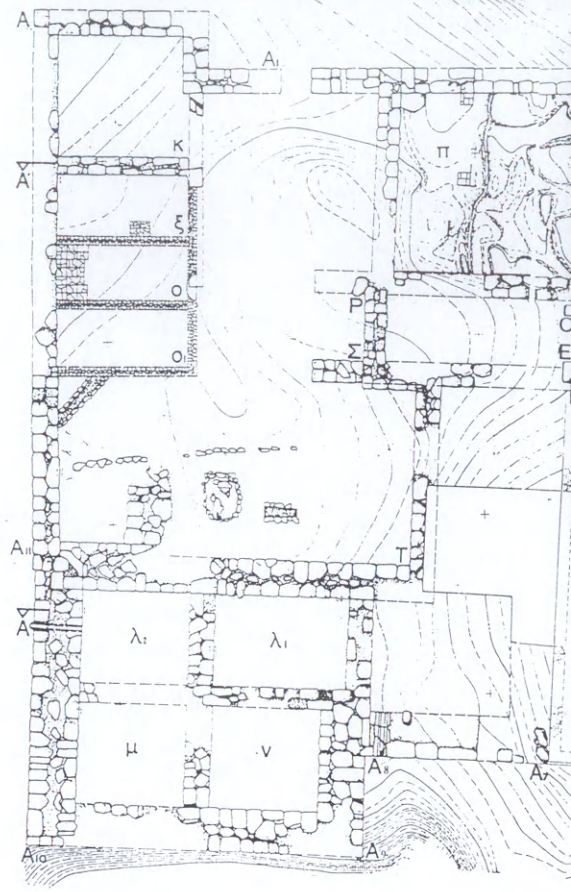
νων πλακῶν κάτω ἀπὸ τὸν πεσσὸ πὺ κτίσθηκε γιὰ νὰ ἐνισχύσει τὸν ΝΑ κίονα τοῦ ναοῦ, διαπιστώθηκε ὅτι ἦταν μαρμαρίνες καὶ στὴν κάτω ὄψη ἔφεραν ἀνάγλυφο διάκοσμο μὲ παράσταση γρυπός. Ἡ πλάκα συγκολλήθηκε. Ἡ τοιχοποιία τοῦ μνημείου στερεώθηκε σὲ διάφορα σημεῖα ὅπου τὸ κονίμα εἶχε ἀποσαθρωθεῖ.

Κατασκευάσθηκαν δύο ξύλινα στέγαστρα μὲ στέγη ἀπὸ ἀμιαντοτσιμέντο γιὰ τὴν προστασία τῶν τοιχογραφιῶν πὺ ἀποκαλύφθηκαν πέρυσι στὸ ΝΔ καὶ στὸ ΒΔ τμήμα τοῦ κυρίως ναοῦ (εἰκ. 100). Ἡ θύρα τοῦ νότιου παρεκκλησίου, πὺ ἦταν ἐτοιμόρροπη, ἀντικαταστάθηκε μὲ νέα καλαίσθητη θύρα ἀπὸ σουηδικὴ ξυλεία.

Κατὰ τὴ διάνοιξη τάφρου δυτικὰ τοῦ ἀρχαιολογικοῦ χώρου καὶ κοντὰ στὴν ἐθνικὴ ὁδὸ Φιλιππιάδος-Ἰωαννίνων γιὰ τὴν τοποθέτηση ἀγωγοῦ ὑδρεύσεως, βρέθηκαν τὴν ἀνοιξὴ μερικὰ γλυπτά, ἀπὸ τὰ ὁποῖα ἀξιολογότερα εἶναι τμήματα τόξου καὶ ἐπιστυλίου (εἰκ. 101-102). Ἄλλο τμήμα τοῦ ἴδιου ἐπιστυλίου, ἐντοιχισμένο ἄλλοτε σὲ νεώτερο τοῖχο τοῦ Ἀγίου Βασιλείου στὴν Ἄρτα, δημοσιεύθηκε ἀπὸ τὸν Ἀ. Ὁρλάνδο (*ABME B'*, 1936, 166-167, εἰκ. 13-14). Στὸ ἴδιο σημεῖο, μεταξὺ τῆς Παντανάσσης καὶ τῆς ἐθνικῆς ὁδοῦ, εἶχαν βρεθεῖ καὶ ἄλλοτε γλυπτά. Φαίνεται λοιπὸν ὅτι εἶχε γίνεи κάποτε ἐκτεταμένη διαρπαγὴ τοῦ γλυπτοῦ διακόσμου τοῦ ναοῦ, καὶ ὅτι μερικὰ γλυπτά ἐγκαταλείφθηκαν κατὰ τὴ μεταφορὰ τους.

Στὸ Νεκυομαντεῖο τοῦ Ἀχέροντος, μία ἀπὸ τὶς παλαιῆς ἀνασκαφῆς τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἐταιρείας, συνεχίσθηκαν οἱ ἐργασίες ὑπὸ τὴ διεύθυνση τοῦ καθηγητῆ Σωτ. Δάκαρη γιὰ τὴν ἀποκατάσταση τῶν πίθων πὺ εἶχαν ἀποκαλυφθεῖ πρὸ τριακονταετίας περίπου, κατὰ τὶς ἀνασκαφῆς στὸ Νεκυομαντεῖο τοῦ Ἀχέροντος (1958-1974) καὶ τὴ διερεύνηση τοῦ

12. NEKYOMANTEIO ACHERONTOS

103 Κάτοψη τοῦ Νεκρομαντείου.

περιεχομένου τους. Ὅπως εἶναι γνωστό, στή βόρεια πλευρά τοῦ κυρίως ἱεροῦ (εἰκ. 103), εἶχε οἰκοδομηθεῖ κατὰ τὸν 18ο αἰώνα τὸ μικρὸ καθολικὸ τῆς Μονῆς τοῦ Ἁγίου Ἰωάννου τοῦ Προδρόμου, τὸ ὁποῖο κάλυψε τὰ δύο τρίτα τῆς βόρειας πλευρᾶς τοῦ ἀρχαίου ἱεροῦ μὲ τὸν χῶρο K καὶ τὸ βόρειο τμήμα τῆς κεντρικῆς αἴθουσας, ἡ ὁποία εἶχε ἐρμηνευθεῖ ὡς «αἴθουσα τῶν εἰδώλων», ὅπου ἐμφανίζονταν οἱ ψυχές τῶν νεκρῶν.

Στὸν δυτικὸ χῶρο I ὑπῆρχαν δέκα πίθοι. Κατὰ τὶς ἐργασίες αὐτὲς διαπιστώθηκε ὅτι ὁ χῶρος I εἶχε ἀναμοχλευθεῖ πρὸ πολλοῦ, πιθανότατα κατὰ τὴν οἰκοδόμησιν τοῦ καθολικοῦ καὶ τὴν κατασκευὴ πρόσβασης στή δυτικὴ εἴσοδο τοῦ ναοῦ καί, τὸ κυριότερο, οἱ πίθοι βρέθηκαν θρυμματισμένοι καὶ ἐλλιπεῖς.

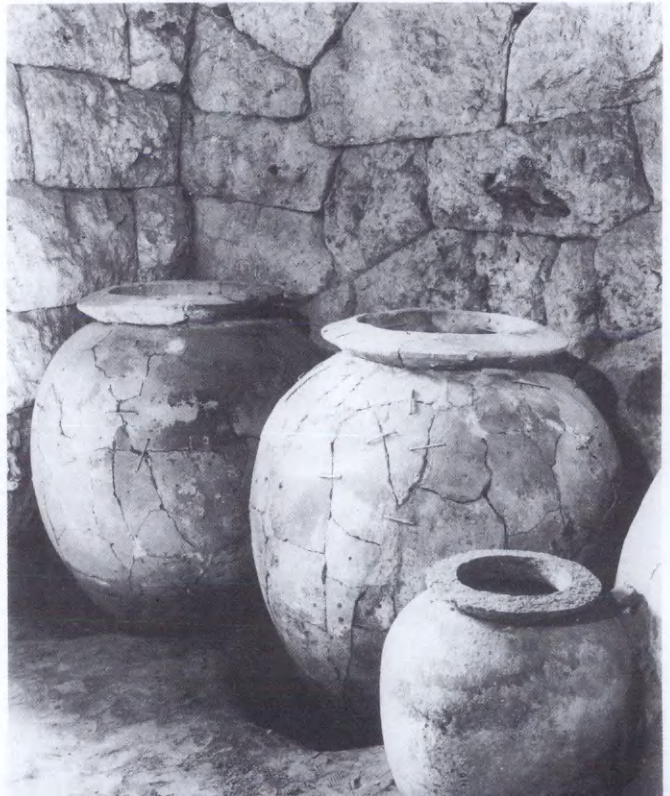

Γιὰ τὴν ἄνοδο στὸ καθολικὸ εἶχε κατασκευαστεῖ πρόχειρη κλίμακα στὴ βόρεια πλευρὰ τοῦ χώρου I, τῆς ὁποίας τὸ ὕψος στὸ σημεῖο αὐτὸ περιορίστηκε κατὰ τὸ ἥμισυ γιὰ νὰ διευκολύνεται ἡ ἄνοδος στὸ ἐπίπεδο τοῦ ναῖσκου. Τότε θὰ ἀφαιρέθηκαν οἱ ἀνώτερες ἐπιχώσεις τοῦ χώρου I καὶ θὰ ἀποκαλύφθηκαν οἱ πίθοι. Ἐξαιτίας αὐτοῦ, ἀπὸ τοὺς περισσότερους πίθους λείπει τὸ ἀνώτερο τμῆμα, τὰ στόμια καὶ οἱ ὄμοι, καὶ σώζεται μόνον τὸ κατώτερο μέρος τῶν πίθων (εἰκ. 104). Ἀπὸ τοὺς δέκα πίθους τρεῖς ἢ τέσσερις διατηροῦνται σὲ καλύτερη κατάσταση καὶ συμπληρώθηκαν. Τῶν ὑπολοίπων πίθων σώζεται κυρίως τὸ κάτω μισό. Οἱ πίθοι περιεῖχαν ἀπανθρακωμένους δημητριακοὺς καρπούς, οἱ ὁποῖοι ὅμως εἶχαν διαλυθεῖ ἀπὸ τὴν ὑγρασία καὶ δὲν ἦταν δυνατὴ ἡ ἀναγνώριση τῶν καρπῶν.

104 Ἡ ἀνατολική πλευρὰ τοῦ δώματος μετὰ τοὺς πίθους Π1, 2, 3, 4.

105 Οἱ πίθοι Κ9 καὶ Κ8 μετὰ τὴν ἀποκατάσταση.

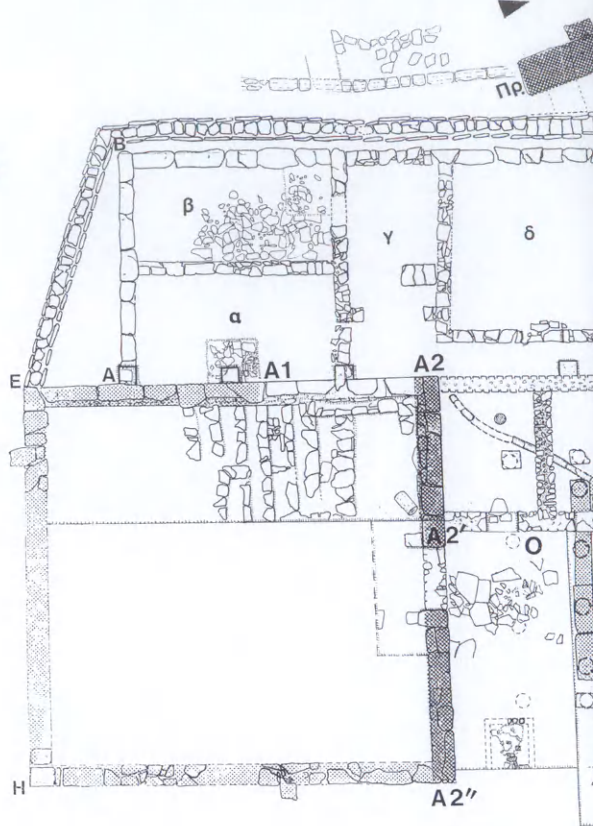

Σε πολύ καλύτερη κατάσταση διατηρούνται οί έννέα μεγάλοι πίθοι και οί τρεις μικρότεροι στό δῶμα K (εἰκ. 105), ἐπειδὴ τὸν χῶρο προστάτευε τὸ ἱερό. Οἱ περισσότεροι πίθοι φέρουν μεγάλα ρήγματα ἀπὸ τὴν πίεση τῶν ἀερίων ποῦ δημιουργήθηκαν ἀπὸ τὴν ὑπερθέρμανση τοῦ περιεχομένου, ὅταν οἱ Ρωμαῖοι πυρπόλησαν τὸ ἱερό (168/167 π.Χ.). Καὶ οἱ δύο πίθοι, K9 καὶ K8, περιεῖχαν μικρόσπερμους κύαμους, ποῦ ἦταν αὐτοφυεῖς στὴν Ἡπειρο κατὰ τοὺς ἀρχαίους χρόνους, γνωστοὶ μὲ τὸ ὄνομα «αἰγύπτιοι κύαμοι». Εἶναι συγγενεῖς μὲ τὴν ποικιλία *vicia faba equina* καὶ ἔχουν τοξικὲς ιδιότητες ὅταν τρώγονται ὠμοί, ποῦ προκαλοῦν διαταραχές: ζάλη, δυσπεψία, παραισθήσεις μέχρι ἀκαταληψίας. Στὴ γωνία τοῦ δώματος K, κοντὰ στὸν πίθο K9 βρέθηκαν κομψὴ ἄβαφη πρόχους μὲ στρεπτὴ λαβὴ ἐλληνιστικῶν χρόνων, δύο σιδερένια κλειδιά μὲ τέσσερις γομφίους τοῦ λακωνικοῦ τύπου, ὄστρακα ἄβαφα καὶ δύο μελανόβαφα καὶ κεραμοποιημένο κομμάτι πηλοῦ μὲ τύπους καλαμιῶν ἀπὸ τὴ δόρωση τῆς ὀροφῆς ἢ τῆς στέγης.

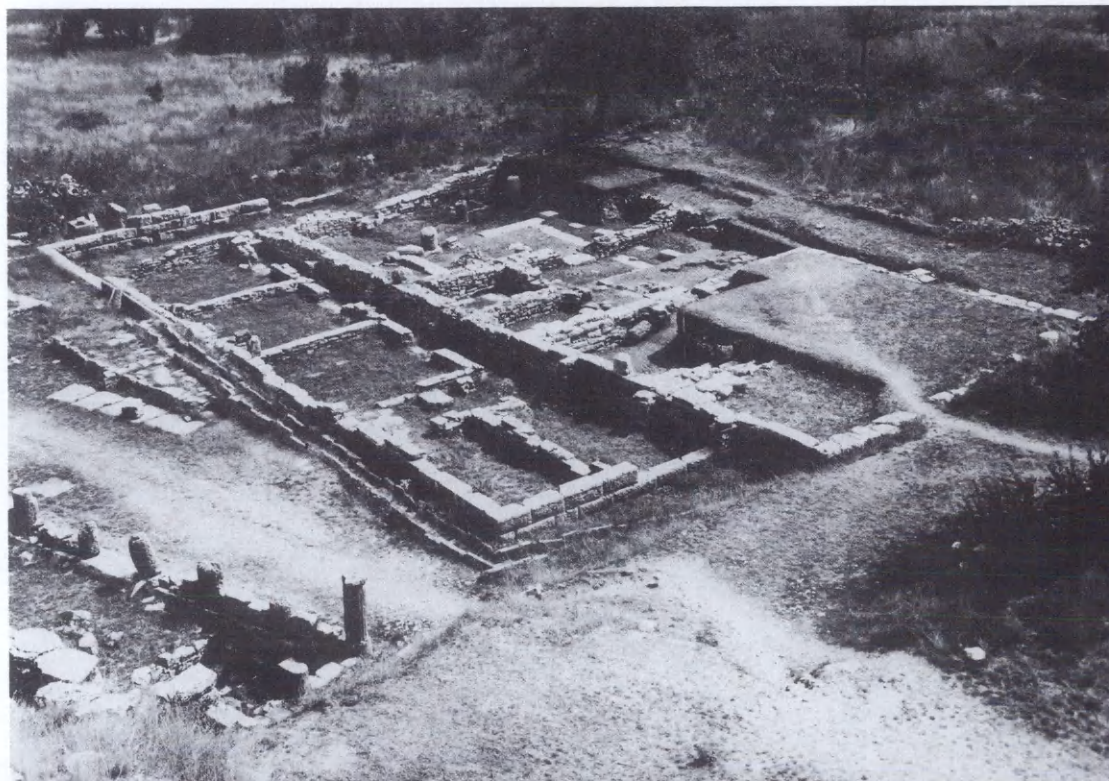
Ὅλοι σχεδὸν οἱ πίθοι εἶχαν ἐπισκευαστεῖ κατὰ τοὺς ἀρχαίους χρόνους, ὅπως δείχνουν τὰ ζεύγη ὀπῶν κατὰ μῆκος τῶν ρηγμάτων γιὰ τὴν ἔνθεση μολύβδινων συνδέσμων.

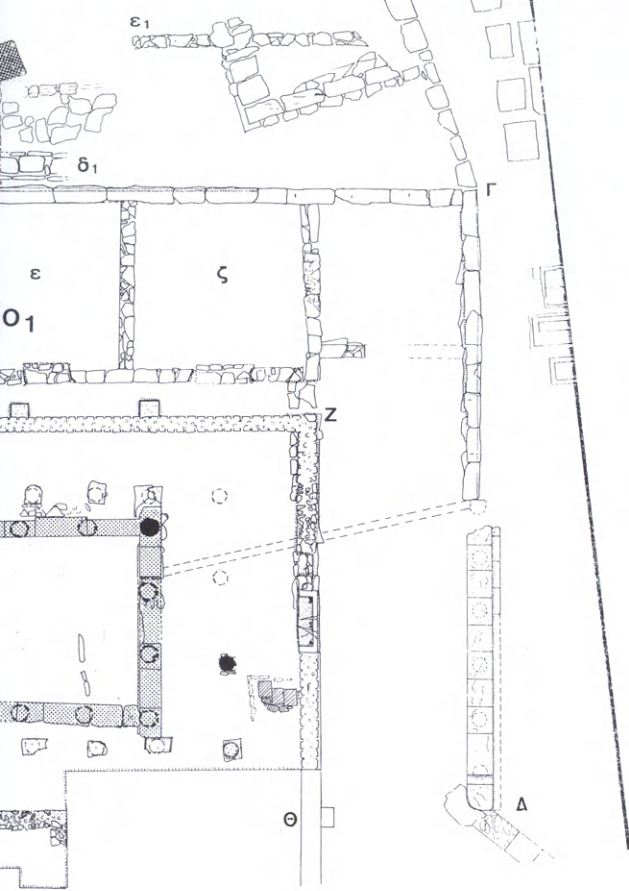
Στὴ Δωδώνη ὁ καθηγητὴς Σωτ. Δάκαρης ἐκτὸς ἀπὸ μικροσυντηρήσεις τοίχων τοῦ Πρυτανείου, κυρίως τῶν ρωμαϊκῶν χρόνων, καὶ τῆς δεξαμενῆς ποῦ βρίσκεται στὴν ἀκρόπολη (ΠΑΕ 1989) διενήργησε ἀνασκαφὴ γιὰ λίγες μέρες στὸν χῶρο μεταξὺ τοῦ ἐλληνιστικοῦ περιστυλίου καὶ τοῦ τοίχου A2'-A2" (εἰκ. 106). Ὁ τοῖχος αὐτός, πάχους 0.75 μ., ἀνήκει στὴ δυτικὴ πλευρὰ τοῦ ἐξωτερικοῦ περιβόλου ποῦ περιέκλειε κατὰ τὸν 4ο αἰῶνα π.Χ. τὸ ἱερό καὶ ἀνερχόταν τὸν λόφο γιὰ νὰ ἐνωθεῖ μὲ τὸ τεῖχος τῆς ἀκρόπολης.

Ὅταν ὁμως χρειάστηκε νὰ οἰκοδομηθοῦν στὶς ἀρχές τοῦ 3ου π.Χ. αἰ. τὰ δύο οἰκοδομήματα, τὸ βουλευτήριον καὶ τὸ Πρυτανεῖον, ἢ πλευρὰ αὐτῆ τοῦ περιβόλου μετατέθηκε

106-107 Τὸ Πρυτανεῖο τῆς Δωδώνης.

δυτικότερα για να αφήσει ελεύθερο τον χώρο. Λείψανα του περιβόλου αυτού είχαν βρεθεί σε παλαιότερες ανασκαφές βόρεια του Πρυτανείου (εικ. 106-107) και κάτω από τη δυτική στοά του βουλευτηρίου. Στο Πρυτανείο όμως ο περίβολος δεν καταργήθηκε, αλλά χρησιμοποιήθηκε ως ανατολική πλευρά της μεγάλης αίθουσας (13 × 13 μ.) με τα λίθινα εδώλια (A2'-A2''). Στο μέσον περίπου του τοίχου αποκαλύφθηκε η είσοδος (πλάτους 2 μ.), που οδηγούσε στην αίθουσα με τα εδώλια, όπου κάθονταν τα μέλη του συνεδρίου. Η χρονολόγηση του τοίχου αυτού θα αποτελέσει σοβαρό αρχαιολογικό στοιχείο για τη χρονολόγηση του τείχους της ακρόπολης, διότι η τειχισμένη ακρόπολη και ο κάτω περίβολος του ιερού πρέπει να είναι σύγχρονες κατασκευές. Πρὸ τῆς εἰσόδου ἀποκαλύφθηκε τὸ ὑστερορωμαϊκῶν χρόνων δάπεδο, στρωμένο πρόχειρα με πλάκες τῶν βᾶθρων, πού ἦταν στημένα στὴν πρόσοψη τῆς ἰωνικῆς στοᾶς Θ-Γ-Δ.

14. BERGINA

Ἡ ἀνασκαφή συνεχίστηκε σὲ τέσσερις τομεῖς ἀπὸ τὸν καθηγητὴ Μανόλη Ἀνδρόνικο καὶ τοὺς συνεργάτες του. Σὲ τρεῖς ἀπὸ αὐτοὺς, παρὰ τὴν περιορισμένη ἔκταση καὶ διάρκεια τῆς ἀνασκαφῆς, τὰ ἀποτελέσματα ἦταν ἐξαιρετικὰ σημαντικά.

Συνεχίστηκαν καὶ κατὰ τὸ 1990 οἱ ἐργασίες συντήρησης παλαιότερων εὐρημάτων. Ἰδιαίτερα πρέπει νὰ σημειωθεί ὅτι ὕστερα ἀπὸ προσπάθεια πολλῶν ἐτῶν κατορθώθηκε νὰ διατεθοῦν γιὰ μικρὸ διάστημα τρεῖς συντηρητές, οἱ ὁποῖοι ἀφαίρεσαν τὸ μεγαλύτερο μέρος τῶν ὀργανικῶν υἷκων τοῦ «Τάφου τοῦ πρίγκηπα» καὶ τὸ μετέφεραν στὸ ἐργαστήριό τῆς Βεργίνας. Ἀποτέλεσμα τῶν ἐργασιῶν αὐτῶν ἦταν ἡ ἀνεύρεση παπύρου, ὁ ὁποῖος σώζει δυστυχῶς μόνον διάσπαρτα γράμματα καὶ ἐλάχιστες λέξεις, ἀπὸ τίς ὁποῖες προκύπτει τὸ πιθανὸ συμπέρασμα ὅτι ἀνέγραφε κατάλογο προσωπικῶν ἀντικειμένων τοῦ νεκροῦ.

Ἀνασκάφηκε κιβωτιόσχημος τάφος κατασκευασμένος ἀπὸ πωρολίθους (εἰκ. 108). Τὸ ἐσωτερικὸ του εἶναι ἀρκετὰ μεγάλο (2.95 × 2 × 2.50 μ.) καὶ γιὰ τὴν κάλυψή του με ὀριζόντιους καλυπτήριους λίθους ἐπινόησαν μιὰ ἰδιότυπη κατασκευή, ἡ ὁποία μαρτυρεῖ τὴν προσπάθεια νὰ ἐλαττώσουν τὸ ἄνοιγμα

Περιοχὴ
ἀρχαῖκου
καὶ
κλασικοῦ
νεκροταφείου

108 Κιβωτιόσχημος τάφος.

καί νά ἀποφύγουν τή συντριβή τῶν καλυπτηρίων ἀπό τὸ ὑπερκείμενο βάρος. Ἔτσι ἔχουμε ἕνα ἀκόμη παράδειγμα πού ἐπιβεβαιώνει τὴν ἄποψη ὅτι οἱ καμαρωτοὶ τάφοι ἀποτέλεσαν τὴ λύση σ' ἕνα πρόβλημα πού ἀντιμετώπιζαν ἀρκετὰ χρόνια πρὶν καὶ δὲν ἀποτελεῖ δάνεια μορφή εἰσαγμένη ἔτοιμη γιὰ λόγους αἰσθητικούς. Ὁ τάφος βρέθηκε συλημένος: οἱ τυμβωρύχοι μπῆκαν ἀπὸ ἄνοιγμα πού δημιούργησαν στὸν ἀνατολικὸ τοῖχο καὶ πρέπει νά ἦταν περισσότεροι ἀπὸ δύο, ἀφοῦ οἱ σκελετοὶ δύο ἀπ' αὐτοὺς βρέθηκαν ἀκριβῶς ἔξω ἀπὸ τὸ ἄνοιγμα σὲ στάση πού μαρτυρεῖ ἀσφαλῶς βίαιο θάνατο (εἰκ. 109). Ἀπὸ τὰ ταραγμένα ὀστά πού βρέθηκαν στὸν τάφο προκύπτει ὅτι ὑπῆρχαν σ' αὐτὸν δύο ταφές, μιᾶς ὥριμης γυναίκας καὶ μιᾶς νέας περίπου 14 ἐτῶν (κατὰ τὸν ἀνθρωπολόγο Dr. J. Musgrave). Ὅλα τὰ πολύτιμα κτερίσματα εἶχαν ἀφαιρεθεῖ ἀπὸ τοὺς τυμβωρύχους, οἱ ὁποῖοι ἄφησαν μόνον τὰ πῆλινα εἰδῶλια, τὰ ὁποῖα εἶναι πολυάριθμα καὶ τὰ περισσότερα ἐξαιρετικῆς ποιότητος. Ὑπάρχουν γυναικεῖες προτομές, ἱματιοφόροι καὶ πεπλοφόροι, συμπλέγματα δύο μορφῶν γυναικείων ἢ παιδικῶν, μία ἐρωτικὴ σκηνή, ἔνθρονη θεά, Πάν, κωμικὸς ἠθοποιὸς κλπ. (εἰκ. 110-113). Ἡ πρώτη ἐκτίμηση τῆς χρονολογίας τους ὀδηγεῖ στὸ

109 Ὁ σκελετὸς τοῦ ἑνὸς τυμβωρύχου.

110 Όστα και ειδώλια στο δάπεδο του τάφου.

111 Ειδώλιο κόρης.

112 Έρωτικό σύμπλεγμα.

113 Κωμικός ποιητής.

συμπέρασμα ότι ανήκουν σε δύο ομάδες, μία παλαιότερη, του α' μισού του 4ου π.Χ. αί., και μία νεώτερη, όχι νεώτερη από το τέλος του τρίτου τετάρτου του 4ου π.Χ. αιώνα.

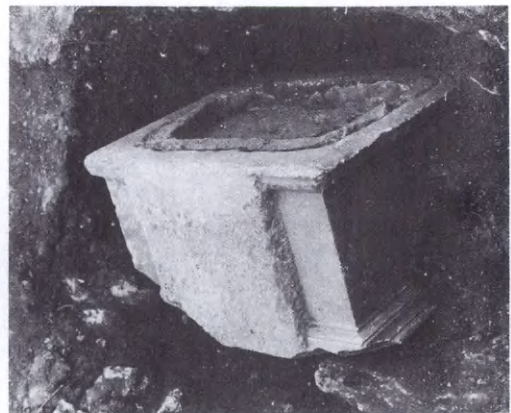
Ἡ ἔρευνα τῆς περιοχῆς ΒΑ τοῦ δεύτερου ναοῦ πού εἶχε βρεθεῖ πέρυσι ὀδήγησε σέ πολύ σημαντικά ἀποτελέσματα. Σέ μικρή ἀπόσταση ἀπό τή ΒΑ γωνία τοῦ ναοῦ καί ἀμέσως κάτω ἀπό τήν ἐπιφανειακή ἐπίχωση ἀποκαλύφθηκε μαρμάρινη βάση ἀγάλματος πού διατηροῦσε στά τοιχώματα τοῦ τόρμου τή μολυβδοχόηση γιά τή στερέωση τῆς πλίνθου πού θά δεχόταν (εἰκ. 114). Στήν κύρια ὄψη τῆς ἔχει τήν ἐπιγραφή: *ΕΥΡΥΔΙΚΑ ΣΙΡΡΑ ΕΥΚΛΕΙΑΙ*, ὅπως ἀκριβῶς καί ἡ μεγαλύτερη βάση πού εἶχε ἀποκαλυφθεῖ τὸ 1982 σέ μικρή ἀπόσταση ἀπό αὐτήν (εἰκ. 115). Ἔτσι ἔχουμε τήν τρίτη ἐπιγραφική μαρτυρία μέ τὸ ὄνομα τῆς Εὐρυδίκης ἀπό τήν περιοχή τῶν Αἰγῶν καί πιθανότατα ἀπό τὸν ἴδιο χῶρο.

Λίγο βορειότερα ἀπό τή βάση βρέθηκε τοποθετημένο σέ ὀριζόντια θέση μαρμάρινο ἄγαλμα πεπλοφόρου (ὑψ. 1.65 μ.) ἐξάιρετης τέχνης τῶν μέσων περίπου τοῦ 4ου π.Χ. αἰώνα (περὶ τὸ 340 π.Χ.) (εἰκ. 116). Ἡ ἄριστη διατήρηση τῆς πλίνθου ἐπέτρεψε νὰ βεβαιώσουμε ὅτι τὸ ἄγαλμα ἦταν στημένο στή βάση μέ τήν ἐπιγραφή τῆς Εὐρυδίκης. Ἡ διατήρηση τοῦ γλυπτοῦ εἶναι πολὺ καλή, ἐκτὸς ἀπὸ μερικά ἀπο-

Ἱερὸ Εὐκλείας

114 Ἡ ὄψη τῆς βάσης μέ τήν ἐπιγραφή.

115 Ἡ βάση ἀγάλματος, ὅπως βρέθηκε.

116-118 Τὸ ἄγαλμα τῆς πεπλοφόρου.

λεπίσματα σὲ αἰχμὲς πτυχῶν. Τὸ κεφάλι ἦταν ἔνθετο σὲ κοιλότητα ποὺ ὑπάρχει στὸ ἐπάνω πέρασ τοῦ στέρνου, στὴ βάση τοῦ λαιμοῦ. Ἐντούτοις τὸ βραχὺ ἐπίβλημα ἱμάτιο ποὺ κάλυπτε τὴν πλάτη καὶ τὸ πίσω μέρος τῆς κεφαλῆς καὶ τοῦ λαιμοῦ (εἰκ. 117) ἀποτελοῦσε προέκταση τοῦ κορμοῦ καὶ ἦταν κατασκευασμένο ἀπὸ τὸν ἴδιο ὄγκο μαρμάρου. Κάτω ἀπὸ τὸν κορμὸ βρέθηκε ὁ λαιμὸς τοῦ ἀγάλματος καὶ λίγο βορειότερα ἢ κεφαλὴ του (εἰκ. 118) καὶ ἡ δεξιὰ παλάμη του, χωρὶς τὰ δάκτυλα.

Στὴν ἴδια περιοχὴ βρέθηκαν ἀνάμεσα σὲ ἀργοὺς λίθους δύο ἀκόμη μαρμάρινα γλυπτὰ: ἡ κεφαλὴ κόρης (εἰκ. 119), λίγο μικρότερων διαστάσεων ἀπὸ τὴν κεφαλὴ τοῦ ἀγάλματος, καὶ ἡ κεφαλὴ ἐνὸς νέου (εἰκ. 120). Καὶ τὰ δύο εἶναι ἔργα ὑψηλῆς καλλιτεχνικῆς στάθμης, ὅπως καὶ ἡ πεπλοφόρος. Τὰ ἀνασκαφικὰ δεδομένα ὀδηγοῦν στὸ συμπέρασμα ὅτι τὰ γλυπτὰ αὐτὰ εἶχαν ἀποτεθεῖ σκόπιμα σὲ λάκκο καὶ δὲν βρέθηκαν διάσπαρτα ὕστερα ἀπὸ βίαιη καταστροφή. Ἀπὸ τὰ κεραμεικὰ εὐρήματα καὶ τὰ νομίσματα τοῦ λάκκου προκύπτει ὅτι ἡ ἀπόθεση τῶν γλυπτῶν πρέπει νὰ ἔγινε κατὰ τὸν 1ο π.Χ. αἰῶνα.

119 Κεφαλή κόρης.

120 Κεφαλή νέου.

Ὡστόσο μόνον ἡ συστηματικὴ τους μελέτη καὶ ἡ συνέχιση τῆς ἀνασκαφικῆς ἔρευνας θὰ ἐπιτρέψουν τὴ συναγωγή ἀσφαλέστερων συμπερασμάτων γιὰ τὴν ἀρχικὴ θέση τῶν γλυπτῶν αὐτῶν στὸ ἱερὸ τῆς Εὐκλείας, τὴ σχέση τους μὲ τὶς βάσεις ποὺ ἔχουν βρεθεῖ ὡς τώρα καὶ τοὺς λόγους ποὺ ὡδήγησαν στὴν ἀπόθεσή τους στὸ σκάμμα ποὺ τὰ διεφύλαξε τόσους αἰῶνες σχεδὸν ἄθικτα.

Μὲ ἀφορμὴ πληροφορίες τοῦ φύλακα ἀρχαιοτήτων Κ. Παυλίδη καὶ τὴν τυχαία ἀνεύρεση πρὶν ἀπὸ ἀρκετὰ χρόνια ἐνὸς μαρμάρινου περιρραντηρίου στὸν ἀγρὸ Θ. Λαζόπουλου, ΒΑ τοῦ ἀνακτόρου, ἄρχισε ἡ ἀνασκαφικὴ ἔρευνα στὴν περιοχὴ αὐτῇ, μὲ ἀποτελέσματα πολὺ ἀξιόλογα. Τὰ κινητὰ εὐρήματα καὶ τὰ οἰκοδομικὰ λείψανα ἔδειξαν ὅτι πρόκειται γιὰ τμῆμα ἱεροῦ τῆς Μητέρας τῶν Θεῶν-Κυβέλης. Τὴν ἐπιβεβαίωση τῆς ταυτότητάς τοῦ ἱεροῦ πρόσφερε τελικὰ ἐγγράρακτη ἐπιγραφή σὲ μελαμβαφὴ ραβδωτὸ κάρναρο τοῦ τέλους τοῦ 4ου-ἀρχῶν τοῦ 3ου π.Χ. αἰῶνα *ΜΗΤΡΙ ΘΕΩΝ ΚΑΙ ΣΥΝΤΕΛΗΑ* (εἰκ. 122). Ἡ ἀνασκαφὴ περιορίστηκε στὸν κύριο χῶρο τοῦ ἱεροῦ, τὸ ὁποῖο φαίνεται ὅτι καλύπτει μεγάλη ἔκταση καὶ ἔχει πιθανότατα παλαιότερες φάσεις ἀπὸ τὴν

Ἱερὸ
Μητέρας
τῶν Θεῶν-
Κυβέλης

121 Ὁ κεντρικὸς χώρος τοῦ ἱεροῦ.

122 Ἡ ἐπιγραφή Μητρι Θεῶν στὸν κἀνθαρο.

123 Ειδώλιο Κυβέλης.

124 Πήλινο γυναικεῖο κεφάλι.

τελική τῆς καταστροφῆς του κατὰ τὰ μέσα τοῦ 2ου π.Χ. αἰώνα. Ὁ κεντρικὸς χώρος διαστ. 7×9 μ. ἦταν στεγασμένος (εἰκ. 121): ἡ εἴσοδος του βρίσκεται στὴ βόρεια πλευρὰ καὶ ἔχει μαρμαρίνο κατώφλι· δίπλα στὸ κατώφλι καὶ ἔξω ἀπὸ τὸν χώρο ἀποκαλύφθηκε ἀβαθὴς βόθρος διαστ. 1×0.50 μ. καλυμμένος μὲ θραύσματα μεγάλου πίθου· μέσα σ' αὐτὸν βρέθηκαν πήλινα εἰδώλια καὶ ἀγγεῖα τοῦ 2ου π.Χ. αἰώνα (ἡ χρονολόγησις βεβαιώνεται ἀπὸ χάλκινα νομίσματα). Ἀπὸ τὰ εὐρήματα ἀξιοσημεῖωτα εἶναι πήλινο εἰδώλιο ἔνθρονος Κυβέλης (εἰκ. 123), πήλινο γυναικεῖο κεφάλι ὕψ. 0.30 μ. περίπου (εἰκ. 124), τὸ εἰδώλιο ἐνὸς ταύρου καὶ μικρὸς πήλινος βωμός.

125 Λατρευτικό σκεῦος.

126 Ὅμοιώματα φιδιῶν.

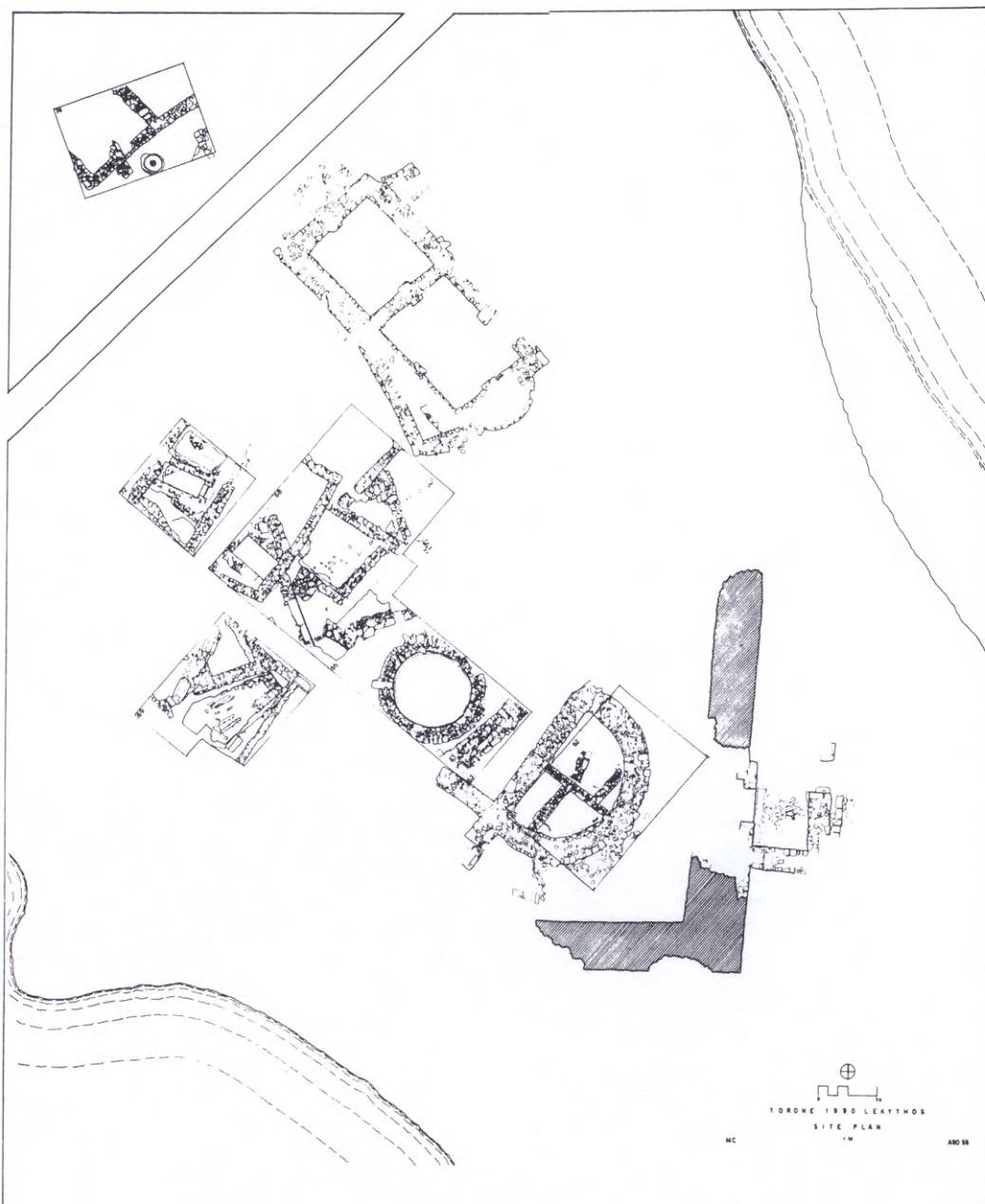
Στὸν κυρίως χῶρο ἡ ὑπαρξη καμένων ξύλων καὶ ὁ καμένος πηλὸς μαρτυροῦσαν ὅτι ἡ καταστροφή προῆλθε ἀπὸ μεγάλη φωτιά. Τὰ λίγα εὐρήματα, κυρίως πήλινα, ἐπιτρέπουν νὰ συμπεράνουμε γιὰ τὴν ἱερότητα τοῦ χώρου, ὅπου τελοῦνταν λατρεία μὲ μυστηριακὸ πιθανότατα χαρακτήρα. Τὰ περισσότερα ἀπὸ αὐτὰ βρέθηκαν στὴ ΒΑ γωνία, ὅπου σώζεται μία πρόχειρη λίθινη κατασκευή. Γύρω ἀπὸ μιὰ ὀπὴ τοῦ ἐδάφους, στὴν ὁποία ὑπῆρχε πήλινος σωλήνας, τοποθετημένος κατακόρυφα, προφανῶς γιὰ τέλεση χοῶν, βρέθηκαν εἰδῶλια ταύρων, πήλινο κυλινδρικό σκεῦος κοσμημένο μὲ πλοχμοὺς καὶ φίδια (εἰκ. 125) καὶ δύο πήλινα ὁμοιώματα κουλουριασμένων φιδιῶν (εἰκ. 126). Τὰ νομίσματα πὺ βρέθηκαν χρονολογοῦν τὴν καταστροφή στὰ μέσα τοῦ 2ου π.Χ. αἰῶνα.

Στὰ λίγα σημεῖα πὺ ἡ ἀνασκαφὴ προχώρησε βαθύτερα ἀπὸ τὸ δάπεδο διακρίνεται πλούσια παλαιότερη ἐπίχωση πὺ φθάνει τὸν 3ο π.Χ. αἰῶνα, ἐνῶ στὸ γειτονικὸ δωμάτιο ὑπάρχουν ἐνδείξεις στρωμάτων ἀκόμη παλαιότερων (4ος π.Χ. αἰ.).

Οι ανασκαφές στην Τορώνη τῆς Χαλκιδικῆς συνεχίστηκαν τὸ 1990 σὲ συνεργασία μὲ τὸ Αὐστραλιανὸ Ἀρχαιολογικὸ Ἰνστιτοῦτο Ἀθηνῶν ὑπὸ τῆ διεύθυνση τοῦ καθηγητῆ Ἀλεξάνδρου Καμπίτογλου. Οἱ ἐργασίες ἐπικεντρώθηκαν καὶ πάλι στὸ Ἀκρωτήριο 1 (στὴ Λήκυθο) (εἰκ. 127). Ὅπως

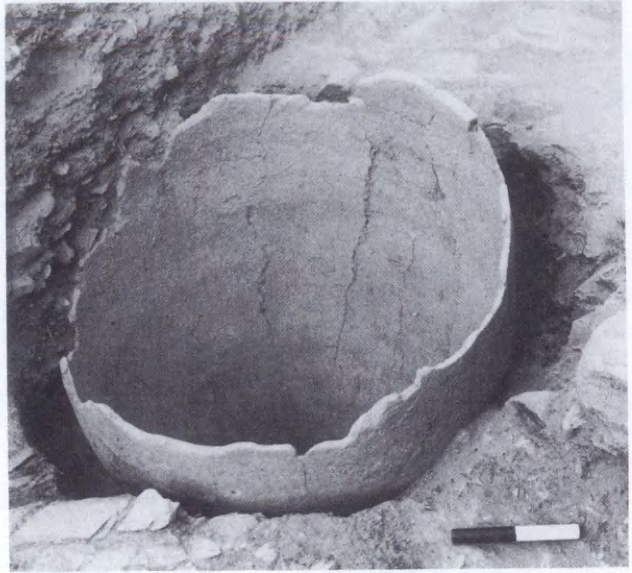
15. ΤΟΡΩΝΗ

127 Τορώνη, κάτοψη τῶν ἀνασκαφέντων τάφρων.

128 Θραύσμα καλύμματος αγγείου.

129 Πίθος κατά χώραν.

130 Ἡ δεξαμενή.

προβλεπόμενα, τὰ προϊστορικά στρώματα καὶ ἀνασκαφικά σύνολα ἀπέφεραν σημαντικά εὐρήματα, τὰ ὁποῖα συμπληρώνουν κατὰ τρόπο αἰσθητὸ τὰ προϊστορικά εὐρήματα προγενέστερων ἀνασκαφῶν. Τὰ εὐρήματα ἦταν κυρίως ἐνδιαφέροντα στὴν τάφρο 67/68, ὅπου ἀποκαλύφθηκε σειρὰ στρωμάτων ἀπὸ τὴν πρῶιμη καὶ τὴ μέση ἐποχὴ τοῦ Χαλκοῦ καὶ εἰδικότερα ἀπὸ τὴ μεταβατικὴ περίοδο μεταξὺ μέσης καὶ ὕστερης ἐποχῆς τοῦ Χαλκοῦ. Ἡ ἀνασκαφὴ στὴ γειτονικὴ τάφρο 69 ἐξέθεσε σὲ μεγαλύτερη ἔκταση τὴν καμένη οἰκία τῆς πρῶιμης ἐποχῆς τοῦ Χαλκοῦ, ἡ ὁποῖα εἶχε γιὰ πρώτη φορὰ ἀποκαλυφθεῖ τὸ 1986 καὶ στὴν ὁποῖα σώζονται ἀρκετὰ ἀπανθρακωμένα δοκάρια τῆς σκεπῆς, τὰ ὁποῖα εἶχαν καταρρεύσει ἐπάνω στὸ δάπεδο τοῦ δωματίου (Ἔργον 1986, εἰκ. 26). Ἐπισταμένη μελέτη τοῦ ὕλικου θὰ συμβάλει στὴν ἀκριβῆ χρονολόγηση τῶν προϊστορικῶν στρωμάτων σ' αὐτὸν τὸν ἀξιόλογο χῶρο τῆς Κεντρικῆς Μακεδονίας.

Μεγάλες ποσότητες ὄστράκων τῆς ἐποχῆς τοῦ Χαλκοῦ βρέθηκαν καὶ σὲ νεώτερα ἀνασκαφικά σύνολα λόγω μεταγενέστερης διατάραξης τῶν προϊστορικῶν στρωμάτων. Σ' αὐτὸ τὸ ὕλικὸ συμπεριλαμβάνονται εἰδικότερα καὶ ἀρκετὰ ὄστρακα μυκηναϊκῶν ἀγγείων τῆς ὕστεροελλαδικῆς I καὶ II περιόδου, τὰ ὁποῖα εἶχαν εἰσαχθεῖ στὸν χῶρο ἀπὸ τὴ νότια Ἑλλάδα καὶ τὰ ὁποῖα, μαζὶ μὲ τὰ λίγα ὅμοια ὄστρακα ποὺ εἶχαν βρεθεῖ σὲ προηγούμενες ἀνασκαφές ἀποτελοῦν πολύτιμη μαρτυρία γιὰ τὴν πρώτη παρουσία τῶν Μυκηναίων στὴ Μακεδονία. Θὰ πρέπει ἐπίσης νὰ ἀναφερθεῖ τὸ θραῦσμα ἐνὸς καλύμματος ἀγγείου (ἀρ. εὐρ. 90.322) (εἰκ. 128) ποὺ μοιάζει πολὺ μὲ τὰ ἀνθρωπομορφικά καλύμματα τρωικῶν ἀγγείων τῆς πρῶιμης ἐποχῆς τοῦ Χαλκοῦ. Παρόμοια ἀγγεῖα βρίσκονται σπάνια ἔξω ἀπὸ τὴν Τρωάδα.

Τὰ πιὸ ἐνδιαφέροντα εὐρήματα ὅμως τῆς ἀνασκαφῆς τοῦ 1990 ἦταν ἡ ἐντόπιση ἀδιατάρακτων στρωμάτων τῆς πρῶιμης ἐποχῆς τοῦ Σιδήρου καὶ ἡ εὕρεση θραυσμάτων ἀρχιτεκτονικῶν μελῶν τοῦ ναοῦ τῆς Ἀθηνᾶς στὴ γέμιση μιᾶς μεγάλης δεξαμενῆς τῆς ἐλληνιστικῆς περιόδου.

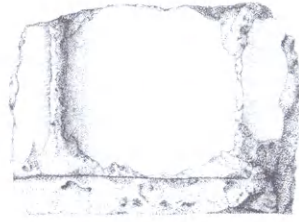
Στις τάφρους 61 και 62, στο ΝΑ άκρο του Άκρωτηρίου έξερευνήθηκαν περαιτέρω τὰ στρώματα που συνδέονταν με τρεις όγκώδεις πίθους που είχαν αποκαλυφθει σε προηγούμενες ανασκαφικές περιόδους. Η ανασκαφή του 1990 αποκάλυψε και τέταρτο πίθο και συνέβαλε στην έρευνα ανασκαφικών συνόλων που χρονολογούν τους πίθους στην ύστερη γεωμετρική περίοδο (750-700 π.Χ.).

Άπροσδόκητα ένας πέμπτος όγκώδης πίθος βρέθηκε κατά χώραν στο βόρειο τμήμα του άκρωτηρίου, στην τάφρο 74 (είκ. 129). Ο πίθος αυτός ήταν σύγχρονος των πίθων των τάφρων 61 και 62 και υποδηλώνει ότι η αποθήκευση τροφών στην ύστερη γεωμετρική περίοδο ήταν αρκετά έκτεταμένη. Η εύρεση αυτών των πίθων είναι σημαντική γιατί η αρχαιολογική μαρτυρία όσον αφορά οικισμούς αυτής της περιόδου σπανίζει. Οί πίθοι λοιπόν μαζί με το αρχαιότερο υπομυκηναϊκό και πρωτογεωμετρικό νεκροταφείο που ανασκάφηκε στο Άνδηρο V από το 1981 ως το 1984 και ο ύστερογεωμετρικός κεραμεικός κλιβανος που βρέθηκε το 1982 (ΠΑΕ 1982, πίν. 56α) πλουτίζει τις γνώσεις μας για την Τορώνη της πρώιμης έποχής του Σιδήρου. Η ανασκαφή του νεκροταφείου, του κλιβάνου και μέρους του οικισμού του Άκρωτηρίου 1 μάς οδηγεί να συμπεράνουμε τον σπουδαίο ρόλο που διαδραμάτισε η Τορώνη κατά την πρώιμη έποχή του Σιδήρου. Η ανασκαφή επίσης απέδειξε την ύπαρξη ενός άκμαίου κεραμεικού εργαστηρίου κατά την υπομυκηναϊκή, πρωτογεωμετρική και γεωμετρική περίοδο το όποιο ήταν άγνωστο πριν από τις πρόσφατες ανασκαφές.

Στο βιβλίο IV 116 της Ιστορίας του Πελοποννησιακού Πολέμου ο Θουκυδίδης αναφέρει ναό της Άθηνᾶς στη Λήκυθο της Τορώνης. Παρόλο ότι σε καμία τάφρο δέν βρέθηκαν τὰ θεμέλια αυτού του ναού, έν τούτοις από την εύρεση όστράκου άγγείου με έγχάρακτο το όνομα της θεᾶς (βλ. Έργον 1986, είκ. 30) καθώς και αρχιτεκτονικών και άλλων πήλινων διακοσμητικών στοιχείων, ο ανασκαφέας οδηγείται στο συμπέρασμα για την ύπαρξη του έν λόγω ναού.

131 Τρίγλυφος.

132 Θραῦσμα κίονα ἢ στύλου.

Κατὰ τὴν ἀνασκαφικὴ περίοδο τοῦ 1990 συμπληρώθηκε ἡ ἀφαίρεση τῆς γέμισης τῆς μεγάλης δεξαμενῆς τῆς ὁποίας ἡ ἔρευνα εἶχε ἀρχίσει κατὰ τὸ 1986 καὶ συνεχίστηκε κατὰ τὸ 1988 καὶ 1989 (εἰκ. 130). Ἡ πλήρης ἀφαίρεση τῆς γέμισης ἔδειξε ὅτι ἡ δεξαμενὴ ἦταν πολὺ πιὸ μεγάλη ἀπ' ὅ,τι εἶχε νομιστεῖ ἀρχικά. Ἡ ἐσωτερικὴ παρεῖα τοῦ τοίχου τῆς ἦταν καλυμμένη μὲ ἀλλεπάλληλες στρώσεις κονιάματος· τὸ δάπεδό τῆς εἶχε ἐπίσης μιὰ στρώση ἐλαφροῦ ροδόχρωμου λεπτοῦ κονιάματος, περιβαλλόταν δὲ ἀπὸ ἓνα κυκλικὸ γεῖσο στὴ γραμμὴ ἐπαφῆς μεταξὺ δαπέδου καὶ ἐσωτερικῆς παρεῖας τοῦ τοίχου. Αὐτὸ τὸ γεῖσο ἦταν καλυμμένο μὲ ἓνα λεῖο ὑπόλευκο ἐπίχρισμα. Ἡ προκαταρκτικὴ μελέτη τῆς μεγάλης ποσότητας ὀστράκων ποὺ βρέθηκαν στὴ γέμιση τῆς δεξαμενῆς ἔδειξε ὅτι αὐτὴ ἀχρηστεύτηκε καὶ γεμίστηκε κατὰ τὴ διάρκεια τῆς ἐλληνιστικῆς περιόδου, πιθανῶς κατὰ τὴ διάρκεια τοῦ 1ου π.Χ. αἰώνα.

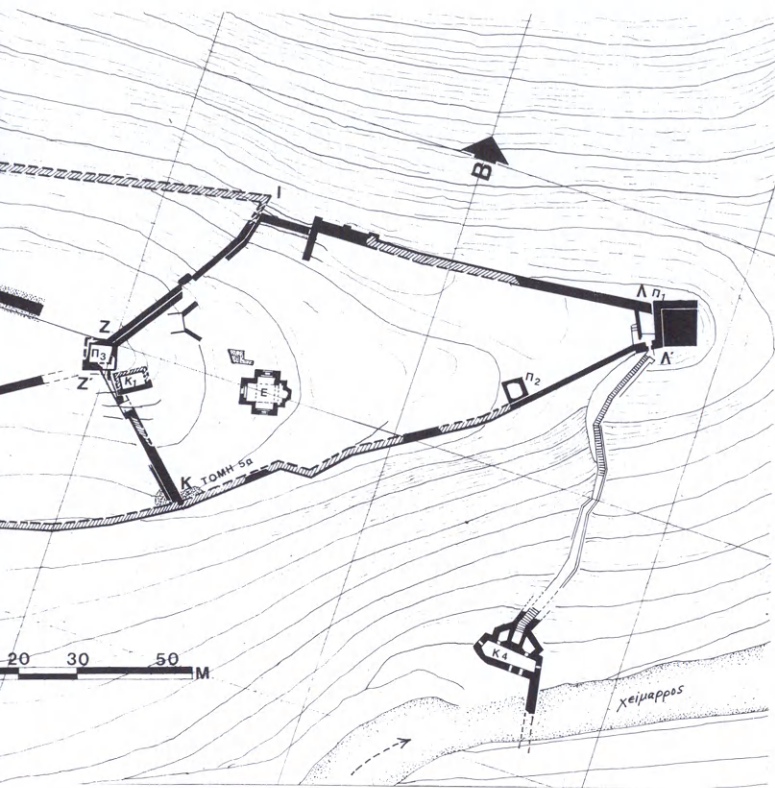
Ἀπὸ τὴ γέμιση τῆς δεξαμενῆς προέρχονται πολλοὶ κατεργασμένοι πωροασβεστόλιθοι, μερικοὶ ἀπὸ τοὺς ὁποίους διατηροῦν ἀκόμη στὴν ἐπιφάνειά τους ἔχνη ἔγχρωμου γύψου. Τὰ σημαντικότερα ἀπὸ αὐτὰ τὰ κομμάτια εἶναι ἡ τρίγλυφος ἀρ. εὐρ. 90.649 (εἰκ. 131), ἀρκετὰ θραύσματα σταγόνων καὶ τὸ θραῦσμα κίονα ἢ στύλου μὲ αὐλακώσεις ἀρ. εὐρ. 90.314 (εἰκ. 132), ποὺ πρέπει νὰ προέρχονται ἀπὸ τὸν ναὸ τῆς Ἀθηνᾶς. Ἡ γέμιση περιεῖχε καὶ μεγάλη ποσότητα κεραμιδιῶν στέγης ποὺ κι αὐτὰ ἴσως προέρχονται ἀπὸ τὸν ναό. Τὰ παραπάνω θὰ ἐπιτρέψουν ἴσως τὴν ἀνασυγκρότηση σὲ σχέδιο τμημάτων τοῦ κτιρίου ποὺ πρέπει νὰ εἶναι ἓνα ἀπὸ τὰ πιὸ πρῶιμα παραδείγματα θρησκευτικῆς ἀρχιτεκτονικῆς δωρικοῦ ρυθμοῦ στὴ Μακεδονία.

133 Γενικό τοπογραφικό διάγραμμα του βυζαντινού οικισμού τῆς Ρεντίνας.

16. PENTINA

Κατὰ τὴ φετινὴ ἀνασκαφικὴ περίοδο ὁ καθηγητὴς Νικόλαος Μουτσόπουλος συνέχισε τὴ διερεύνηση τοῦ ὀχυρωματικοῦ περιβόλου τοῦ βυζαντινοῦ οἰκισμοῦ τῆς Ρεντίνας (εἰκ. 133-134). Μεγαλύτερη ἔμφαση δόθηκε στὴ διευκρίνιση στοιχείων ποὺ ἀφοροῦν τὴν ἐσωτερικὴ ὀχύρωση — ἀκρόπολη (ΖΕΘΖ')— καὶ σὲ δύο σκέλη (ΔΕ, Ζ'Κ) τοῦ τείχους ποὺ τὴν συνδέουν μὲ τὸ ἐξωτερικὸ περιτείχισμα. Ἀποκαλύφθηκε τὸ μεγαλύτερο μέρος τοῦ βόρειου σκέλους (ΕΖ) τῆς ἀκροπόλεως (Τομὴ 9), ποὺ σώζεται σὲ μικρὸ ὕψος κατὰ ἓνα μεγάλο ποσοστό. Τρεῖς παιδικοί, ἀκτέριστοι τάφοι (Τ19, Τ20, Τ1), κατασκευασμένοι ἀπὸ ἀκανόνιστες σχιστολιθικὲς πλάκες, βρέθηκαν σ' ἐπαφὴ μὲ τὸ τεῖχος (οἱ δύο στὴν ἐσωτερικὴ καὶ ὁ τρίτος στὴν ἐξωτερικὴ παρειά του). Διαπιστώθηκε ὅτι ὁ τετράπλευρος πύργος, ποὺ ὑπάρχει στὸ μέσο περίπου τοῦ βόρειου τείχους τῆς ἀκροπόλεως, ἐδράζεται

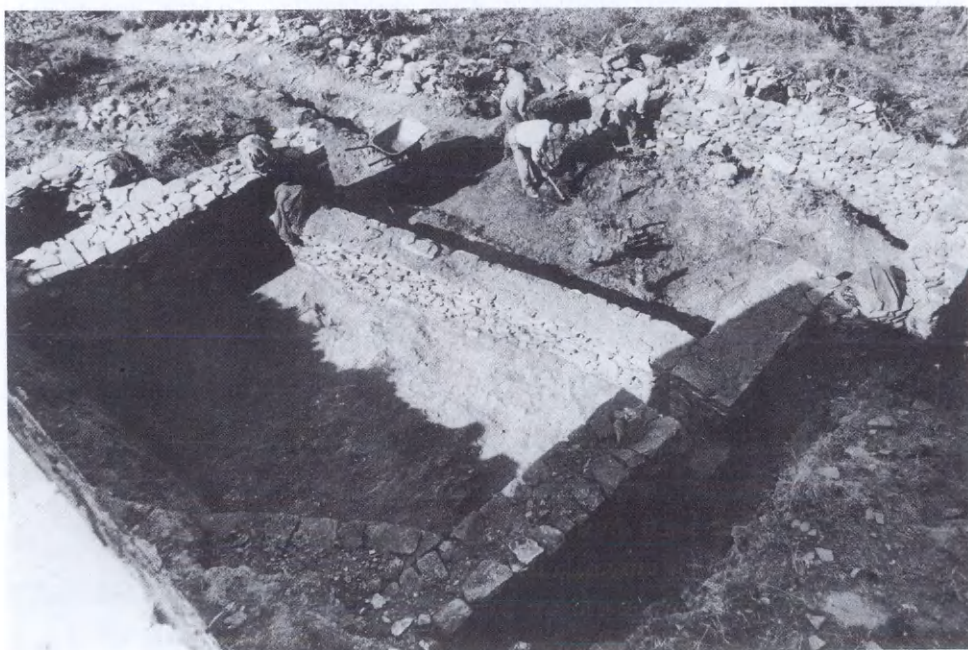
ἐπάνω σ' ἓνα εἶδος βάθρου, ὕψους περίπου 1.20 μ., κατασκευασμένου ἀπὸ ἀργούς, «κολυμπητούς» λίθους καὶ ὅτι ἐνώνεται μὲ τὸ τεῖχος μὲ ἀρμό.

Συνεχίστηκε ἡ ἀνασκαφὴ ἐσωτερικὰ καὶ κατὰ μῆκος τοῦ νότιου σκέλους (ΘΗ) τῆς ἀκροπόλεως (Τομὴ 10), κατὰ τὴν ὁποία ἀποκαλύφθηκε ὀρθογωνικὴ κινστέρνα (διαστ. 2.50 × 1.50), ΝΔ τῆς βασιλικῆς (Β) καὶ σ' ἐπαφὴ μὲ τὸ τεῖχος· εἶναι κατασκευασμένη μὲ ἰδιαίτερη ἐπιμέλεια καὶ φέρει ἐπίχρυσμα ἀπὸ κουρασάνι, πού διατηρεῖται σὲ ἄριστη κατάσταση. Κατὰ τὴν ἀνασκαφὴ στὸ νότιο τμήμα τῆς ἀκροπόλεως βρέθηκε ἓνα μολυβδόβουλλο καὶ ἀρκετὰ νομίσματα (N 440, 442-449, 452-454, 457, 458, 461, 462), πού ἀποτελοῦν terminus, τόσο γιὰ τὴν κινστέρνα ὅσο καὶ γιὰ τοὺς τάφους πού ἔχουν ἀποκαλυφθεῖ ἐξωτερικὰ τῆς νότιας πλευρᾶς τῆς βασιλικῆς.

134 Ἡ περιοχή τῶν κτισμάτων Κ35-Κ37 νότια τοῦ τείχους ΔΕ.

135 Τὰ κτίσματα Κ32, Κ34 βόρεια τοῦ τείχους ΔΕ.

136 Ὁ πλακοστρωμένος δρόμος νότια τοῦ κτίσματος K38.

Κατὰ τὴν προσπάθεια καθαρισμοῦ τοῦ τείχους (ΔΕ) ποῦ ἐνώνει τὸν ΒΔ πύργο (Π4) μὲ τὴ ΒΔ γωνία τῆς ἀκροπόλεως, ἀποκαλύφθηκε συστάδα οἰκημάτων (K32, K38), βόρεια καὶ νότια τοῦ τείχους. Πρόκειται γιὰ μονόχωρα στὴν πλειονότητά τους κτίσματα, λασπόκτιστα, ποῦ σώζονται σὲ μικρὸ ὕψος καὶ ἦταν στεγασμένα εἴτε μὲ κεραμίδια εἴτε μὲ σχιστολιθικὲς πλάκες. Γιὰ ὀρισμένα ἀπὸ αὐτὰ (K32, K33, K38) ὑπάρχουν σαφεῖς ἐνδείξεις (ἀνεύρεση ἐργαλείων κλπ., πρόχειρες κατασκευὲς στὸ ἐσωτερικὸ) τοῦ ἐργαστηριακοῦ τους χαρακτήρα (εἰκ. 135).

Σὲ ὅλα σχεδὸν τὰ κτίσματα ἔχουν βρεθεῖ νομίσματα, ποῦ ἀναμένεται νὰ συντελέσουν στὴ σαφὴ χρονολόγηση τῆς οἰκιστικῆς αὐτῆς ομάδας ἢ ὁποῖα μετὰ ἀπὸ μιὰ πρώτη ἐκτίμηση, φαίνεται ἀρχαιότερη ἀπὸ ἐκείνη τοῦ ΝΔ τμήματος τοῦ ὄχυροῦ οἰκισμοῦ. Τὰ νέα κτίσματα μαζί μὲ τὸ τμήμα πλακόστρωτου δρόμου, ποῦ ἀποκαλύφθηκε στὰ νότια τοῦ ἐνὸς ἀπ' αὐτὰ (K38), καὶ πού, μὲ ἀρκετὴ βεβαιό-

τητα, ὁδηγεῖ στήν εἴσοδο τῆς ἀκροπόλεως, συμβάλλουν στήν καλύτερη κατανόηση τῆς πολεοδομικῆς διαρθρώσεως τοῦ οἰκισμοῦ (εἰκ. 136).

Τέλος, πραγματοποιήθηκε ἀνασκαφή (Τομὴ 11) στὸ μέσο περίπου τοῦ νότιου σκέλους τοῦ ἐξωτερικοῦ περιβόλου (ΝΑ τοῦ κτίσματος Κ24), κατὰ τὴν ὁποία καθαρίστηκε τὸ ἀνοιγμα πύλης, πὺ ἀνήκει σὲ φάση μεταγενέστερη ἀπὸ τὸ τεῖχος ἐνῶ παράλληλα ἀποκαλύφθηκε τμῆμα τοῦ ἀρχικοῦ τείχους ΝΔ τῆς πύλης.

Μετὰ τὴ φετινὴ ἀνασκαφή, τὰ προβλήματα πὺ ἀφοροῦν τὰ τεῖχη τοῦ ὄχρου οἰκισμοῦ τῆς Ρεντίνας περιορίζονται κυρίως στὸ βόρειο σκέλος τοῦ ἐξωτερικοῦ περιβόλου, ἡ προσέγγιση τοῦ ὁποίου, λόγω τῆς πυκνότητος βλάστησης, ἦταν σχεδὸν ἀδύνατη ὡς τὸ φετινὸ φθινόπωρο, ὁπότε καὶ πραγματοποιήθηκε ἐκτεταμένη ἀποψίλωση.

17. ΑΒΔΗΡΑ

Συνεχίσθηκε καὶ φέτος ἀπὸ τὴν ἔφορο ἹΑρχαιοτήτων Χάιδω Κουκούλη Χρυσανθάκη ἡ ἀνασκαφή στὸν βόρειο περίβολο τῶν τειχῶν (τομέας ΙΙ), ὅπου πραγματοποιήθηκαν ἔρευνες στὸ βόρειο σκέλος τῶν τειχῶν καὶ στὸ ἐσωτερικὸ τοῦ περιβόλου.

ἔρευνα τείχους

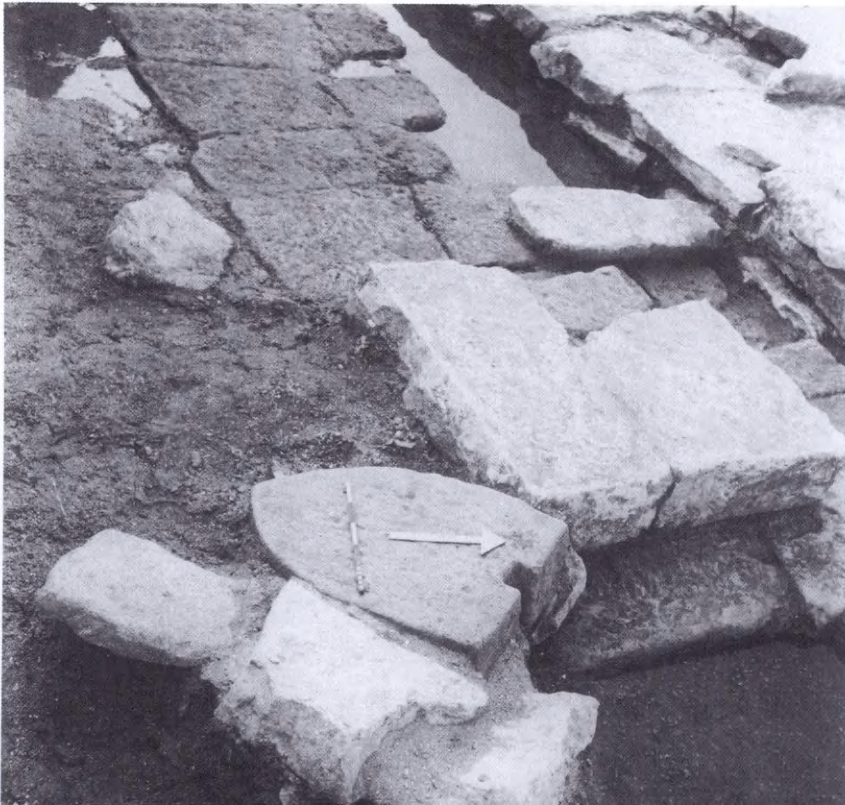
Συνεχίσθηκε ἡ ἔρευνα στὸ βόρειο σκέλος τοῦ περιβόλου καὶ ἀποκαλύφθηκαν συνολικὰ 42 μ., ἐνῶ ἐντοπίσθηκαν οἱ δύο γνωστὲς ἀπὸ τὶς παλαιότερες ἀνασκαφὲς οἰκοδομικὲς φάσεις τῶν τειχῶν πὺ ἀκολουθοῦν κοινὴ ἀλλὰ ὄχι παράλληλη πορεία ἀπὸ Α πρὸς Δ (εἰκ. 137).

ἹΑξιοσημεῖωτη εἶναι καὶ ἡ ἀνεύρεση πέντε, ἀκέραιων ἡ ἀποσπασματικῶν παραδειγμάτων, ἐλλειψοειδῶν πώρινων πλίνθων μὲ τὸρμο προσάρτησης στήν κάτω πλευρά (εἰκ. 138). Πλίνθοι ἀντίστοιχου σχήματος ἔχουν βρεθεῖ στήν περιοχή τῆς πύλης τῆς θεᾶς μὲ τὸ ἄρμα καὶ στὸ λιμάνι τῆς ἀρχαίας Θάσου· πιθανότατα προέρχονται ἀπὸ τὸ παράλιο τεῖχος.

137 Ἀποψη τοῦ τείχους ἀπὸ Α.

138 Ἐλλειψοειδῆς πλίνθος στὴ ΝΑ γωνία τῆς ἀντηρίδας τοῦ βόρειου τείχους.

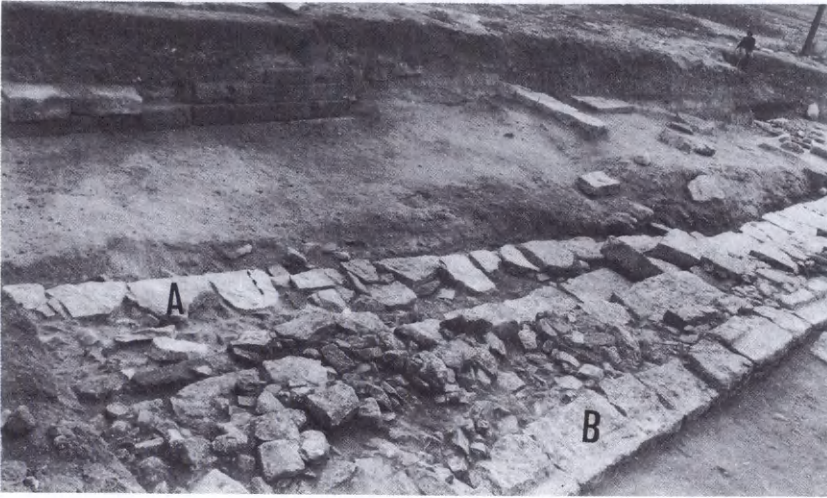

139 Ἀποψη τοῦ δυτικοῦ ἄκρου τοῦ βόρειου τείχους ἀπὸ Δ.

140 Ἀποψη τῆς ἀνατολικῆς παρεῖας τῆς ἀνασκαφικῆς τομῆς ἀπὸ Δ. Τείχος Α καὶ Β φάσης, κτίσματα στὰ νότια περιβόλου.

141 Ἀποψη τοῦ βόρειου τείχους καὶ τῶν κτισμάτων στὰ νότια τοῦ περιβόλου ἀπὸ ΒΑ.

Στὸ δυτικὸ ἄκρο τῆς ἀνασκαφικῆς τομῆς ΚΗ-ΟΓ/-41/-13 φαίνεται ὅτι τὸ νεώτερο τεῖχος σταματᾷ ἐμφανίζοντας ἓνα ἐνισχυμένο ἀπὸ δύο πλάγιες ἀντηρίδες ἄκρο (εἰκ. 139). Στὴ νότια ἀντηρίδα ἐμφανίζονται πλίνθοι σὲ δεύτερη χρῆση, στὴ βόρεια φαίνεται ὅτι ἡ ἀντηρίδα πατοῦσε στὸ τεῖχος τῆς ἀρχαιότερης φάσης. Ἡ ἀξιοσημείωτη αὐτὴ ἐνίσχυση στὸ ἄκρο τοῦ βόρειου τείχους δὲν πρέπει νὰ εἶναι ἄσχετη μὲ τὴ γειτνίαση τοῦ τείχους μὲ τὴ θάλασσα, ἢ παρουσία τῆς ὁποίας βεβαιώνεται ἀπὸ πολλὰ ἀποστρογγυλεμένες πεσμένες πλίνθους τοῦ τείχους καὶ ἀπὸ τὰ παχιά στρώματα θαλάσσιας ἄμμου, πού ἐμφανίζονται στὰ νότια τοῦ νεώτερου τείχους καὶ τὰ ὁποῖα ἔχουν ἐπικαλύψει τὸ τεῖχος τῆς ἀρχαιότερης φάσης (εἰκ. 140). Μέσα σ' αὐτὸ τὸ στρώμα τῆς θαλάσσιας ἄμμου ἐμφανίζονται ὥστόσο θεμελιώσεις δύο κτισμάτων (εἰκ. 137), καθὼς καὶ ἓνας ἰσχυρῆς κατασκευῆς ἀπὸ μεγάλες πλίνθους πωρολίθου τοῖχος μὲ κατεύθυνση παράλληλη περίπου πρὸς τὸ τεῖχος τῆς νεώτερης φάσης (εἰκ. 141). Ὁ τοῖχος αὐτὸς ἐπικαλύπτεται ἀπὸ στρώμα κατοίκησης πού χρονολογεῖται στὸν 4ο π.Χ. αἰῶνα καὶ πατάει σὲ στρώμα ἄμμου, μέσα στὸ ὁποῖο βρίσκεται

κεραμεική 7ου και 6ου π.Χ. αιώνα. Ἡ σχέση αὐτοῦ τοῦ τοίχου μὲ τὸν περίβολο τῶν τειχῶν δὲν ἔχει ἀκόμα διευκρινισθεῖ, ἀλλὰ ἡ παρουσία του, ὅπως καὶ ἡ παρουσία τῶν ὑποθεμελιώσεων τῶν δύο ἄλλων κτισμάτων στὰ δυτικά του, βεβαιώνει ὅτι στὰ νότια τοῦ νεώτερου τείχους βρισκόμαστε ὄχι σὲ θαλάσσιο χῶρο, ἀλλὰ σὲ παράκτια περιοχή πού κατακλύσθηκε ἀργότερα ἀπὸ θαλάσσιες πλημμύρες. Ὅπως προκύπτει ἀπὸ τὴ στρωματογραφία τῆς ἀνατολικῆς παρειᾶς τῆς τομῆς, τὰ στρώματα πού ἐπικαλύπτουν τὸ τεῖχος τῆς ἀρχαιότερης φάσης καὶ ὅλη τὴν περιοχή νότια τοῦ νεώτερου τείχους δὲν καλύπτουν τὸ νεώτερο τεῖχος (εἰκ. 140).

Ἐπισημαίνεται ὅτι μέσα στὸ στρώμα τῆς ἄμμου πού ἐπικαλύπτει τὸ τεῖχος τῆς ἀρχαιότερης φάσης καὶ τὰ κτίσματα στὰ νότια τοῦ τείχους δὲν ἐμφανίζεται κεραμεικὴ νεώτερη ἀπὸ τὴν ἀρχὴ τοῦ 5ου π.Χ. αἰ. Τὸ ἀρχαιολογικὸ στρώμα πού ἐπικαλύπτει τὸ τεῖχος τῆς νεώτερης φάσης χρονολογεῖται στὸν 4ο π.Χ. αἰώνα, χρονολόγηση πού ἔχει προκύψει καὶ ἀπὸ τὰ ἀρχαιολογικὰ δεδομένα προγενέστερων ἀνασκαφῶν στὴ ΒΔ γωνία τοῦ περιβόλου.

142 Ταφή T30 πάνω στὸ τεῖχος τῆς νεώτερης (B) φάσης.

143 Δυτικό άκρο βόρειου τείχους, στράμα λίθων.

144 Κτίριο αγρού 'Αβράμογλου.

Ἡ καταστροφή τοῦ τείχους καὶ ἡ λιθολόγησή του ἦταν ἤδη προχωρημένη στὸν 2ο π.Χ. αἰ., ὅταν ἐναποτέθηκε πάνω στὴν πλίνθο τῆς εὐθυντηρίας τοῦ τείχους ὁ νεκρὸς τῆς κεραμοσκεποῦς ταφῆς T30 (εἰκ. 142). Ὁ κεραμοσκεπὴς τάφος T30, ὅπως καὶ οἱ ἄλλοι δύο ἐπίσης κεραμοσκεπεῖς τάφοι ποὺ βρέθηκαν σὲ ὑψηλότερο ἐπίπεδο μέσα στὰ στρώματα τῆς ἄμμου, ἀνήκουν στὸ γνωστὸ καὶ ἀπὸ τὶς προηγούμενες ἀνασκαφικὲς ἔρευνες νεκροταφεῖο τῶν ἐλληνιστικῶν χρόνων. Πιθανῶς μὲ τὴ χρήση τῆς περιοχῆς αὐτῆς ὡς νεκροταφείου σχετίζεται τὸ στρῶμα τῶν διάσπαρτων λίθων, τὸ ὁποῖο πρέπει νὰ συνδέεται μὲ προσπάθεια ἐξυγίανσης τοῦ ἐδάφους ἀπὸ λιμνάζοντα νερά, ὅταν τὸ τεῖχος εἶχε πιά λιθολογηθεῖ καὶ ἐπιχωσθεῖ. Ἀντίστοιχη ἐξυγίανση τοῦ ἐδάφους ἐπεδίωκε ἐπίσης καὶ ἓνα δεύτερο στρῶμα λίθων ποὺ ἐντοπίσθηκε βαθύτερα στὸ ἐπίπεδο τῆς εὐθυντηρίας τοῦ δυτικοῦ ἄκρου τοῦ βόρειου τείχους (εἰκ. 143). Πρόκειται πιθανότατα γιὰ στρῶμα λίθων σύγχρονο μὲ ἐκεῖνο ποὺ εἶχε ἐντοπισθεῖ στὴ βάση τῆς μεγάλης κλίμακας στή ΒΔ γωνία τοῦ περιβόλου. Συνεχίσθηκε ἐπίσης ἡ ἔρευνα στὸ ἐσωτερικὸ τοῦ περιβόλου στὸν ἀγρὸ Ἀβράμογλου, ὅπου ὀλοκληρώθηκε ἡ ἔρευνα τοῦ κτιρίου τοῦ 4ου π.Χ. αἰῶνα καὶ συνεχίσθηκαν οἱ δοκιμαστικὲς τομὲς γιὰ ἐντόπιση ἀρχαιότερων κτιριακῶν λειψάνων. Κατὰ τὴ φετινὴ ἔρευνα διαπιστώθηκε ὅτι, ἀντίθετα ἀπ' ὅ,τι εἶχε ἀρχικὰ ὑποτεθεῖ, τὸ ἐλληνιστικὸ κτίριο δὲν ἀνῆκε στὸν τύπο τῆς οἰκίας μὲ κεντρικὴ ὑπόστυλη αὐλή, ἀλλὰ εἶναι ὀρθογώνιο κτίριο μὲ δύο χώρους (εἰκ. 144). Οἱ παλαιότερες κτιριακὲς φάσεις κλασικῶν καὶ ἀρχαϊκῶν χρόνων ἀντιπροσωπεύονται ἀπὸ κτίριο πολὺ μεγαλύτερων διαστάσεων, τοῦ ὁποῖου ὅμως ἡ διατήρηση εἶναι πολὺ ἀποσπασματικὴ.

ἔρευνα
στὸ ἐσωτερικὸ
τοῦ περιβόλου

18. ΠΑΡΟΣ

Συνεχίστηκε ἡ ἀνασκαφὴ στὴ μυκηναϊκὴ ἀκρόπολη τῶν Κουκουναριῶν στὴ βορειοανατολικὴ Πάρο ἀπὸ τὸν ἀρχαιολόγο Δημ. Σκιλάρντι. Ἡ ἐργασία περιστράφηκε στὴ λε-

145 Γενική άποψη τής άνασκαφής του Κατωτέρου Πλατώματος.

πτομερή καταγραφή του υπό δημοσίευση ύλικού τής άνασκαφής και στη συνέχιση τής έρευνας στον λόφο των Κουκουναριών.

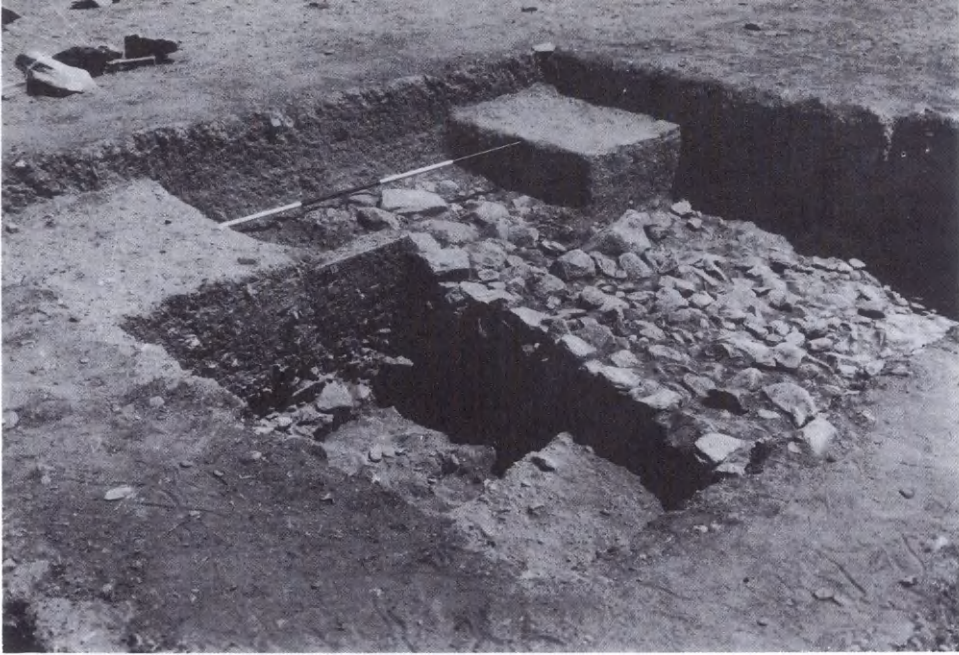
Στήν άκρόπολη των Κουκουναριών προωθήθηκε ή άνασκαφή με στόχο τή διερεύνηση στρωμάτων με ένδειξεις σχετιζόμενες με τήν άρχαιότερη ανθρώπινη παρουσία στον λόφο. Για τόν σκοπό αυτό οι έργασίες στράφηκαν στη διερεύνηση του λεγόμενου Κατωτέρου Πλατώματος (εικ. 145). Πρὸς Ἄνατολάς τής κορυφής του λόφου, όπου οι έργασίες του 1976-1982 έφεραν σέ φῶς τὰ έρείπια σημαντικού ήγεμονικού συγκροτήματος του 12ου π.Χ. αϊ. εκτείνεται σέ χαμηλότερο επίπεδο όμαλό γήπεδο περιβαλλόμενο από σχηματισμούς βράχου. Οι έργασίες του 1981 και του 1989 βεβαίωσαν τήν ύπαρξη όχυρωματικού τείχους των μυκηναϊκών χρόνων, καθώς επίσης απέκόμισαν και στρωματογραφικές ένδειξεις που βεβαιώνουν χρήση του χώρου όχι μόνο στη διάρκεια τής ΥΕ ΙΙΙΓ περιόδου αλλά επίσης και κατά τήν πρωτοκυκλαδική περίοδο. Ἐνοίχτηκαν νέες τά-

φροι και μελετήθηκαν πολλές από τις διερευνημένες κατά τα προηγούμενα έτη. Γενικά, διαπιστώθηκε ότι η φάση των γεωμετρικών χρόνων αντιπροσωπεύεται από παχύ και σκληρό στρώμα χρώματος που καλύπτει όλη την έκταση του γηπέδου. Η μυκηναϊκή επίχωση σώζεται σε βαθύτερο επίπεδο και περιλαμβάνει το όχυρωματικό τεῖχος, μαζί με συναφή στρώση καταστροφής της ΥΕ ΙΙΙΓ περιόδου. Τέλος, σε βαθύτατο επίπεδο σώζεται έκτεινόμενη σε όλη την έκταση του γηπέδου, επίχωση με κεραμεικά εύρηματα των πρωτοκυκλαδικών χρόνων. Για πρώτη φορά αποκαλύφθηκαν φέτος και αντικείμενα που φαίνεται να επιβεβαιώνουν την άποψη ότι ο λόφος είχε κατοικηθεί ήδη από τους νεολιθικούς χρόνους.

Χαρακτηριστικά αναφέρεται η τάφος J10, αρ. 12, όπου κάτω από το προαναφερθέν σκληρό στρώμα των γεωμετρικών χρόνων, αποκαλύφθηκε σε μεγαλύτερο βάθος στρώση με πρωτοκυκλαδική Ι κεραμική. Από αυτήν προέρχεται θραῦσμα πυξίδας με ἐγχάρακτη διακόσμηση (0.067×0.099 μ.) και θαλάσσια ἀχιβάδα. Η ἀπομάκρυνση της στρώσης 4 ὀδήγησε στον ἐντοπισμό, στην ἐπιφάνεια της 5, ὅπως διαμέτρου 0.11 μ., πιθανῶς σχετιζόμενης με πασσαλόπηξη. Μεταξὺ των εὐρημάτων της στρώσης, διακρινόμενων για ποιικιλία τυπολογικῶν χαρακτηριστικῶν των ΠΚ Ι χρόνων, ὑπάρχουν και ἀντικείμενα παλαιότερης φάσης. Διακρίνεται αἰχμή βέλους ἀπὸ ὄψιανό, μήκους 0.029 και πλάτους 0.010 μ. (εἰκ. 146). Η τυπολογία της αἰχμῆς, με ἀμφίκυρτες ἐπιφάνειες και καλῶς ἐργασμένο περίγραμμα βρίσκει συγγενή παράλληλα στην πολιτισμική βαθμίδα τοῦ Σάλιαγκου.

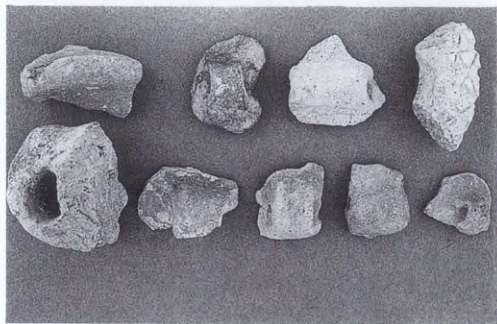
146 Αἰχμή βέλους ἀπὸ ὄψιανό.

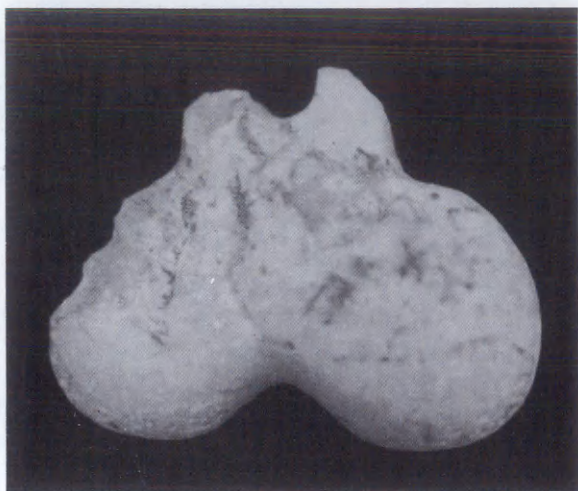
147 Μυκηναϊκό όχυρωματικό τεΐχος.

Στή μέση τοϋ γηπέδου, ή άνασκαφή τής τάφρου J10, άρ. 5 έδειξε ότι μυκηναϊκό όχυρωματικό τεΐχος (εικ. 147) έκτεινόμενο Β-Ν, προφύλασσε τήν άνατολική πλευρά τοϋ λόφου. Το τεΐχος ήταν σε χρήση στοϋς ΥΕ ΙΙΙΓ χρόνους, όπως συνάγεται από θραύσματα κυλίκων και σκύφων που βρέθηκαν σε στρώση καταστροφής, ή όποία έφάπτεται τής όχύρωσης.

Ή άνασκαφή τάφρων στή δυτική πλευρά τοϋ γηπέδου αποκάλυψε ένδειξεις που άναφέρονται στήν ύπαρξη τοίχων άναλημματικοϋ χαρακτήρα τών πρωτοκυκλαδικών χρόνων, με κατεύθυνση Β-Ν, όπως και τής μυκηναϊκής όχύρωσης. Στην τάφρο J10, άρ. 13 το έδαφος είναι ιδιαίτερα κατωφερικό. Κάτω από τις στρώσεις τών γεωμετρικών και μυκηναϊκών φάσεων βρέθηκε παχύτατη επίχωση που περιείχε όστρακα τής πρωτοκυκλαδικής Ι περιόδου (εικ. 148), καθώς και κόκαλα, όψιανούς και θαλάσσια όστρεα. Σημαντική λογίζεται ή άνεύρεση μαρμαρίνου περιάπτου (εικ. 149) που παριστάνει γυναικεία στεατοπυγική μορφή. Το άντικείμενο έχει διαστάσεις 0.032 x 0.025 μ. Το περιάπτο φέρει διαμπερή όπή στον χώρο τής κοιλίας τής μορφής, για άνάρτηση. Έπίσης, ή ίδια στρώση απέδωσε κόκαλα αίγοπροβάτων και χοίρων καθώς και 281 άπολεπίσματα όψιανού.

148 Πρωτοκυκλαδικά όστρακα.

149 Μαρμάρινο περίαπτο σωζ. ύψ. 0.025 μ.

Ἡ ἀνεύρεση τοῦ περιάπτου εἶναι ιδιαίτερα σημαντική, ἀφοῦ τὸ σχῆμα τῆς γυναικείας μορφῆς ἔχει τυπολογικὲς ἀναλογίες μὲ εἰδώλια ἀπὸ τὸν οἰκισμὸ τοῦ Σάλιαγκου, ἐγγὺς τῆς Πάρου. Ἀποδεικνύεται λοιπὸν ὅτι ἡ παλαιότερη φάση κατοίκησης τῶν Κουκουναριῶν δὲν ἀνάγεται στὴν πρωτοκυκλαδικὴ ἐποχὴ, ὅπως πιστευόταν μέχρι τώρα, ἀλλὰ στοὺς νεολιθικοὺς χρόνους. Τὸ συμπέρασμα αὐτὸ ἔχει ιδιαίτερη σημασία, ἀφοῦ ἀποδεικνύει ὅτι ἡ πολιτιστικὴ βαθμίδα τοῦ Σάλιαγκου ἀντιπροσωπεύεται ὄχι μόνον ἀπὸ εὐρήματα τῆς ὁμώνυμης ἀνασκαφῆς ἀλλὰ καὶ ἀπὸ τὶς Κουκουναριὲς καὶ ἐνδεχομένως καὶ ἀπὸ ἄλλα μέρη τῆς Πάρου.

19. ΘΗΡΑ

Ἄκρωτήρι

Συνεχίστηκαν οἱ ἀνασκαφικὲς ἐργασίες στὸ Ἄκρωτήρι τῆς Θήρας ὑπὸ τὴ διεύθυνση τοῦ καθηγητῆ Χρίστου Ντούμα. Συγκεκριμένα ὁλοκληρώθηκε ἡ στρωματογραφικὴ ἔρευνα ἐξωτερικὰ τῆς Δυτικῆς Οἰκίας, ἀνασκάφηκαν τὰ ἰσόγεια τμήματα τῶν δωματίων 2, 3, 4, 6, 7, καὶ 8 τῆς Οἰκίας Γυ-

150 Τομή ανατολικά τῆς Δυτικῆς Οἰκίας.

ναικῶν, σχεδὸν ὀλοκληρώθηκε ἡ ἔρευνα στὸ δωμάτιο 14 τῆς Ἐεστῆς 3 καὶ ἔγιναν καθαρισμοὶ νότια τοῦ κτιρίου προκειμένου νὰ προετοιμαστεῖ ἡ ἔρευνα τῶν ἐξωτερικῶν τοίχων του. Ἡ ὀλοκλήρωση τῆς τομῆς ἐξωτερικὰ τοῦ ἀνατολικοῦ τοίχου τῆς Δυτικῆς Οἰκίας (εἰκ. 150) ἔδειξε ὅτι στρώμα τεχνητῆς ἐπίχωσης πάχους 2.25 μ. εἶχε διαμορφωθεῖ ἀπὸ τὰ ὑλικά καταστροφῆς, ἡ ὁποία ἀπὸ τὴν κεραμεικὴ μπορεῖ νὰ χρονολογηθεῖ στὴν ὠριμὴ ὙΚ Ι/ὙΜ Ια/ὙΕ Ι περίοδο. Δάπεδο ἀπὸ πατημένο χῶμα, πὺ βρέθηκε κάτω ἀπὸ τὸ στρώμα αὐτό, πρέπει νὰ εἶχε διαμορφωθεῖ κατὰ τοὺς ὕστερους μεσοκυκλαδικούς χρόνους. Ἐπίσης ἐπιβεβαιώθηκε ὅτι χαμηλὸς τοῖχος πὺ ἀποκαλύφθηκε ἐκεῖ ἀνῆκε στὴν ὑποθεμελίωση τῆς Δυτικῆς Οἰκίας.

Ἀπὸ τὴν ἀνασκαφὴ στὴν Οἰκία Γυναικῶν προέκυψαν ἀξιόλογα στοιχεῖα τόσο γιὰ τοὺς μηχανισμοὺς καταστροφῆς, ὅσο καὶ γιὰ τὴ σκευὴ κάθε χώρου. Ἡ ἄριστη διατήρηση τῶν

Δυτικὴ Οἰκία

Οἰκία Γυναικῶν

151 Δωμάτιο 2. Ἀγγεία προστατευμένα ἀπὸ τὸ πεσμένο δάπεδο τοῦ ὀρόφου.

152 Τμήμα ἀνωτέρου τοῖχου πάνω στὸ διαλυμένο τμήμα τοῦ ἰσογείου.

ἀγγείων στὰ δωμάτια πού ἀνασκάφηκαν ὀφείλεται κυρίως στήν παρουσία τῶν ἰσχυρῶν δαπέδων τῶν ὀρόφων, τὰ ὁποῖα καί μετὰ τήν κατάρρευσή τους λειτούργησαν προστατευτικά γιά τὸ περιεχόμενο τῶν δωματίων. Χαρακτηριστικὴ τοῦ φαινομένου αὐτοῦ εἶναι ἡ εἰκόνα τοῦ δωματίου 2 (εἰκ. 151). Ἐπίσης παρατηρήθηκε ὅτι οἱ τοῖχοι τοῦ κτιρίου ὑπέφεραν περισσότερο στὰ κατώτερα τμήματά τους, τὰ ὁποῖα καί ὑπέστησαν σοβαρὲς ζημιές. Ἀντίθετα τὰ ἀνώτερα τμήματα τῶν τοίχων διατηρήθηκαν καλύτερα καί ἀπλῶς ὑπέστησαν κατακόρυφη καθίζηση πάνω στὰ ἐρείπια τῶν κατωτέρων τμημάτων (εἰκ. 152). Ἐνσωματωμένα στὰ δάπεδα τῶν ὀρόφων βρέθηκαν, σὺν τοῖς ἄλλοις, καί θραύσματα κονιαμάτων, ἐνίοτε ἀναγλύφων ἢ μὲ ὀριζόντιες ταινίες διαφόρων χρωμάτων. Τὰ κονιάματα αὐτὰ προερχόμενα προφανῶς ἀπὸ τὰ ὑλικά κατεδάφισης παλαιότερων κτιρίων, ἀποτελοῦν ἀδιάψευστους μάρτυρες ὅτι ἡ τέχνη τῆς τοιχογραφίας στὸ Ἀκρωτήρι δὲν ἀποτέλεσε νεωτερισμὸ τῆς τελευταίας φάσης τοῦ βίου του.

153 Πρόχους.

154 Καδίσκος.

155 Τράπεζα.

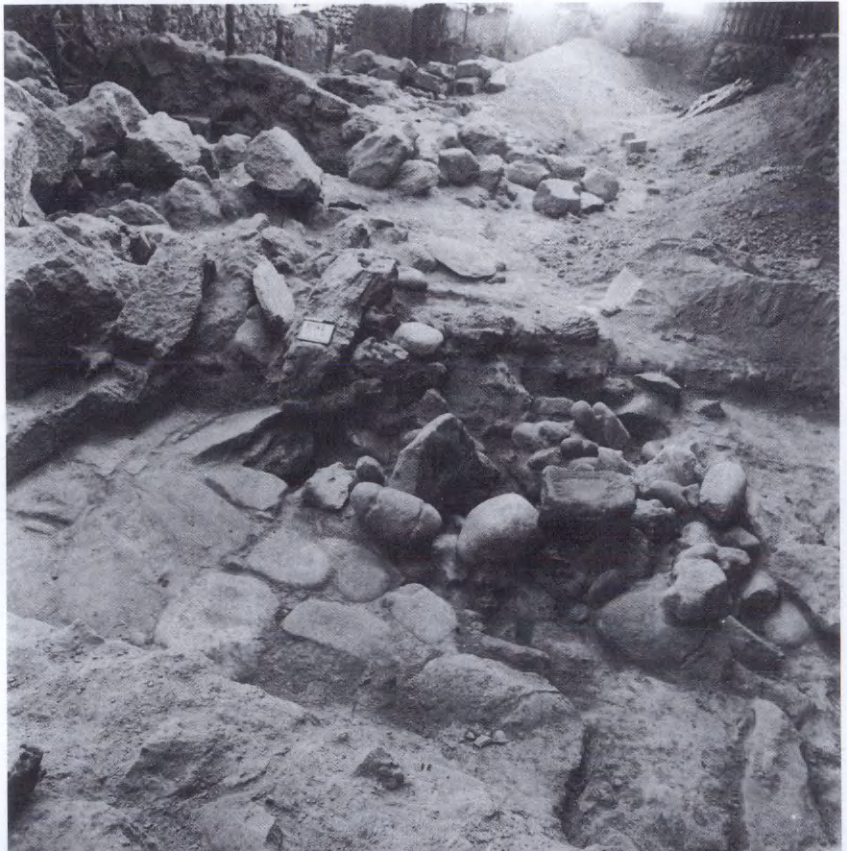

εὐρήματα

Ἐκ τῶν δεκάδων τῶν ἀγγείων σὲ ἄριστη κατάστασι ἀξίζει νὰ μνημονευτοῦν ὀρισμένα, τῶν ὁποίων οἱ τύποι, ἄγνωστοι μέχρι σήμερα, ἀπαντοῦν γιὰ πρώτη φορά στὸ Ἄκρωτήρι. Ἐκ τὸ δωμάτιο 7 προέρχονται ἀσυνήθους πρόχους φακοειδοῦς σχήματος (εἰκ. 153) καὶ ἄλλη, ἣ ὁποία στὴ βάση τῆς λαβῆς φέρει ἀστροειδῆς χάραγμα. Περίεργα εἶναι ὀρισμένα ἀπὸ τὰ πῆλινα σκεῦη τοῦ δωματίου 4: καθίσκος μὲ σύμφυτο πλατὺ κυκλικὸ δίσκο καὶ παχὺ λευκὸ εὐθρυπτο ἐπίχρισμα (εἰκ. 154), χαμηλὴ ὀρθογώνια τράπεζα μὲ κεντρικὸ κωνικὸ κοῖλο στήριγμα καὶ παρεμφερῆ ἐπίχρισμα (εἰκ. 155) καθὼς ἐπίσης σκεῦος ἀμφικωνικοῦ σχήματος ποῦ θὰ μπορούσε νὰ χαρακτηριστεῖ ὡς πύραυνο.

Ἡ προγραμματισμένη ὀλοκλήρωσις τῆς ἔρευνας στὸν φωταγωγὸ τῆς Οἰκίας Γυναικῶν δὲν κατέστη δυνατὴ λόγω ἰσχυρῆς σχετικῆς σεισμικῆς δόνησις, ἣ ὁποία ἐσήμανε καὶ τὸ πέρασ τῶν ἀνασκαφικῶν ἐργασιῶν γιὰ τὸ 1990.

156 Λίθινα ἐργαλεῖα.

Στὴν περιοχή τῆς Ξεστῆς 3 ἡ συνέχιση τῶν ἐργασιῶν στὸ Δωμάτιο 14 προχώρησε πάλι μὲ βραδύ ρυθμό, λόγω τῶν στερεωτικῶν ἐπεμβάσεων στοὺς σαθροὺς τοίχους του. Ὅπως καὶ στὶς προηγούμενες περιόδους τὸ δωμάτιο αὐτὸ δὲν ἔδωσε οὔτε κεραμεικὴ οὔτε ἄλλα εὐρήματα κατὰ χώραν. Μέσα στὰ ἐρείπια τῆς ἐπίχωσῆς του ὅμως βρέθηκαν τμήματα ἀνάγλυφης τοιχογραφίας, προφανῶς ἐκείνης ποὺ κοσμοῦσε τὸν τρίτο ὄροφο τοῦ δωματίου καὶ ἓνας μικρὸς σφραγιδόλιθος ἀπὸ ντόπια μαύρη ἠφαιστειακὴ πέτρα.

Ὁ καθαρισμὸς ἐξάλλου νότια τῆς Ξεστῆς 3 ἀποκάλυψε τὴ βορειοανατολικὴ γωνία ἄλλου κτιρίου ποὺ ἐκτείνεται στὰ νοτιοδυτικὰ, ὅπου ἐκτὸς ἀπὸ σωροὺς λίθινων ἐργαλείων (εἰκ. 156) βρέθηκαν καὶ ἀντικείμενα ἀπὸ φαγεντιανή: πρόκειται γιὰ μικροὺς ρόδακες καὶ μία ὀκτώσχημη ἀσπίδα.

Στὴ Μινῶα Ἄμοργοῦ συνεχίστηκαν καὶ κατὰ τὸ 1990 οἱ ἀνασκαφικὲς ἐρευνες καὶ οἱ ἐπιφανειακοὶ καθαρισμοὶ στὴν Κάτω πόλη καὶ στὴν Ἀκρόπολη ὑπὸ τὴ διεύθυνση τῆς καθηγήτριας *Λίλας Μαραγκοῦ*.

Ἡ φετινὴ ἀνασκαφὴ καὶ οἱ ἐκτεταμένοι ἐπιφανειακοὶ καθαρισμοὶ ἄλλαξαν ριζικὰ τὴν εἰκόνα ὄχι μόνον τοῦ ἀρχαιολογικοῦ χώρου ἀλλὰ καὶ τῆς ἱστορίας τῆς κατοίκησης στὴ Μινῶα. Ἡ ἀνεύρεση νεολιθικῆς κεραμεικῆς στὴν ἐπίχωση τοῦ πύργου τοῦ γεωμετρικοῦ τείχους καὶ μαρμάρινου κυκλαδικοῦ εἰδωλίου (εἰκ. 157) στὰ γεμίσματα τῆς ρωμαϊκῆς δεξαμενῆς (εἰκ. 158) ἀποτελοῦν ἀψευδεῖς μάρτυρες γιὰ τὴν κατοίκηση τῆς Μινῶας ἀπὸ τὴν πρῶμῃ ἐποχῇ τοῦ Χαλκοῦ. Ἄς σημειωθεῖ ὅτι τὸ μικρὸ κυκλαδικὸ εἰδῶλιο (ὑψ. 0.11 μ.), πιθανῶς ἀνδρική μορφῆς, εἶναι τὸ πρῶτο ποὺ βρέθηκε στὴν Ἄμοργὸ σὲ ἀνασκαφὴ μετὰ ἀπὸ τὸ 1894 ποὺ ἄρχισαν οἱ ἐρευνες τῆς Ἐταιρείας ἀπὸ τὸν Χρ. Τσουντα.

20. ΜΙΝΩΑ ΑΜΟΡΓΟΥ

157 Μαρμάρινο κυκλαδικό ειδώλιο.

158 Γενική άποψη τής ρωμαϊκῆς Δεξαμενῆς.

159 Τμήμα του γεωμετρικού τείχους στην Κάτω πόλη.

160 Γενική άποψη της όχυρωματικής κατασκευής.

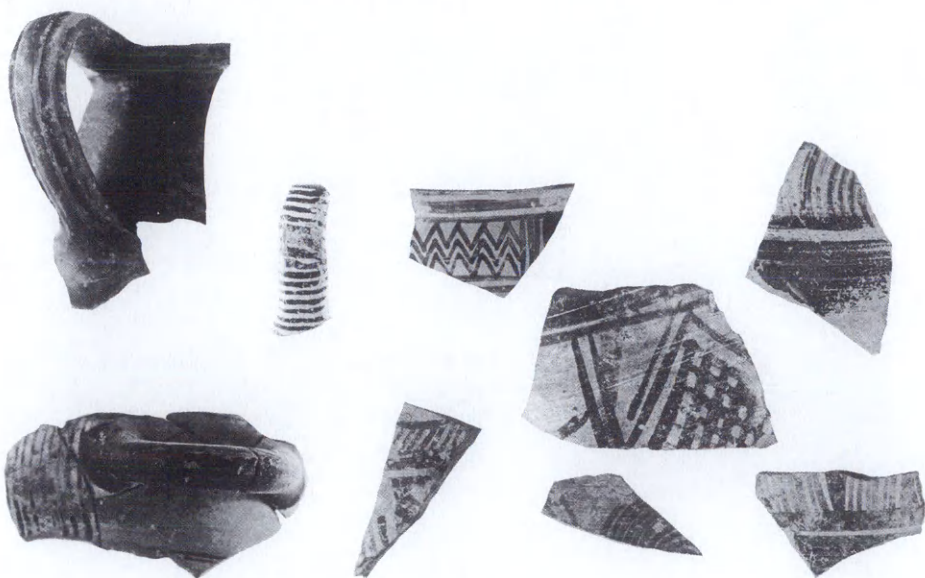
γεωμετρική
πόλη

Ἄλλὰ καὶ γιὰ τὴν οἰκιστικὴ εἰκόνα τῆς πόλεως στοὺς πρῶ-
ιμους ἱστορικοὺς χρόνους καὶ γιὰ τὴν ἔκταση τῶν ὀρίων τοῦ
ὄχυρωματικοῦ τείχους τῶν γεωμετρικῶν χρόνων προέκυψαν
νέα στοιχεῖα: τμήματα τοῦ τείχους ἀναγνωρίστηκαν καὶ
στὴν Κάτω πόλη, μέσα στοὺς νεώτερους διαχωριστικούς
χωραφότοιχους τῶν νοτιότερων ἀνδῆρων (εἰκ. 159), ἐνῶ ἡ
συνέχιση τῆς ἀνασκαφῆς στὴ μνημειακὴ κτιστὴ κατασκευὴ
στὸ τετρ. Α/6 (εἰκ. 160), ἀπὸ τὸν ναὸ τῶν ἐλληνιστικῶν
χρόνων, ἔδειξε ὅτι ὁ πύργος μὲ τίς ὑποδοχὲς γιὰ τὴν τοποθέ-
τηση ξύλινης κλίμακας στὸ ἐσωτερικὸ ἀποτελεῖ τμήμα
ἰσχυρῆς ὄχυρωματικῆς κατασκευῆς.

Πρόσθετες μαρτυρίες γιὰ τὴν ἵδρυση τοῦ οἰκισμοῦ στὰ
πρωτογεωμετρικὰ χρόνια καὶ τὴν ἀνθησὴ του στὰ γεωμε-
τρικὰ παρεχουν κτιριακὰ λείψανα καὶ ὑψηλῆς ποιότητος κε-
ραμεικὴ πού βρίσκεται τόσο σὲ κλειστὰ ἀρχαιολογικὰ
στρώματα, ὅπως στὸ Δ1-ν1 (εἰκ. 161), ὅσο καὶ διάσπαρτη,
σὲ ἀρχαῖα γεμίσματα καὶ σὲ μεταγενέστερες ἐπιχώσεις
στὴν Κάτω πόλη (εἰκ. 162).

161 Γεωμετρικὴ κεραμεικὴ ἀπὸ τὸ Δ1-ν1.

162 Γεωμετρικὴ κεραμεικὴ.

163 Ὁ περίβολος τοῦ ἱεροῦ στὴν ἀκρόπολη τῆς Μινώας.

164 Ἐμπυρη θυσία βοοειδοῦς ἐκτὸς τοῦ περιβόλου τοῦ ἱεροῦ.

Ἀπὸ τῆ φετινῆ ἔρευνα στὸ γεωμετρικὸ ἱερὸ στὴν κορυφὴ τῆς ἀκρόπολης, ἐκτὸς τοῦ τοίχου τοῦ περιβόλου τοῦ ἱεροῦ (εἰκ. 163), ἀποκαλύφθηκαν ἔμπυρες θυσίες ζώων (εἰκ. 164), βοοειδῶν καὶ αἰγοειδῶν, ἐπιβεβαιώθηκαν ἡ ἀναβίωση τῆς λατρείας στοὺς ἐλληνιστικὸς χρόνους, ἡ διάρκεια τῆς ζωῆς

γεωμετρικὸ
ἱερὸ

165 Λύχνοι από έμπυρες θυσίες.

166 Σπονδικό άγγείο.

167 Τομή στο έσωτερικό του γεωμετρικού πύργου.

168 'Η ΒΑ πυλίδα μετά από την άνασκαφική έρευνα.

169 Θραῦσμα Σφίγγας (:) ἀρχαϊκῶν χρόνων.

τοῦ ἱεροῦ ὡς τὸν πρῶμο 3ο μ.Χ. αἰ., καί, ἀπὸ τὸ εἶδος τῶν κινητῶν εὐρημάτων — σπονδικὰ ἀγγεῖα (εἰκ. 166) καὶ λύχνοι (εἰκ. 165) —, ὁ χθόνιος χαρακτήρας τῆς λατρείας.

Συμπληρωματικὴ ἔρευνα στὸν πύργο (εἰκ. 167) καὶ στὴν παρακείμενη πυλίδα (εἰκ. 168) ἔδειξε ὅτι κατασκευάστηκαν συγχρόνως μὲ τὸ τεῖχος στοὺς ὄψιμους γεωμετρικοὺς χρόνους. Τὸ κενὸ τῶν γνώσεών μας ἀπὸ τὴν ἕως τώρα ἀπουσία κτιριακῶν καταλοίπων τῶν ἀρχαϊκῶν καὶ κλασικῶν χρόνων συμπληρώθηκε καὶ πάλι μὲ κινητὰ εὐρήματα, ὅπως τὸ μαρμάρινο θραῦσμα Σφίγγας ἢ Σειρήνας (εἰκ. 169) καὶ ὄστρακα ἀττικῶν μελανόμορφων καὶ ἐρυθρόμορφων ἀγγείων βου-5ου π.Χ. αἰ., κυρίως ἀπὸ τὶς τομὲς στὰ τετρ. Δ1-ν1, Α/6.

170 Ὁ ἐσωτερικὸς χώρος τοῦ Γυμνασίου, Β τῆς θύρας τοῦ ἀποχωρητηρίου.

έλληνιστική
πόλη

Πολύτιμες πληροφορίες για την ανασύνθεση τῆς εἰκόνας τῆς ἑλληνιστικῆς πόλεως προέκυψαν ἀπὸ τὴ συνέχιση τῆς ἔρευνας στὸν τομέα τοῦ Γυμνασίου καὶ τοῦ «Θεάτρου». Στὸν ἐσωτερικὸ χῶρο τοῦ Γυμνασίου, Β ἀπὸ τὴ θύρα τοῦ ἀποχωρητηρίου, ἀποκαλύφθηκαν σημαντικὰ οἰκοδομικὰ στοιχεῖα γιὰ τὴ λειτουργία τοῦ ὑδραυλικοῦ συστήματος (εἰκ. 170), γιὰ τὴ συγκέντρωση καὶ τὴν προσαγωγή τοῦ ὕδατος καὶ τὴν ἀπαγωγή τῶν λυμάτων τοῦ ἀποχωρητηρίου.

Ἡ συνέχιση τῆς ἀνασκαφικῆς ἔρευνας κατὰ μῆκος τῆς ἐξωτερικῆς πλευρᾶς τοῦ νότιου τοίχου τοῦ Γυμνασίου (τομὴ Γ/Ν1) γιὰ τὴν ἀποκάλυψη τοῦ ὄχου τοῦ ἀποχωρητηρίου ἐκτὸς ἀπὸ τὰ πολυάριθμα κινητὰ εὐρήματα (εἰκ. 171), πρόσθεσε νέα στοιχεῖα γιὰ τὴν παλαιότερη μορφή τοῦ χώρου (εἰκ. 172). Ἡ ὀλοκλήρωση τοῦ ἐπιφανειακοῦ καθαρισμοῦ κατὰ μῆκος τῆς ἐξωτερικῆς πλευρᾶς τοῦ ἀνατολικοῦ τοίχου τοῦ Γυμνασίου ἐπέτρεψε τὴ διαπίστωση τῶν διαδοχικῶν φάσεων καταστροφῆς, μετασκευῆς καὶ ἐγκατάλειψης τοῦ μνημειακοῦ οἰκοδομήματος. Ἀπὸ τὰ πολυάριθμα εὐρήματα ποὺ συγκεντρώθηκαν στὸν τομέα τοῦ Γυμνασίου ἐνδεικτικὰ σημειώνονται θραύσματα ἐνεπίγραφων πῆλινων πινακίδων, προφανῶς γιὰ τὴ χρήση τῶν μαθητῶν.

171 Πήλινο εἰδῶλιο Ἀφροδίτης, μολύβδινο προσωπεῖο, ὀστεῖνη λαβή.

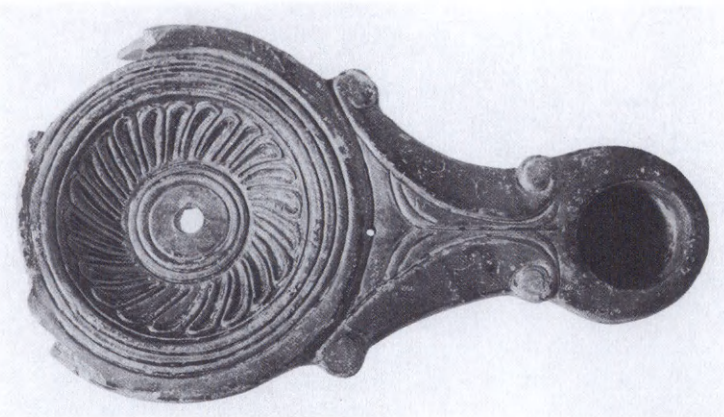

172 Χρυσό ένώτιο με έρωτιδέα ως Ἄττη, πρώμων έλληνιστικῶν χρόνων.

173 Πήλινο ειδώλιο.

174 Λύχνος.

175 Λαξευμένη σήραγγα και κτιστός άγωγός ύδροληψίας.

176 Άποψη τής κρύπτης τού Σαραρείου.

Ίδιαιτέρως σημαντική εἶναι ἡ ἀποκάλυψη σήραγγας λαξευμένης στὸν φυσικὸ βράχο καὶ κτιστοῦ ἀγωγοῦ ὑδροληψίας (εἰκ. 175) στὸν χώρο τοῦ «Θεάτρου». Μολονότι δὲν ἔχει ἀκόμα ὀλοκληρωθεῖ ἡ ἀποκάλυψη τοῦ παρακειμένου μνημειακοῦ οἰκοδομήματος, ἡ σχέση του μὲ τὸν ἀγωγό, τὸ εἶδος τῶν κινητῶν εὐρημάτων (εἰκ. 173-174) καὶ ὀρισμένα οἰκοδομικὰ στοιχεῖα, ὅπως ἡ κρύπτη (εἰκ. 176) καὶ οἱ βαθμίδες, ἐπιτρέπουν τὴν ἀναγνώριση τοῦ ἐπιγραφικῶς μαρτυρημένου Σαραπείου (IG XII 7, 255), ὅπου ἐτελοῦντο «καθ' ἕκαστον ἐνιαυτὸν» τὰ Σαραπιεῖα.

Τέλος ἄρχισε ὁ καθαρισμὸς καὶ ἀνασκαφικὴ ἔρευνα στὸν ἀγρὸ τοῦ Ἑμ. Ἰ. Δεσποτίδη, στὴ ΝΔ κλιτὸ τοῦ ὄρους τῆς Μινώας, δυτικὰ ἀπὸ τὸ ΒΔ ἐργαστηριακὸ συγκρότημα (ΠΑΕ 1981-1984) καὶ ἀποκαλύφθηκε κτίσμα σὲ καλὴ κατάσταση καθὼς καὶ μεγάλος ἀριθμὸς κινητῶν εὐρημάτων.

Ἡ ἀρχαιολογικὴ ἀποστολὴ Ἰθάκης συνέχισε τὸ ἀνασκαφικὸ τῆς ἔργο στὴ θέση Ἄετὸς ὑπὸ τὴ διεύθυνση τοῦ καθηγητῆ Σαράντη Συμεώνογλου. Κύριος στόχος τῶν φετινῶν ἐργασιῶν ἦταν ἡ ἐξερεύνηση τοῦ χώρου γύρω ἀπὸ τὸ ἐρειπωμένο παρεκκλήσιο τοῦ Ἁγίου Γεωργίου.

Ἀκριβῶς πρὸς Α τοῦ παρεκκλησίου, παρουσιάστηκαν τέσσερις παλαιοχριστιανικοὶ τάφοι (εἰκ. 177), οἱ τρεῖς ἀπὸ

21. ΙΘΑΚΗ

Ἄετὸς

177 Δύο παλαιοχριστιανικοὶ τάφοι.

178 Δαχτυλίδι.

179 Περιδέραιο.

τους οποίους ήταν κιβωτιόσχημοι και σκεπασμένοι με ακανόνιστες λίθινες πλάκες. Τρεις από τους τάφους περιείχαν από έναν σκελετό άνδρα (ο ένας ηλικίας 55-60 ετών, οι άλλοι δύο 35-40), και ήταν κενοί από κτερίσματα. Στον τέταρτο τάφο βρέθηκε σκελετός γυναίκας ηλικίας περίπου 25 ετών, η οποία φορούσε αρκετά κοσμήματα: χάλκινα ένώτια σε σχήμα κύκλων, ένα χάλκινο δαχτυλίδι με χριστιανικά σύμβολα (εικ. 178) και τρία περιδέραια από γυαλί διαφόρων χρωμάτων, αλλά κυρίως από κυανόχρωμες χάνδρες (εικ. 179).

Δυτικά του παρεκκλησίου υπάρχει επίπεδος χώρος, ο οποίος είχε ίσως παραμείνει ανοικτός σαν πλατεία στην αρχαιότητα. Η έρευνα προς Δ του χώρου αυτού απέδωσε τα θεμέλια ενός μεγάλου κτιρίου κλασικής εποχής (εικ. 180). Αποκαλύφθηκε η ΒΔ γωνία από ορθογωνισμένους λίθους

180 Κλασικό κτίριο και πλακόστρωτο.

181 Ἱερό τοῦ Ἀπόλλωνος, Α πλευρὰ τοῦ κτιρίου.

182 Χάλκινο νόμισμα ἐνετοκρατίας.

καὶ τμήμα τοῦ ὀπίσθιου δυτικοῦ τοίχου, πολυγωνικῆς κατασκευῆς. Ἐξωτερικὰ τοῦ κτιρίου ὑπῆρχε λιθόστρωτος δρόμος ἢ αὐλή, τμήμα τῆς ὁποίας ἐρευνήθηκε πρὸς Β τοῦ κτιρίου. Ἐδῶ βρέθηκε στῶμα καταστροφῆς τοῦ 4ου αἰ. π.Χ. Ὁ χῶρος ἀπέδωσε κεραμεικὴ, ἀρκετὰ χάλκινα νομίσματα, καὶ ἓναν αἰγυπτιακὸ σκαραβαῖο ἀπὸ φαγεντιανή.

Πρὸς Β τοῦ παρεκκλησίου τοῦ Ἀγ. Γεωργίου ἐρευνήθηκε τὸ μεγάλο κτίριο τὸ ὁποῖο ταυτίσθηκε πρόσφατα ἀπὸ μία ἐπιγραφικὴ ἔνδειξη ὡς στὸ ἱερό τοῦ Ἀπόλλωνος (εἰκ. 181). Σὲ τομὴ πού ἔγινε πρὸς Α τοῦ κτιρίου ἀποκαλύφθηκε ἡ ΝΑ γωνία, ἀπὸ τὴν ὁποία ἐκτείνεται πρὸς Α ἓνας ἀναλημματικὸς τοῖχος μήκους τουλάχιστον 5 μ., προοριζόμενος προφανῶς γιὰ τὴν ἰσοπέδωση τοῦ ἀνώμαλου ἐδάφους. Τὰ

183 Γενική άποψη άνασκαφής του λατρευτικού κύκλου.

στρώματα ήταν πολυ διαταραγμένα και περιείχαν κεραμική διαφόρων εποχών, καθως και άλλα μικροαντικείμενα, μεταξύ των οποίων χάλκινο νόμισμα της ένετοκρατίας (εικ. 182). Το θεμέλιο του κτιρίου έρευνήθηκε μέχρι και της τετάρτης σειράς των ορθογωνισμένων όγκολίθων χωρίς να βρεθεί το τέλος του.

Η μεγαλύτερη προσπάθεια της φετινής έρευνας αφιερώθηκε στον επίπεδο χώρο προς Α του παρεκκλησίου, όπου είχε παρατηρηθεί στις αεροφωτογραφίες ένας μεγάλος κύκλος. Η άνασκαφή έπιβεβαίωσε την ύπαρξη κύκλου, διαμέτρου περ. 13 μ. (εικ. 183). Ο κύκλος όρίζεται από περίβολο κτισμένο με άκανόνιστους όγκολίθους, οι όποιοι έχουν πέσει προς το κατωφερές έσωτερικό. Έξωτερικά του κύκλου το φυσικό έδαφος βρίσκεται 0.25 μ. μόλις υπό την έπιφάνεια, ενώ στο μέσο του κύκλου το βάθος υπερβαίνει τα 3 μ. Έκτός από τους όγκολίθους του περιβόλου, το έσωτερικό του κύκλου ήταν γεμάτο από χώματα και φθαρμένη κεραμική διαφόρων εποχών, καθως και πέτρες ή όγκολίθους, ιδιαίτερα σε μεγάλο βάθος. Η έρευνα του κύκλου είναι πολυ δύσκολη, αλλά παρουσιάζει ένδιαφέρον και προβλέπεται να συνεχισθεί σύντομα.

Ο κύκλος σχετίζεται άμεσα με τα εύρηματα των Βρετανών αρχαιολόγων προς ΝΔ και με το μεγάλο κτίριο προς Β. Στο κέντρο του χώρου αυτού υπήρχε άνοιχτός τόπος, σαν πλατεία. Η όργάνωση του χώρου αυτού μοιάζει πολυ με το

ιερό του Ἀπόλλωνος Ὑλάτη (δηλ. «τοῦ δάσους») στὸ Κούριον, ἓνα ἀπὸ τὰ τρία πιὸ σημαντικὰ ἱερά τῆς Κύπρου. Τὰ κύρια χαρακτηριστικὰ τοῦ ἱεροῦ αὐτοῦ εἶναι ἓνας ὑπαίθριος λατρευτικὸς κύκλος — ὅπου ὑπῆρχαν δένδρα καὶ φυτὰ— καὶ ἓνας κυκλικὸς ἐπίσης βωμὸς ἀπὸ στάχτες (διατηρεῖται καθαρά μίᾳ στρώσει ἀπὸ πέτρες). Ὁ χῶρος συμπληρώθηκε ἀργότερα μὲ ἓναν μικρὸ ναὸ καὶ ἄλλα βοηθητικὰ οἰκοδομήματα. Στὴν Ἰθάκη ἔχουμε ἀκριβῶς τὰ ἴδια στοιχεῖα, εἰδικότερα ἂν ἐρμηνευθοῦν ὡς βωμοὶ τὰ μυστηριώδη στρογγυλὰ κτίσματα (cairns). Ἡ ἐρμηνεία αὐτῆ εἶναι πολὺ πιθανὴ λόγω τῆς παρουσίας λιπαροῦ καὶ μαύρου χώματος στὰ κτίσματα αὐτά. Ὑπάρχει σημαντικὴ διαφορὰ ἀνάμεσα στὴ χρονολόγησι τῶν δύο ἱερῶν: στὸ Κούριον ἡ λατρεία ἀρχίζει κατὰ τὸν 7ο π.Χ. αἰ., ἐνῶ στὸν Ἀετὸ ἀνάγεται ἴσως στὸν 10ο π.Χ. αἰ. Γι' αὐτοὺς καὶ ἄλλους λόγους, ὁ κύκλος τῆς Ἰθάκης φαίνεται νὰ εἶχε λατρευτικὸ χαρακτήρα καὶ ἐλπίζεται ὅτι προσεχεῖς ἔρευνες θὰ ἀποδώσουν καὶ ἄλλες ἐνδείξεις. Ἄν ἡ ὑπόθεσις αὐτῆ εἶναι σωστὴ, θὰ εἶναι ἀναπόφευκτο τὸ συμπέρασμα ὅτι ὁ κύκλος ἀντιστοιχεῖ μὲ τὸ «σκιερόν ἄλσος ἐκατηβόλου Ἀπόλλωνος», ὅπως περιγράφεται στὴ μαρτυρία τοῦ Ὀμήρου (Ὀδ. υ 278).

Ὑπὸ τῆ διεύθυνσι τοῦ καθηγητῆ Νικολάου Πλάτωνος συνεχίσθησαν καὶ κατὰ τὸ 1990 οἱ ἀνασκαφικὲς ἐργασίαι στὸ ἀνάκτορο καὶ στὴν πόλιν τῆς Ζάκρου.

1. Στὸν χῶρο τοῦ ἀνακτόρου ἀνοίχθησαν δύο δοκιμαστικὲς τομὲς γιὰ τὴ διασάφησι τῆς στρωματογραφίας καὶ τῶν διαδοχικῶν οἰκοδομικῶν φάσεων πού προηγήθησαν τῆς κατασκευῆς του. Ἡ πρώτη, πλάτους 1 μ., ἀνοίχθηκε κατὰ μῆκος τοῦ διαδρόμου XXXI, νότια τοῦ Μαγειρείου (εἰκ. 184). Ἐντοπίσθησαν λείψανα τριῶν προγενέστερων οἰκοδομικῶν φάσεων, πού ἀντιστοιχοῦσαν σὲ τρία καθαρὰ διακρινόμενα

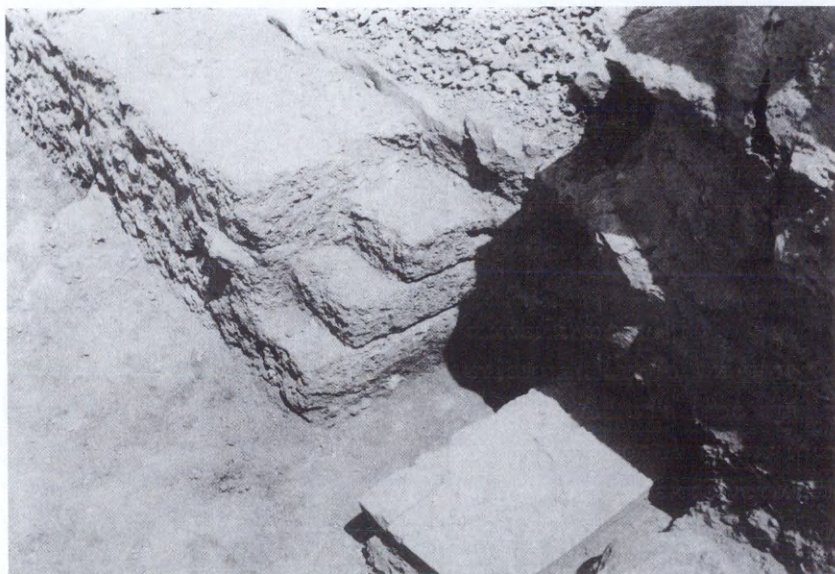
22. ΖΑΚΡΟΣ

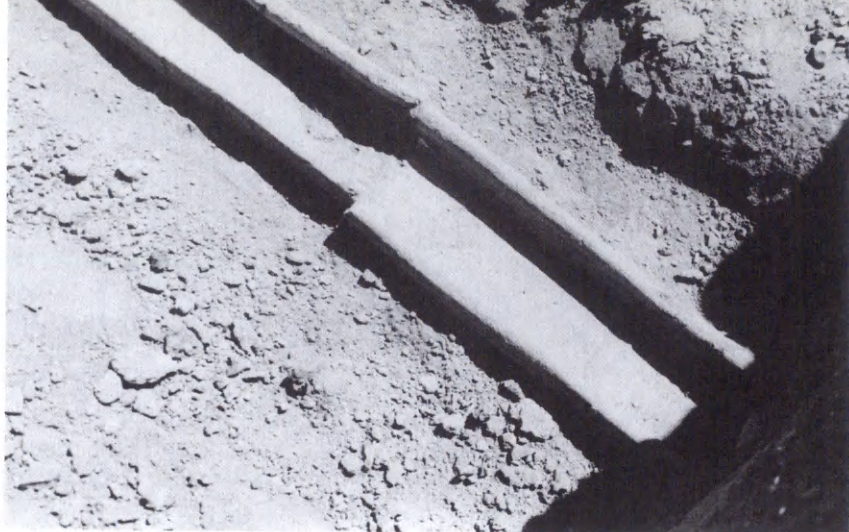
ἀνάκτορο

184 Στρωματογραφική τομή.

185 Πήλινη πλάκα σε παλαιοανακτορικό δάπεδο κάτω από τὸν διάδρομο XXXI.

186 Πήλινος άγωγός.

στρώματα. Στο κατώτερο στρώμα ανήκε μικρό τοίχιο, σχεδόν κάθετο με τόν νότιο τοίχο του νεοανακτορικού διαδρόμου. Ο μικρός τοίχος τεμνόταν κάθετα με άλλον που βρισκόταν κάτω από τήν κρηπίδα του νεοανακτορικού τοίχου. Στο άμέσως άνωτερο στρώμα αντιστοιχοῦσε άλλος τοίχος με κατεύθυνση από Β-Ν και δύο μεγάλες πήλινες όρθογώνιες πλάκες τοποθετημένες στο δάπεδο, σε άπόσταση 3.80 μ. ή μία από τήν άλλη (εικ. 185). Τέλος, στο άνωτερο στρώμα αντιστοιχοῦσε τοίχος που χρησίμευσε ως κρηπίδα για τήν οικόδομηση του νότιου τοίχου του διαδρόμου XXXI του νέου ανακτόρου. Η κεραμεική που βρέθηκε και στα τρία στρώματα ήταν κυρίως παλαιοανακτορική, αν και μερικά από τα κομμάτια φαίνεται να άνήκουν στην προανακτορική περίοδο.

Η δεύτερη τομή άνοιχθηκε κατά μήκος του δωματίου XI του νέου ανακτόρου (εικ. 186). Στο δυτικό τμήμα του δωματίου έντοπίσθηκε πήλινος άγωγός τομής άνεστραμμένου Π, στο έσωτερικό του όποιου είχαν χαραχθεϊ δύο σημεία: σταυρός έγγεγραμμένος σε κύκλο και διπλοῦς πέλεκυς χωρίς στειλεό. Σε έπαφή σχεδόν με τόν βόρειο τοίχο του δωματίου και παράλληλος μ' αυτόν βρέθηκε παλαιός στιβαρός τοίχος, πλάτους 0.70 μ., θεμελιωμένος σε πολύ χαμηλότερο επίπεδο. Το δυτικό του άκρο συναντᾶ προς τα ΝΔ άλλ-

187 Ἡ ΝΔ γωνία τοῦ Σπιτιοῦ Ζ.

λον τοῦ τοίχου, λοξὸν ὡς πρὸς αὐτόν, πού ὅμως ἔχει ἀρκετὰ διαταραχθεῖ, πιθανότατα κατὰ τὴν οἰκοδόμηση τοίχων τοῦ νεώτερου ἀνακτόρου. Ἐνα πλίνθινο διαχώρισμα κάθετο στὸν βόρειο τοῖχο βρέθηκε σὲ κακὴ κατάσταση διατήρησης λόγω τῆς διάβρωσής του ἀπὸ τὰ ὑπόγεια νερά. Παρὰ τὸ γεγονὸς ὅτι τὰ νερά πού ἀναβλύζουν κάνουν τὴ διάκριση τῶν στρωμάτων δύσκολη, εἶναι δυνατὸν νὰ διακριθοῦν τρεῖς φάσεις, μία νεοανακτορικὴ τῆς ΥΜ ΙΒ περιόδου καὶ δύο παλαιοανακτορικὲς πού ἀντιστοιχοῦν στὴν οἰκοδόμηση τῶν δύο τοίχων.

2. Ὁλοκληρώθηκε ἡ ἀνασκαφὴ τοῦ Σπιτιοῦ Ζ τοῦ Λόφου τοῦ Ἀγίου Ἀντωνίου (εἰκ. 187-188). Ἡ ἔρευνα περιορίσθηκε στὴ ΝΔ γωνία τοῦ κτιρίου, πού φαίνεται ὅτι περιέκλεισε κλιμακοστάσιο μὲ δύο παράλληλα σκέλη καὶ πιθανότατα ξύλινα σκαλοπάτια. Τὸ διαχώρισμα τῆς σκάλας ἦταν παχύ, ἀλλὰ βρέθηκε ἰσχυρὰ διαταραγμένο ἀπὸ τὴν πτώση τμήματος τῆς δυτικῆς πρόσοψης τοῦ κτιρίου (εἰκ. 189). Βοηθητικὸ τοιχίο ὑποστήριξης τοῦ συνδετικοῦ σκέλους τῆς σκάλας κτίσθηκε πάνω σὲ τοποθετημένες πλίνθους, στὸ βόρειο τμήμα τοῦ κλιμακοστασίου. Σὲ βαθύτερο στρώμα, κάτω ἀπὸ τὸ βορειότερο σκέλος τῆς σκάλας, βρέθηκε λίγη κεραμεικὴ καὶ τρία-τέσσερα ἀκέραια κύπελλα, ἓνα ἀπὸ τὰ ὁποῖα ἦταν μόνωτο τοῦ τύπου «Βαφειοῦ». Κάτω ἀπὸ τὸ στρώμα αὐτὸ βρέθηκαν τὰ ὑπολείμματα παλαιοῦ τοίχου, ἡ ἀκριβὴς χρονολόγησις τοῦ ὁποίου δὲν ἔγινε δυνατὴ.

Λόφος Ἀγ. Ἀντωνίου
Σπίτι Ζ

188 Τὸ Σπίτι Z μετὸ κλιμακοστάσιο ἀπὸ A.

189 Ἡ ἐγκατάσταση τοῦ ληνοῦ τοῦ Σπιτιοῦ Z.

Βόρεια τοῦ κλιμακοστασίου σχηματιζόταν μικρὴ ἀνάβαση μετὸ πρόχειρα σκαλοπάτια γιὰ τὴν προσέγγιση τοῦ ἐπιπέδου ποὺ βρισκόταν ὁ κάδος πατήματος τῶν σταφυλιῶν, μιᾶς ἐγκατάστασης ληνοῦ, ποὺ ἐρευνήθηκε κατὰ τὴν προηγούμενη ἀνασκαφικὴ περίοδο. Διευκρινίσθηκε ὅτι σὲ μία προηγούμενη φάση ἕνας λιθόκτιστος ἀγωγὸς εἶχε χρησιμοποιηθεῖ γιὰ τὴ διοχέτευση κάποιου ὑγροῦ σὲ δύο θῆκες ἀπὸ

κονίαμα πού βρέθηκαν σὲ ἐπαφή μὲ τὸν συλλεκτῆρα τοῦ ληνοῦ. Κατὰ τὸν καθαρισμὸ πού ἔγινε μέσα στὸν ὑπόγειο βοθηθιακὸ συλλεκτῆρα τῆς ἐγκατάστασης βρέθηκε μικρὸ φωλεόσχημο ἄγγειο ἀπὸ μαρμαρόλιθο καὶ ἀκέραιο ἄωτο κωνικὸ κύπελλο.

BA λόφος

Κτίρια G καὶ H

3. Μὲ σκοπὸ τὴ διερεύνηση τῶν ὀρίων τῆς μινωικῆς πόλης στὴν περιοχὴ βόρεια τῶν Κτιρίων G καὶ H τοῦ BA λόφου, ἀποφασίσθηκε ἡ διάνοιξη δοκιμαστικῆς τομῆς, διαστ. 4×4 μ. Στὰ NA τῆς τομῆς ὑπῆρχε στὴν ἐπιφάνεια πολὺ πλατὺς καὶ μακρὺς τοῖχος ἄγνωστης μέχρι στιγμῆς χρονολογίας, πού δίνει τὴν ἐντύπωση περιβόλου αἰθρίου χώρου. Ὁ τοῖχος ἐδράσθηκε πάνω σὲ παχὺ τεχνητὸ μπάζωμα ἀπὸ σπαστὴ πέτρα, μέσα στὸ ὁποῖο βρέθηκαν ἀρκετὰ κομμάτια κεραμεικῆς καὶ λίθινων ἀγγείων, λίθινα ἐργαλεῖα, πήλινα ὑφαντικὰ βάρη καὶ κόκαλα ζώων. Κάτω ἀπὸ τὸ μπάζωμα, παράλληλα μὲ τὴ βόρεια πλευρὰ τῆς τομῆς, βρέθηκε παλαιὸς τοῖχος πού ἀποτελοῦσε ἀσφαλῶς τὸ βόρειο ὄριο δωματίου τῆς παλαιοανακτορικῆς περιόδου, ἂν κρίνει κανεὶς ἀπὸ τὴ λίγη κεραμεικὴ πού βρέθηκε στὸ τελευταῖο στρῶμα τῆς ἐπίχωσης. Τὸ δωμάτιο εἶχε δάπεδο ἀπὸ πατητὸ χῶμα καὶ πάνω σ' αὐτό, κοντὰ στὸν βόρειο τοῖχο, εἶχαν τοποθετηθεῖ δύο πλάκες πού ἴσως χρησίμευσαν ὡς καθίσματα ἢ ἐπίπεδα ἐργασίας. Μὲ διάνοιξη τάφρου στὴν προέκταση τῆς βόρειας πλευρᾶς τῆς τομῆς παρακολουθήθηκε ὁ βόρειος τοῖχος τοῦ δωματίου στὴν πρὸς τὰ δυτικὰ πορεία του, δὲν ἔγινε ὅμως ἐπὶ τοῦ παρόντος δυνατὸ νὰ προσδιορισθεῖ τὸ δυτικὸ ὄριο τοῦ χώρου. Ἀπὸ τὸ νότιο ὄριό του διατηρήθηκε μόνο μία κρηπίδα τοῖχου, πάνω στὴν ὁποία εἶχε κατασκευασθεῖ στὴν τελευταία φάση ἀναλημματικὸς τοῖχος. Νότια ἀπ' αὐτὸν περνοῦσε ὁ βόρειος πλακόστρωτος δρόμος τῆς νεοανακτορικῆς πόλης. Βόρεια τοῦ παλαιοανακτορικοῦ δωματίου ὁ φυσικὸς βράχος ἀνέρχεται στὴν ἐπιφάνεια καὶ δὲν φαίνεται νὰ διατηροῦνται ἄλλα οἰκοδομικὰ λείψανα.

Συντήρηση - 'Αναστήλωση

ΑΚΡΟΠΟΛΗ

Συνεχίστηκαν κατά τὸ 1990 ἀπὸ τὴν Α' Ἐφορεία Προϊστορικῶν καὶ Κλασικῶν Ἀρχαιοτήτων, τῆς ὁποίας προΐσταται ὁ ἔφορος Ἀρχαιοτήτων Πέτρος Καλλιγᾶς μὲ τὴν καθοδήγηση καὶ τὴν τεχνικὴ παρακολούθηση, ἤδη γιὰ δέκατη πέμπτη χρονιά, τῆς Ἐπιτροπῆς Συντηρήσεως Μνημείων Ἀκροπόλεως, ὑπὸ τὴν προεδρία τοῦ καθηγητῆ Χαραλάμπους Μπούρα, οἱ ἐργασίες συντήρησης καὶ ἀποκατάστασης τῶν μνημείων τῆς Ἀκροπόλεως σὲ συνδυασμὸ μὲ τὴ λεπτομερειακὴ μελέτη τους.

Ἦδη βαίνει πρὸς ὀλοκλήρωση τὸ ἀξιόλογο ἔργο τῆς περιφερειακῆς στερέωσης τοῦ ἴδιου τοῦ Ἱεροῦ Βράχου μὲ κατάλληλες ἀγκυρώσεις καὶ στηρίξεις (ἐργοτάξιο ὑπὸ τὸν πολιτ. μηχανικὸ Διον. Μονοκροῦσο), ἐνῶ συνεχίζεται ἡ ἐργασία τῆς ἀποτύπωσης τῶν λαξευμάτων καὶ ἰχνῶν πάνω στὴν ἐπιφάνεια τοῦ βράχου καθὼς καὶ τῆς ταξινόμησης τῶν κατεσπαρμένων ἀρχαίων λίθων καὶ τῶν δημιουργηθέντων λιθοσωρῶν (ἐργοτάξιο ὑπὸ τὸν ἀρχιτέκτονα Θ. Τσιτρούλη). Τὰ ἀξιολογότερα ἀπὸ τὰ ταυτιζόμενα ἀρχαῖα μεταφέρονται στὶς ἀποθῆκες τοῦ Μουσείου, ὅπου καὶ καταγράφονται.

Ναὸς Ἀθηνᾶς
Νίκης

Ὡς πρὸς τὰ μνημεῖα τὰ ἴδια, πρέπει νὰ ἀναφερθεῖ ὅτι συμπληρώνεται πλέον — μὲ τὴ σύνταξη τῶν ἀναγκαίων μελετῶν — ἡ προετοιμασία γιὰ τὴ συντέλεση τῶν ἀπαραίτητων ἐργασιῶν ἀποκατάστασης τοῦ μικροῦ ναοῦ τῆς Ἀθηνᾶς Νίκης (ἀρχιτέκτων Δ. Ζιρώ).

Φέτος άρχισαν μετά από μακρú προπαρασκευαστικό στάδιο οί έργασίες στá Προπύλαια, κατόπιν τής έγκρισης τής σχετικής μελέτης από τò Κεντρικό Άρχαιολογικό Συμβούλιο (έργοτάξιο ύπό τόν άρχιτέκτονα Ά. Τανούλα). Στην παρούσα φάση οί έργασίες έπικεντρώθηκαν στις φατνωματικές πλάκες πού είχαν αναστηλωθει από τόν Ν. Μπαλάνο κατά τά έτη 1909-1917. Τά φατνώματα καταβιβάστηκαν και έπιβεβαιώθηκε για μιá άκόμη φορά ή έκταση τής ζημιáς πού έχουν προκαλέσει οί σιδερένιοι σύνδεσμοι και έφελκυστήρες τής παλαιáς αναστήλωσης.

Προπύλαια

Στόν Παρθενώνα οί έργασίες έπικεντρώθηκαν στην άνατολική όψη του ναού (έργοτάξιο ύπό τόν άρχιτέκτονα Μ. Κορρέ). Τά μεγάλα έπιστύλια τής ΝΑ γωνίας καταβιβάστηκαν και όπου υπήρχε ανάγκη συγκολλήθηκαν και στερεώθηκαν με ράβδους τιτανίου. Οί 17 μετόπες (14 τής άνατολικής όψης και 3 τής βόρειας) μεταφέρθηκαν στις άποθήκες του Μουσείου Άκροπόλεως για τήν προστασία τών γλυπτών παραστάσεων, ένω στη θέση τους τοποθετήθηκαν αντίγραφα (άπό «τεχνητό λίθο»). Επίσης άποκαταστάθηκαν στη θέση τους τά τρίγλυφα, τά όριζόντια γεΐσα και οί λίθοι του τυμπάνου. Άξιοσημείωτες είναι έδω δύο νέες ταυτίσεις αρχαίων λίθων: τμήματα του άκραίου νότιου γωνιακού όρθοστάτη του τυμπάνου και ένας νέος όρθοστάτης αποτελούμενος από δύο τμήματα τής ίδιας νότιας κερκίδας του αετώματος. Έλπίζεται ότι σύντομα θά ολοκληρωθούν οί έργασίες ώστε νά αφαιρεθούν οί σκαλωσιές πού περιβάλλουν τήν όψη αυτή του μνημείου.

Παρθενών

Η ομάδα τής συντήρησης (ύπό τήν χημικό Ε. Παπακωνσταντίνου) έργάστηκε άποδοτικά στην άνατολική όψη του Παρθενώνα, στην Πινακοθήκη τών Προπυλαίων και στόν ναό τής Άθηνάς Νίκης, άφ' ένός μέν στη λεπτομερειακή αποτύπωση τών φθορών, άφ' έτέρου δέ στόν καθαρισμό και προστασία τών φθαρμένων έπιφανειών τών μαρμάρων. Παράλληλα έγινε σημαντικός άριθμός συγκολλήσεων μικρών

Συντήρηση

θραυσμάτων τῶν ἀρχιτεκτονικῶν μελῶν τοῦ Παρθενώνα, ποὺ εἶχαν συγκεντρωθεῖ ἀπὸ πολλῶν ἐτῶν. Ὁλοκληρώθηκε ἐπίσης ἡ ὀργάνωση τοῦ ἐργαστηρίου συντήρησης τοῦ Μουσείου, ποὺ ἐξοπλίστηκε μὲ τὰ κατάλληλα ὄργανα, ὅπως ἐπίσης καὶ ἡ διευθέτηση τῶν ἀποθηκῶν τῶν ἀρχαίων. Ἐπίσης παραχωρήθηκε εἰδικὸς χῶρος τῶν ἀποθηκῶν γιὰ τὴν συγκέντρωση τῶν ἐπιγραφῶν τῆς Ἀκρόπολης, τὴν καταγραφή τῶν ὁποίων ἐκτελεῖ κατόπιν ἀνάθεσης τῆς Ἐπιτροπῆς Συντηρήσεως, μικρὴ ομάδα ἐπιγραφολόγων ὑπὸ τὸν Ἄ. Ματθαίου.

Νότια
κλιτὸς
Ἀκροπόλεως

Συνεχίστηκαν ἐπίσης κατὰ τὸ 1990 ἀπὸ τὴν Α' Ἐφορεία Προϊστορικῶν καὶ Κλασικῶν Ἀρχαιοτήτων οἱ ἐργασίες ἀναστήλωσης καὶ διαμόρφωσης στὴ Νότια κλιτὸ τῆς Ἀκροπόλεως, μὲ τὴν τεχνικὴ ἐπίβλεψη τῆς Ἐπιτροπῆς Συντηρήσεως τοῦ Διονυσιακοῦ Θεάτρου.

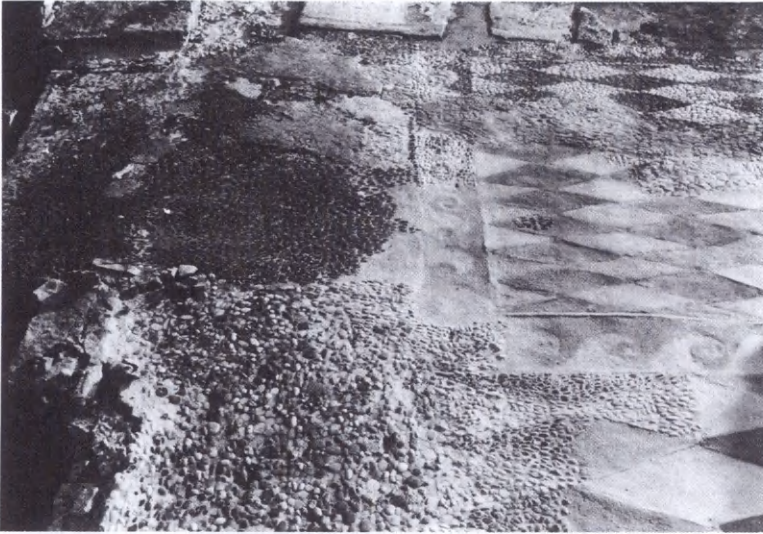
Διονυσιακὸ
θέατρο

Οἱ ἐργασίες ἔχουν ἐπικεντρωθεῖ στὴ στερέωση καὶ ἀναστήλωση τῆς ἀνατολικῆς παρόδου τοῦ θεάτρου, ἡ μελέτη τῆς ὁποίας ἔχει ἐγκριθεῖ ἀπὸ τὸ Κεντρικὸ Ἀρχαιολογικὸ Συμβούλιο. Οἱ δυσκολίες τοῦ ἔργου ἔγκεινται κυρίως στὴν ἐξεύρεση τοῦ κατάλληλου ὕλικου, τοῦ κροκαλοπαγοῦς λίθου γιὰ τὴν πλήρωση καὶ τοῦ πειραϊκοῦ ἀκτίτη πωρολίθου γιὰ τὴν ἐπένδυση τοῦ τοίχου τῆς παρόδου. Ἦδη ὅμως ἔχουν προχωρήσει σημαντικὰ οἱ προκαταρκτικὲς ἐργασίες γιὰ τὴν ἐξόρυξη τοῦ ἀκτίτη στὸ οἰκόπεδο τοῦ Χατζηκυριάκειου Ὀρφανοτροφείου στὸν Πειραιά, ἐνῶ παράλληλα ὀργανώνεται ὁ χῶρος τοῦ ἐργοταξίου παρὰ τὸ θέατρο τοῦ Διονύσου (ἐργοτάξιο ὑπὸ τὴν ἀρχιτέκτονα Α. Σαμαρᾶ). Στὸν εὐρύτερο χῶρο ὀλοκληρώθηκε ἡ περίφραξη κατὰ μῆκος τῆς ὁδοῦ Θρασύλλου καὶ κατασκευάστηκε προστατευτικὸ κιγκλίδωμα στὴ μεγάλη μεσαιωνικὴ ὕδαταποθήκη παρὰ τὸ Ἀσκληπιεῖο, ὅπου φυλάσσεται πλῆθος κατεργασμένων ἀρχαίων λίθων.

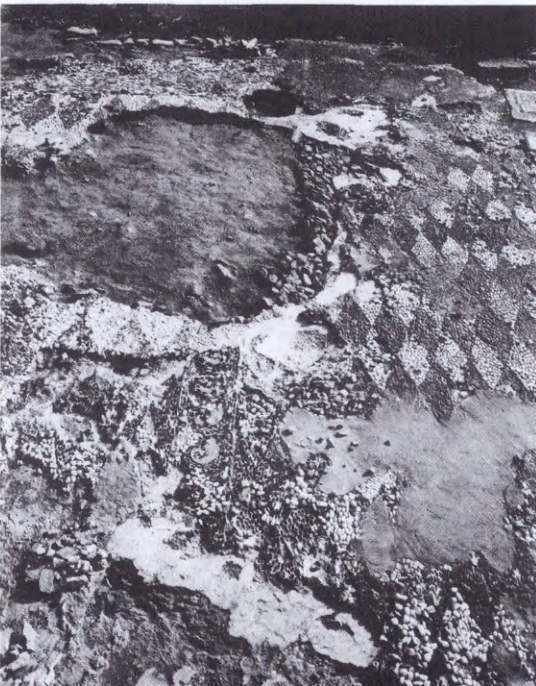
Ἡ ἐκτέλεση τοῦ προγράμματος συντήρησης καὶ ἀνάδειξης τῶν ἀρχαιοτήτων τῆς Δήλου προχώρησε καὶ ἐφέτος ὑπὸ τὴν διεύθυνση τῆς ἐφόρου Ἀρχαιοτήτων Φωτ. Ζαφειροπούλου. Συντήρηση ψηφιδωτῶν δαπέδων ἔγινε σὲ λίγα κτίρια ἀλλὰ μὲ πολὺ καλὰ ἀποτελέσματα, στὴν οἰκία F (εἰκ. 190-191) καὶ στὸ Ἴδρυμα τῶν Ποσειδωνιαστῶν.

ΔΗΛΟΣ

I. ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΟΣ ΧΩΡΟΣ
Συντήρηση ψηφιδωτῶν

190-191 Ψηφιδωτὸ δάπεδο πρὶν καὶ μετὰ τὶς ἐργασίες.

192 Περιοχή ΒΑ τοῦ ἱεροῦ.

Στερεωτικές ἐργασίες

Ἐγινε ἀποτύπωση, στερέωση καὶ ἀντιστήριξη τοίχων στὴν οἰκία VI. Ἡ στὴ Συνοικία τοῦ Θεάτρου.

Καθαρισμοὶ-τακτοποίηση

α) Στὴν Οἰκία F ὁ γενικὸς καθαρισμὸς τοῦ χώρου ἔφερε στὸ φῶς τὸ μαγειρεῖο τῆς οἰκίας, ποὺ φαίνεται δὲν εἶχε ἀνασκαφεῖ τελείως μὲ ἀποτέλεσμα νὰ βρεθοῦν στὰ μισοανασκαμμένα χώματα τοῦ στρώματος τῆς στάχτης ὄξυπύθμενοι ἀμφορεῖς, χυτροειδῆ ἀγγεῖα, λύχνοι, μεγαρικοὶ σκύφοι καὶ ἄλλα σχήματα ἀγγείων τῆς ἐποχῆς. Μυροδοχεῖα καὶ λύχνοι βρέθηκαν ἐπίσης σὲ μικρὴ δεξαμενὴ νότια τοῦ ψηφιδωτοῦ· στὸν ἴδιο χώρῳ ἀποκαλύφθηκε ληνὸς μὲ τὴ δεξαμενὴ συλλογῆς τοῦ γλεύκου. Ἐγινε μερικὴ στερέωση τῶν τοίχων καὶ στρώθηκαν ὀρισμαῖνοι χώροι μὲ γαρμπιλάκι. β) Στὰ ΒΑ τοῦ ἱεροῦ καθαρίστηκε παλαιὰ ἀνασκαφὴ τοῦ 1925 καὶ ἄρχισε ἡ ἀποτύπωση τῆς περιοχῆς γιὰ νὰ ἐνταχθεῖ στὸ γενικὸ σχέδιο τοῦ ἀρχαιολογικοῦ χώρου ἐνῶ παράλληλα στήθηκαν κίονες — τῶν ὁποίων ὀρισμένες βάσεις ὑπῆρχαν κατὰ χώραν — καὶ εἶχαν βρεθεῖ πεσμένοι στὸ αἶθριο μιᾶς οἰκίας (εἰκ. 192). γ) Στὴν Οἰκία τῆς Λίμνης συνεχίστηκαν οἱ ἐργασίες διευθέτησης τοῦ χώρου καὶ ταυτίστηκαν τὰ περισσότερα θραύσματα μαρμάρου ποὺ βρέθηκαν ἀνάμεσα σὲ τόνους ἀργῶν

193-194 Οικία τῆς Λίμνης. Θραύσματα μαρμάρων πού συγκολλήθηκαν σὲ κίονα καὶ μέρος τοῦ στυλοβάτη.

195 Συνοικία τοῦ Σκαρδανᾶ. Γρανίτινος κίονας στή βάση του.

λίθων καὶ χώματος κατὰ τὴ διερεύνηση τῆς δεξαμενῆς τοῦ αἰθρίου· πολλὰ ἀπὸ αὐτὰ συγκολλήθηκαν στοὺς κίονες καὶ στὸν στυλοβάτη (εἰκ. 193-194). δ) Στὴ Συνοικία τοῦ Σκαρδανᾶ, στὰ ἀνατολικά τοῦ δρόμου C ἐπανατοποθετήθηκε στή βάση του πεσμένος γρανίτινος κίονας (εἰκ. 195). ε) Στὴν Οἰκία τῶν Κωμωδῶν καθαιρέθηκε ὁ βορειοδυτικὸς κίονας τοῦ αἰθρίου ἐπειδὴ ἡ βάση του ποὺ ἦταν ἀπὸ γνεύσιο εἶχε φθαρεῖ καὶ ὑπῆρχε κίνδυνος πτώσης του. Συμπληρώθηκε ἡ βάση καὶ ὁ κίονας ξαναστήθηκε.

196 Οἰκία τῶν Σφραγισμάτων. Ἐνασκαφὴ στὸ δωμάτιο ι'.

Συνεχίστηκε ἡ ἀνασκαφή στὸ δωμάτιο ι'. Ἦδη στὰ ἀνώτερα στρώματα βρέθηκαν τμήματα κονιαμάτων καὶ ψηφιδωτῶν δαπέδων, ὄξυπύθμενοι ἀμφορεῖς μὲ ἐνσφράγιστες λαβές, χυτροειδῆ ἀγγεῖα, μεγαρικοὶ σκύφοι, λίθινοι τριπτῆρες κ.ἄ. πεσμένα πιθανότατα ἀπὸ τὸν ὄροφο, ἀφοῦ τὸ δάπεδο τοῦ ἰσογείου εἶναι τρία μέτρα βαθύτερα (εἰκ. 196).

Μὲ τὴν ἄμεση ἐποπτεία τοῦ ἐπιτ. ἐφόρου *N. Ζαφειρόπουλου* ὀργανώθηκε ἡ νέα αἴθουσα γλυπτῶν τοῦ 5ου π.Χ. αἰ. Ἀπὸ τὴν προσωρινή τους θέση στὴ δυτικὴ πτέρυγα τοῦ παλαιοῦ τμήματος τοῦ Μουσείου, μεταφέρθηκαν στὴν ἀνατολική, πού εἶναι ἡ νέα προσθήκη τοῦ κτιρίου καὶ τοποθετήθηκαν περίπου στὴν ὀριστικὴ τους θέση, στὴ συνέχεια τῶν ἀρχαϊκῶν, πού ἐκτίθενται στὴν παλαιὰ κεντρικὴ αἴθουσα (εἰκ. 197). Παράλληλα στὴ δυτικὴ αἴθουσα πού ἄδειασε ἔγινε προσωρινὴ ἔκθεση τοιχογραφιῶν, ἀσβεστοκονιαμάτων, ψηφιδωτῶν δαπέδων καὶ διάφορων ἀντικειμένων ἀπὸ

II. ΟΙΚΙΑ ΤΩΝ
ΣΦΡΑΓΙΣΜΑΤΩΝ

III. ΜΟΥΣΕΙΟ

197 Ἀνατολικὴ αἴθουσα γλυπτῶν 5ου π.Χ. αἰ.

198-199 Δυτική αίθουσα έκθεσης ιδιωτικού βίου.

τις ιδιωτικές οικίες, με προσπάθεια να δοθεῖ εἰκόνα, ἀπὸ τὸν πλοῦτο τῶν μαρτυριῶν ποῦ μᾶς ἔχει σώσει ἡ Δῆλος γιὰ τὴν ιδιωτικὴ ζωὴ κατὰ τὴν ἐλληνιστικὴ ἐποχὴ (εἰχ. 198-9).

Κατὰ τὸ 1990 στὴ Ρόδο ἀπὸ τὸν τέως Γενικὸ ἔφορο *Γρηγ. Κωνσταντινόπουλο* κρίθηκε ἀπαραίτητο νὰ συνεχισθεῖ στὴ βόρεια ἔκταση τῆς ροδιακῆς ἀκρόπολης ὁ καθαρισμὸς καὶ ἡ ἀποκάλυψη τῶν λειψάνων τοῦ ἀρχαίου τείχους, τῆς κοίτης τοίχων καὶ τῶν λαξευμάτων σὲ βράχους καθὼς καὶ ἡ ταυτόχρονη ἀποτύπωση σὲ τοπογραφικὲς πινακίδες ὥστε νὰ ὑπάρξει δυνατότητα νὰ καταρτισθεῖ συνολικὸς τοπογραφικὸς χάρτης τῶν λειψάνων τῆς ροδιακῆς ἀκρόπολης.

ΡΟΔΟΣ

Οἱ ἐργασίες στὸν βυζαντινὸ ναὸ τοῦ Ἁγ. Γεωργίου Κοντογεννάδας ὑπὸ τὴ διεύθυνση τῆς καθηγήτριας *Μαρίας Θεοχάρο* ἀπέβλεπαν καὶ ἐφέτος στὴ στερέωση καὶ ἀποκατάσταση τῆς τοιχοποιίας καὶ στὴν ἀνίχνευση τυχόν ἄλλων τοιχογραφιῶν.

ΚΕΦΑΛΛΗΝΙΑ

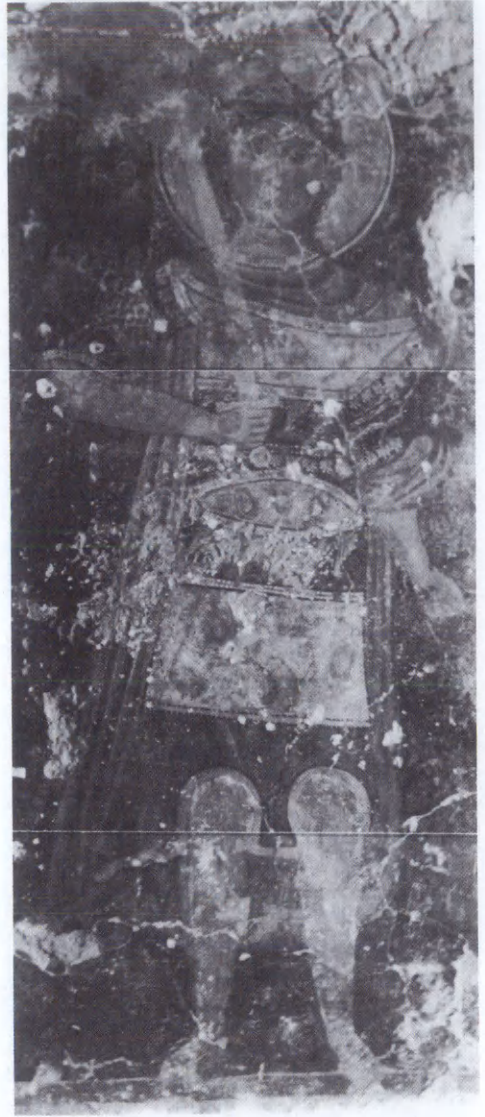
Κοντογεννάδα

200 Ὁ ἄγγελος τοῦ Εὐαγγελισμοῦ.

201 Ὁ Χριστὸς τῆς Βρεφοκρατούσας.

202 Ὁ ἀρχάγγελος Μιχαήλ.

Οἱ συντηρητὲς καθόρισαν τὰ ὅρια τῆς ζωγραφικῆς ἐπιφάνειας τῶν τοιχογραφιῶν καὶ τελείωσαν μικροκαθαρισμοὺς καὶ μικροστερεώσεις τῶν παραστάσεων τοῦ ἀγγέλου τοῦ *Εὐαγγελισμοῦ* (εἰκ. 200), τῆς *Βρεφοκρατούσας* καὶ τοῦ ἀρχαγγέλου *Μιχαήλ* στὸν νότιο τοῖχο (εἰκ. 201-202), τῶν γυ-

203 Οί δύο ιεράρχες.

ναικειών μορφών στὸν βόρειο τοῖχο, καθὼς καὶ τῶν δύο ιεραρχῶν στὸ κάτω μέρος τῆς ἀψίδας (εἰκ. 203). Μετὰ τὴ διαπίστωση ὅτι δὲν ὑπάρχουν ἄλλες τοιχογραφίες στὸν ναὸ — ὁ ὁποῖος προφανῶς ὑπέστη πυρκαγιὰ καὶ ξανακτίστηκε στὸ δυτικὸ μέρος (βλ. Ἔργον 1988, 144) — ἀπομένει ἡ στεγανοποίηση τῆς κόγχης ὅπου ἡ ὑγρασία ἐπιφέρει μεγάλη φθορὰ στὴν τοιχογραφία τῆς Πλατυτέρας καὶ κυρίως ἐπείγει ἡ ἀντικατάσταση τῆς στέγης γιὰ τὴν ὁποία ἐτοιμάζεται μελέτη γιὰ νὰ λυθεῖ τὸ πρόβλημα τῆς στεγανοποίησης τοῦ ναοῦ.

Δεδομένου ὅτι ἡ ποιότητα τῶν τοιχογραφιῶν εἶναι μοναδική στὴν περιοχὴ κρίνεται ὡς ἀπαραίτητη ἡ ἀποκόλλησή τους καὶ ἡ μεταφορὰ τους στὸ ἐγγύτερο τοπικὸ μουσεῖο (τὸ Μουσεῖο τῆς Κεφαλληνίας εἶναι ἀκατάλληλο λόγω ὑγρασίας) ὥστε νὰ ἐξασφαλισθεῖ ἡ διαφύλαξή τους καὶ νὰ ἀποτελέσουν δεῖγμα τῆς ἀξίας τῶν τοιχογραφιῶν τῆς περιοχῆς.

**ΣΥΜΗ
ΒΙΑΝΝΟΥ**

Ἱερό
Ἑρμῆ καὶ
Ἀφροδίτης

Οἱ ἐργασίες στερέωσης-ἀναστήλωσης στὸ ἱερὸ τῆς Σύμης Βιάννου συνεχίστηκαν ἀπὸ τὴν ἔφορο Ἀρχαιοτήτων Ἀγγελική Λεμπέση καὶ κατὰ τὸ 1990 σύμφωνα μὲ διετὲς πρόγραμμα διακοπῆς τοῦ κυρίως ἀνασκαφικοῦ ἔργου (1989-1990), ἡ ὁποία ἔδωσε προτεραιότητα στὴ συντήρηση τῶν ἀρχιτεκτονικῶν μνημείων τοῦ ἱεροῦ καὶ στὴν πρωτογενῆ ἐπεξεργασία ὑλικοῦ γιὰ τὴν τελικὴ δημοσίευση.

Ἐπειδὴ στὸ ἱερὸ τῆς Σύμης συμβαίνει ἡ συντήρηση τῶν ἀρχιτεκτονικῶν μνημείων νὰ διαφωτίζει προβλήματα συνυφασμένα μὲ τὴν ἀνασκαφικὴ ἔρευνα, τὰ ἐπιστημονικὰ συμπεράσματα ἀπὸ τὸ ἔργο τῆς στερέωσης θὰ ἐκτεθοῦν σὲ σχέση μὲ τὰ δεδομένα τῶν παλαιότερων ἀνασκαφικῶν περιόδων στὰ ΠΑΕ τοῦ 1990.

Στὰ ἐργαστήρια τοῦ Ἀρχαιολογικοῦ Μουσείου Ἡρακλείου ὀλοκληρώθηκε ἡ διαλογὴ τῶν ὁμάδων τῆς κεραμεικῆς τοῦ 1988 καὶ προχώρησε ἡ φωτογράφηση καὶ ἡ σχεδίαση τῶν πιὸ σημαντικῶν. Φωτογραφήθηκαν καὶ σχεδιάστηκαν ἐπίσης τὰ πῆλινα συμπαγῆ ζώδια καὶ τὰ μεγάλα τροχήλατα τετράποδα, τῶν ὁποίων ἐτοιμάζεται ἡ δημοσίευση ἀπὸ τὶς συνεργάτριες τῆς ἀνασκαφῆς Πολύμνια Μεταξᾶ Muhly καὶ Ἀθανασία Κάντα.

Μὲ πρόσθετη μικρὴ οἰκονομικὴ ἐνίσχυση συνέβαλε οὐσιαστικὰ ἡ Ἀρχαιολογικὴ Ἑταιρεία καὶ στὴν προσπάθεια νὰ ἀρχίσει τὸ ἔργο τῆς ὑδρομάστευσης τῆς γεωλογικῆς λεκάνης τοῦ ἱεροῦ —προγραμματισμένο πρὸ πενταετίας— πού, ἂν καὶ ἔχει χρηματοδοτηθεῖ ἀπὸ τὸ ΤΑΠΑ, κινδύνευσε νὰ διακοπεῖ γιὰ λόγους καθαρὰ γραφειοκρατικούς.

**ΒΑΣΙΛΙΚΗ
ΙΕΡΑΠΕΤΡΑΣ**

Στὴ Βασιλικὴ Ἱεραπέτρας οἱ ἐργασίες συνεχίστηκαν κατὰ τὸ 1990 ἀπὸ τὸν καθηγητὴ Ἀντ. Ζώη.

Ἐγίναν καθαρισμοὶ καὶ στερεωτικὲς ἐργασίες σὲ ὅλη τὴν ἔκταση τοῦ ἀρχαιολογικοῦ χώρου καθὼς καὶ διευθετήσεις πού ἀναδεικνύουν τὸν ἀρχαιολογικὸ ἄνθος Βασιλικῆς

Ίεραπέτρας ὡς τὸν μόνον χῶρον σὲ ὀλόκληρη τὴν Κρήτη, ὅπου ὁ ἐπισκέπτης μπορεῖ νὰ μελετήσῃ μὲ κάθε ἄνεση σημαντικὰ κατάλοιπα πολλῶν περιόδων καὶ φάσεων τοῦ μινωικοῦ πολιτισμοῦ, καὶ κυρίως δύο περιόδων τῆς πρώιμης ἐποχῆς τοῦ Χαλκοῦ, ἤτοι τῆς βαθμίδος Κουμάσας (ΠΜ Πα) καὶ τῆς βαθμίδος Βασιλικῆς (ΠΜ Πβ). Ὅλες οἱ ἄλλες θέσεις τῆς πρώιμης ἐποχῆς τοῦ Χαλκοῦ στὴν Κρήτη δὲν εἶναι κατὰ τὸν αὐτὸ τρόπο προσιτὲς γιὰ μελέτη.

Παράλληλα μὲ τὶς στερεωτικὲς ἐργασίες ἔγιναν καὶ πολλὲς μικρὲς καθ'αυτὸ ἐρευνητικὲς ἐργασίες καὶ συγκεντρώθηκαν πολλὲς ἐνδιαφέρουσες παρατηρήσεις (οἰκοδομικοὶ τρόποι, νέα ἀρχιτεκτονικὰ στοιχεῖα, παρουσία θαλασσιῶν ὀστρέων, ἔναρξη συστηματικῆς συγκέντρωσης καὶ μελέτης «διασπάρτων» τεχνέργων κλπ.).

Δημοσιεύματα

Ἐξίσου σημαντικὴ ὑπῆρξε ἡ δραστηριότητα τῆς Ἑταιρείας καὶ στὰ ἐπιστημονικὰ δημοσιεύματα. Κατὰ τὸ 1990 συνεχίστηκε ἡ ἔκδοση τοῦ Ἑνημερωτικοῦ Δελτίου τῶν Ἑταίρων, περιοδικοῦ ποὺ πιστεύουμε ὅτι ἀπολαύει τῆς συμπαιδείας ὄχι μόνον τῶν ἐταίρων ἀλλὰ καὶ ὄλων τῶν φιλαρχαίων. Συνεχίστηκε μὲ ἐντατικὸ ρυθμὸ ἡ ἔκδοση τῶν ἀρχαίων μας περιοδικῶν, τῶν Πρακτικῶν καὶ τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἐφημερίδος, ἐνῶ καθιερώθηκε πλέον ἡ ἔκδοση τοῦ Ἔργου σὲ νέα βελτιωμένη μορφή, ἀπόδειξε τῆς πρόθεσῆς μας γιὰ γενικὴ ἀνανέωση τῶν ἐκδόσεών μας. Ἐξάλλου προχώρησε ἡ διαδικασία τῆς ἐκτύπωσης πολλῶν διδακτορικῶν διατριβῶν καὶ ἄλλων ἐπιστημονικῶν δημοσιεύσεων ποὺ θὰ κυκλοφορήσουν ἐντὸς τοῦ 1991.

Κατὰ τὸ 1990 ἐκδόθηκαν ἀπὸ τὴν Ἑταιρεία τὰ ἐξῆς βιβλία καὶ περιοδικά:

1. ΕΔΑΕ, τεύχη 9-13.
2. Τὸ Ἔργον κατὰ τὸ 1989.
3. ΠΑΕ 1985.
4. ΠΑΕ 1986.
5. Ἀρχαιολογικὴ Ἐφημερίς 1986.
6. Φίλια Ἔπη εἰς Γεώργιον Ἐ. Μυλωνᾶν, τόμος Δ' (ΒΑΕ ἀρ. 103).

7. Γεωργίου Γούναρη, *Τὸ βαλανεῖο καὶ τὰ βόρεια προσκτίσματα τοῦ Ὀκταγώνου τῶν Φιλίππων* (BAE ἀρ. 112).

8. Χρύσανθου Χρήστου, *Ἡ Ζωγραφικὴ τοῦ εἰκοστοῦ αἰώνα* (BAE ἀρ. 111).

9. *Οἰκονομικὸς Κανονισμὸς τῆς Ἀρχαιολ. Ἑταιρείας.*

Ἡ ἔντονη ἐκδοτική δράση τῆς Ἑταιρείας, ἡ ὁποία ἀποτελεῖ ἓνα ἀπὸ τοὺς κύριους σκοποὺς της, ἐπιτυγχάνεται κυρίως χάρι στὴν πρόθυμη συνεργασία τοῦ προσωπικοῦ τοῦ Γραφείου Δημοσιευμάτων μὲ τὸ Συμβούλιο.

Ἐπιλεγόμενα

Ἡ μείωση τοῦ ἀριθμοῦ τῶν ἀνασκαφῶν ἀναπληρώθηκε ἀπὸ ἄλλες ἐπιστημονικὲς δραστηριότητες. Τὸ Συμβούλιο, μὲ τὴ βοήθεια νέων σὲ ἡλικία ἐπιστημόνων, τῆς Βούλας Μπαρδάνη καὶ τῆς Γεωργίας Μαλλοῦχου, τοῦ εἰδικοῦ σὲ θέματα ἠλεκτρονικῶν ὑπολογιστῶν Τάσου Μπέλλα καὶ τῆ συνεχῆ συνεργασία τοῦ Ἄγγελου Ματθαίου, ἄρχισε τὴ μεγάλη προσπάθεια ἀπόδοσης τῶν χρεῶν τοῦ παρελθόντος. Κρίθηκε ὅτι μὲ τὴ σύνθεση τοῦ «Ἀρχείου τῶν μνημείων τῶν Ἀθηνῶν καὶ τῆς Ἀττικῆς», τῆς ἀρχαίας καὶ τῆς μεσαιωνικῆς περιόδου, θὰ συμπληρωνόταν ἓνα μεγάλο κενὸ στὴ γνώση μας καὶ συγχρόνως θὰ γινόταν προσιτὴ ἢ ἀπρόσιτη γνώση ποὺ συσσωρεύτηκε κατὰ τὴ διάρκεια τοῦ 19ου αἰῶνα σὲ περιοδικὰ καὶ κυρίως ἐφημερίδες, ὅταν ἡ ἑλληνικὴ ἀρχαιολογία βρισκόταν στὴ χαρακτηρισζόμενη ὡς ἡρωικὴ ἐποχὴ. Ἦδη γευόμεθα τὸν πρῶτο καρπὸ τῆς ἔρευνας, τὸ πολύμορφο εὐρετήριο τοῦ περιοδικοῦ «Ἀθηναίων» ποὺ ἐξέδιδε, μαζὶ μὲ ἄλλους, ὁ Στέφανος Α. Κουμανοῦδης. Παράλληλα πρὸς τὴ σύνθεση τοῦ «Ἀρχείου», ποὺ θὰ ἀποτελέσει τὴ μεγάλη τοιχογραφία τῆς Ἀττικῆς Ἀρχαιολογίας, θὰ ἐκδίδονται καὶ ἄλλα ἀναλυτικὰ εὐρετήρια περιοδικῶν καὶ ἐφημερίδων, δίκην φορητῶν εἰκόνων.

ΑΡΧΕΙΟ
ΤΩΝ ΜΝΗΜΕΙΩΝ
ΤΩΝ ΑΘΗΝΩΝ
ΚΑΙ ΤΗΣ
ΑΤΤΙΚΗΣ

«Ἀθηναίων»

Κατάλοιπα
Στεφάνου Α.
Κουμανοῦδη

Ἄλλὰ καὶ τοὺς ἀνθρώπους ποὺ δημιούργησαν τὴν Ἑταιρεία δὲν τοὺς λησμονήσαμε. Εἰδικὸς συνεργάτης, ἡ Σοφία Ματθαίου, ἀσχολεῖται μὲ τὴν λεπτομερῆ καταγραφή τῶν καταλοίπων τοῦ Στεφάνου Α. Κουμανοῦδη ποὺ ἀφοροῦν τὰ ἀρχαιολογικά μας πράγματα καὶ ἰδιαίτερα τὴν Ἀρχαιολογικὴ Ἑταιρεία. Ὅπως εἶναι γνωστὸ ἡ Ἑταιρεία διαθέτει πλὴν

μεγάλου μέρους τῆς βιβλιοθήκης τοῦ Στεφάνου Α. Κουμανούδη, σημαντικότερα χειρόγραφα του.

Ὁ τόπος μας διαθέτει σήμερα πολυμελὴ καὶ ὀπωσδήποτε ἄρτια Ἀρχαιολογικὴ Ὑπηρεσία καὶ πλῆθος Μουσείων. Ἡ συμβολὴ τῆς Ἐταιρείας στὴν ἀποκάλυψη ἀρχαίων, ὅσο σημαντικὴ καὶ ἂν εἶναι, δὲν πρόκειται νὰ ὑπηρετήσῃ σωστικούς σκοπούς, ὅπως γινόταν ὡς τὸ 1960 περίπου. Ἡ ἔρευνα, ἡ μελέτη καὶ ἡ σύνθεση τῶν ὄσων ἔγιναν στὸ παρελθὸν ἀπὸ τοὺς Ἑλληνας θὰ ἀποτελέσει ὀρθὴ συνέχιση τῆς ἐπιστημονικῆς δράσης τῆς Ἐταιρείας, ὅπως ἀπαιτοῦν οἱ καιροί.

Τὶς τελευταῖες ἡμέρες τοῦ χρόνου ποὺ πέρασε ἡ Ἐταιρεία ὑποδέχτηκε, χάρις στὸ ἐνδιαφέρον τοῦ Ἀντιπροέδρου μας Ἀγγέλου Βλάχου, τὶς φροντίδες τοῦ Δημητρίου Κακαβελάκη καὶ τὶς δραστήριες ἐνέργειες τοῦ καθηγητοῦ Ἀθανασίου Ἀναγνωστοπούλου, ἓνα πολύτιμο δῶρο, τὸν «Θησαυρὸ τῆς Ἑλληνικῆς Γλώσσης» σὲ ἠλεκτρονικὴ μορφή. Θὰ γνωρίζετε ὅλοι τὸ γιγάντιο ἔργο ποὺ συντελέστηκε πρὶν ἀπὸ μερικὰ χρόνια στὶς Ἠνωμένες Πολιτεῖες τῆς Ἀμερικῆς, ἐνοῶ τὴ σύνταξη ἐνὸς νέου «Θησαυροῦ τῆς Ἑλληνικῆς Γλώσσης», διαδόχου τοῦ μνημείου ποὺ ἴδρυσε πρὶν ἀπὸ 419 χρόνια ὁ Ἐρρίκος Στέφανος ὁ Β'. Ὁ νέος «Θησαυρός», ποὺ ξεκίνησε χάρις στὴν ἔμπνευση, στὴν πρωτοβουλία καὶ στὴ γενναιοδωρία τῆς κυρίας Μαριάννας Εἰρήνης Mc Donald ἔχει ὀλοκληρωθεῖ γιὰ τὴν περίοδο ἀπὸ τὸν Ὅμηρο ὡς τὸν Ἰουστινιανὸ καὶ στεγάζεται στὴν Ἐταιρεία μας. Ἀπὸ τὸ ἐκπληκτικὸ αὐτὸ δημιούργημα τῆς ἀνθρωπιστικῆς παιδείας καὶ τῆς ἠλεκτρονικῆς τεχνολογίας ἐπωφελοῦνται ἤδη πλῆθος μελετητῶν, κυρίως φιλόλογοι καὶ ἐπιγραφικοί.

Τὰ μαθήματα τῆς Σχολῆς Διδασκαλίας τῆς Ἱστορίας τῆς Τέχνης τὰ ὁποῖα εἶχαν ἀρχίσει τὸ 1989, συνεχίστηκαν γιὰ δευτέρη χρονιὰ μὲ τὴν ἴδια ἐπιτυχία καὶ συρροὴ μαθητῶν. Θέμα τῶν μαθημάτων ἦταν οἱ μεγάλοι σταθμοὶ τῆς ἀρχιτεκτονικῆς, ἀπὸ τὸν Παρθενῶνα ὡς τὶς μέρες μας καὶ ἡ βυζαντινὴ τέχνη, ἀπὸ τοὺς παλαιοχριστιανικούς χρόνους ὡς τὴν ἀναβίωση τῆς βυζαντινῆς τεχνοτροπίας κατὰ τὸν αἰῶνα

«Ο ΘΗΣΑΥΡΟΣ
ΤΗΣ ΕΛΛΗΝΙΚΗΣ
ΓΛΩΣΣΗΣ»

ΣΧΟΛΗ
ΔΙΔΑΣΚΑΛΙΑΣ
ΤΗΣ ΙΣΤΟΡΙΑΣ
ΤΗΣ ΤΕΧΝΗΣ

πού λήγει. Ἡ ὑποδοχή τῶν μαθημάτων ἐπιτρέπει εὐοίωνες προβλέψεις γιὰ τὴν ἐπιτυχία ἄλλων σχεδίων τῆς Ἑταιρείας ἐκπαιδευτικοῦ χαρακτήρα, σχετικῶν μὲ τὴν ἐλληνικὴ ἀρχαιολογία καὶ ἀρχαιογνώσια.

Ἐγινε λόγος γιὰ ὅσα εἶχαν σχέση μὲ τὴ δράση τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας κατὰ τὸ 1990. Ἀπομένει νὰ σχολιαστοῦν μερικὰ θέματα πού ἀνήκουν στὰ ἄμεσα ἐνδιαφέροντά της γιὰ τὴν ἀφοροῦν τὰ ἀρχαῖα τῆς Ἑλλάδος καὶ τὴν τύχη τους.

ΤΟ ΝΕΟ
ΜΟΥΣΕΙΟ
ΑΚΡΟΠΟΛΕΩΣ

Ὁ διαγωνισμὸς γιὰ τὸ νέο Μουσεῖο Ἀκροπόλεως καὶ ἡ ἐπιτυχὴς ἐκβασή του ἀποτελεῖ ἓνα μεγάλο ἀρχαιολογικὸ γεγονός. Δυσμενὲς σημεῖο εἶναι ἡ μεγάλῃ, γιὰ τὴν ἐλληνικὴ πραγματικότητα, δαπάνη πού συνεπάγεται ἡ κατασκευὴ του, ἡ ὁποία προοιωνίζεται μακρότατο χρονικὸ διάστημα γιὰ τὴν ὀλοκλήρωσή του. Πρέπει νὰ παρατηρηθεῖ ἀκόμη ὅτι τὸ κτίριο πού σχεδιάστηκε δὲν βρίσκεται σὲ ἀρμονία μεγέθους καὶ πνεύματος πρὸς τὰ ἀρχαῖα πού θὰ στεγάσει, κατὰ τὴ γνώμη μιᾶς μερίδος ἀνθρώπων πού ἔχουν ἐξοικείωση μὲ τὰ ἀρχαῖα καὶ τὰ μουσεῖα. Τοῦτο τὸ θεωρῶ ὡς μιὰ ἀκόμη ἐνδειξὴ τῆς ἀύξανόμενης δυσκολίας στὴν κατανόηση τῶν δημιουργημάτων τοῦ ἀρχαίου κόσμου.

ΟΙ ΕΚΘΕΣΕΙΣ
ΑΡΧΑΙΩΝ

Οἱ ἐκθέσεις ἀρχαίων στὸ ἐσωτερικὸ καὶ στὸ ἐξωτερικὸ κατὰ τὸ 1990 ἔγιναν μὲ τὸν ρυθμὸ πού ἔχουμε συνηθίσει ἀπὸ τὸ 1979, ὅταν ἐγκαινιάστηκαν μὲ τὴν περίφημη ἐκθεση τοῦ Αἰγαίου, ἡ ὁποία ἐπρόκειτο νὰ προστατεύσει τὰ ἐθνικὰ μας δίκαια. Φυσικὴ κατάληξη τῆς ἀμετρῆς διοργάνωσης ἐκθέσεων σὲ ὅποια χώρα τὸ ζητοῦσε, χωρὶς ἀντάλλαγμα, εἶναι ἡ σχεδιαζόμενη ἴδρυση ἐλληνικοῦ μουσεῖου στὸ ἐξωτερικὸ, μὲ ἔναυσμα τὴν ἀποτυχημένη ἀπόπειρά μας διοργάνωσης τῆς Ὀλυμπιάδας στὴν Ἀθήνα καὶ ἠθικὴ δικαιολογία τὸ ἐπιχειρημα πὼς «κακῶς ἀντιδροῦν οἱ ἀρχαιολόγοι στὴν ἐξαγωγή τῶν ἀρχαίων, γιὰ τὴν τὰ σύνορα ἔχουν πέσει καὶ θὰ εἴμαστε καθυστερημένοι ἂν δὲν τὸ καταλάβουμε». Ἐκεῖνο πού καταλαβαίνουμε πολὺ καλὰ εἶναι ὅτι πράγματι τὰ σύνορά μας πέφτουν, ὄχι ὅμως καὶ τῶν ἄλλων· δίνουμε χωρὶς ἀντάλλα-

γμα. Γιατί και εκεί διαφωνούμε. Ο άτυχος Καποδίστριας έδωσε σέ ξένο έθνος πολύτιμα άρχαία, είχε όμως ισχυρή δικαιολογία όταν τó έκανε.

Η όργάνωση τής Αρχαιολογικής Υπηρεσίας άπασχόλησε σχεδόν ολοκληρωτικά κατά τó 1990 τά μέλη του Κλάδου και τρόπος θεραπείας τής κακής κατάστασής του δέν φαίνεται νά υπάρχει. Και πάλι συντάχτηκε νέος Όργανισμός, αντίγραφο ύποδειγμάτων του παρελθόντος, με μόνη έπιδίωξη τή διαιώνιση τής νοσηρής κατάστασης που επικρατεί και τή διατήρηση προνομίων που εύνοούν τόν παρασιτισμό. Παρατηρείται πεισματική άρνηση δημιουργίας τών προϋποθέσεων για τήν ανάπτυξη τής αρχαιολογίας ως έπιστήμης κάτι που έχει κερδίσει έδαφος και ανάμεσα στους νεώτερους αρχαιολόγους. Είναι αυτονόητο ότι από τόν τρόπο τής νέας όργάνωσης τής Αρχαιολογικής Υπηρεσίας θά έξαρτηθεί ó τρόπος δράσης της και τó έπιστημονικό της έργο τó όποιο άφορά τους Έλληνες ως Έθνος και ως Κοινωνία. Τουτό όμως δέν ήταν δυνατόν νά γίνει αντιληπτό ούτε από τους ύπαλλήλους του Υπουργείου Πολιτισμού, αρχαιολόγους και μή, ούτε από τους πολιτικούς, οί όποιοι άντι νά σχεδιάζουν και νά εκτελούν μεγαλεπήβολα έργα συντηρούν με φάρμακα τά πρόσωπα και τά πράγματα που μās έφεραν στη σημερινή κατάσταση, ή όποία δημιουργήθηκε βαθμηδόν. Σās θυμίζω πώς τó 1984 άποχωρίστηκαν τά λεγόμενα νεώτερα μνημεία από τά λοιπά του τόπου μας και τήν προστασία τους ανέλαβε μιá ξένη Υπηρεσία, ή ίδια εκείνη που φρόντισε νά ενισχύσει τή φθορά του τόπου με τις ρηξικέλευθες πρωτοβουλίες της. Στις μέρες του '90 νέα πολιτική πρωτοβουλία, στην όποία αντιτάχθηκε ή Έταιρεία, χωρίζει τήν προστασία τών έλληνικών μνημείων από τήν αναστήλωσή τους. Έκείνο που πετύχαμε τó 1960, με τήν έγκριση του σημερινού Προέδρου τής Δημοκρατίας και τήν άμέριστη βοήθεια του Υπουργού Κωνσταντίνου Τσάτσου, θεωρείται σήμερα κακό και καταστρέφεται. Αν κάποτε ή Αναστήλωση τών μνημείων άποτελοΰσε ξεχωριστή Υπηρεσία τούτο είχε γίνει για νά δοθοΰν δυνατότητες δράσης

Η ΟΡΓΑΝΩΣΗ
ΤΗΣ
ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΗΣ
ΥΠΗΡΕΣΙΑΣ

στην ἐπιστημονική ιδιοφυΐα τοῦ Ἀναστασίου Ὀρλάνδου. Ὅταν ὁ Ὀρλάνδος ἔπαψε νὰ δρᾷ καὶ ἡ Ἀρχαιολογική Ὑπηρεσία ἄρχισε νὰ ἀποκτᾷ καὶ κατεύθυνση καὶ σκοπὸν, ἡ Ἀναστηλῶση ὅπως καὶ τὰ νεώτερα μνημεῖα βρῆκαν τὴ φυσικὴ ἐπιστημονική τους θέση.

Ἡ νέα αὐθαίρετη διαίρεση τῆς μνημειακῆς παράδοσης τῆς Ἑλλάδος, σὲ μνημεῖα ποὺ τὰ προστατεύουν καὶ τὰ μελετοῦν οἱ ἀρχαιολόγοι, μορφωμένοι μὲ ἀνθρωπιστικὴ παιδεία καὶ τὰ ἀναστηλώνουν τεχνικοί, μορφωμένοι μὲ τεχνικὴ παιδεία, θέτει τὸ θέμα τῶν ὀρίων ποὺ χωρίζουν τὴν τεχνικὴ ἀπὸ τὴν ἀρχαιολογία. Καὶ νὰ μὴ δοθεῖ ψευδῆς ἀπάντηση μὲ παραδείγματα ἀπὸ τὴν εὐρωπαϊκὴ Ἀναγέννηση ἢ τὸν 18ο καὶ 19ο αἰῶνα, γιατί ἡ ἀνασκευή της θὰ εἶναι πολὺ εὐκόλη. Ἡ ὕπαρξη μεγάλων ἐρευνητῶν ἀποκλειστικὰ τῶν ἀρχαίων ἀρχιτεκτονημάτων, ὅπως ὁ Penrose, ὁ Durm, ὁ Dörpfeld καὶ ὁ Ὀρλάνδος ἔχει δημιουργήσει σφαλερὲς ἐντυπώσεις ποὺ ὀφείλονται στὴν ἄγνοια τῆς παιδείας τῶν προσώπων ποὺ ἀνέφερα. Ἐξ ἄλλου σήμερα δὲν κατασκευάζουμε ἀρχαῖστικά ἀρχιτεκτονήματα ἀλλὰ μελετοῦμε τὰ ἀρχαῖα τὰ ὅποια, ἀποτελοῦν καὶ αὐτά, ὅπως καὶ τὰ λοιπὰ μνημεῖα μέρος καὶ ὕλικὸ ἱστορικῆς ἐπιστήμης. Ἡ ἀποκλειστικὴ ἀρμοδιότητα λοιπὸν προσώπων μὲ ξένη παιδεία πάνω στὰ ἀρχαῖα μνημεῖα ὄχι μόνον εἶναι ἄτοπη ἀλλὰ καὶ ἐπικίνδυνη. Τὰ ἀρχαῖα ἀρχιτεκτονήματα δὲν ἔχουν τίποτε τὸ περισσότερο πολὺπλοκο καὶ τὸ ἐρμητικὸ ἀπὸ ὅ,τι ἔχουν τὰ γλυπτά, οἱ ἀγγειογραφίες, τὰ κοσμήματα, οἱ ἐπιγραφές, ποὺ μελετοῦν ἀδιάκριτα οἱ ἀρχαιολόγοι. Οἱ ἀναστηλώσεις προϋποθέτουν ὄχι μόνον ἱστορικὴ καὶ καλλιτεχνικὴ γνῶση τοῦ μνημείου ποὺ ἀναστηλώνεις ἀλλὰ καὶ τὴν ἱστορικὴ, φιλολογικὴ καὶ κοινωνικὴ γνῶση τῆς ἀρχαιότητος. Καὶ γιὰ κάθε ξεχωριστὸ μνημεῖο ποὺ ἀναστηλώνεται χρειάζεται πάνω ἀπ' ὅλα καὶ ἀνασκαφικὴ γνῶση του. Κραυγαλέο ἀποτέλεσμα τῆς ἔλλειψης ἱστορικῆς καὶ καλλιτεχνικῆς γνῶσης εἶναι ἡ σημερινὴ κατάσταση δύο γνωστῶν πλατειῶν τῆς Ἀθήνας, τῆς ὁδοῦ Κοραῆ καὶ τῆς πλατείας Κλαυθμῶνος. Κατὰ τὴ νέα τους διαμόρφωση δὲν λήφθηκε ὑπόψη οὔτε ἡ χρῆση τους ὡς πλατειῶν

οὔτε καὶ ἓνα ἀπὸ τὰ σημαντικότερα νεοκλασικὰ κτίρια τῆς Εὐρώπης, τὸ Πανεπιστήμιο, χάριν τοῦ ὁποίου δημιουργήθηκαν, κατὰ τὸν 19ο αἰώνα, οἱ δύο πλατεῖες.

Τὰ λίγα ποὺ ἐπεσήμανα προηγουμένως μᾶς ὀδηγοῦν ἀναγκαστικὰ πρὸς ἓνα ἐρώτημα τὸ ὁποῖο ἀπευθύνεται σὲ μᾶς τοὺς Ἑλληνας καὶ ἰδιαίτερα σ' ἐκείνους ποὺ ἔχουν τὴ δυνατότητα νὰ τὸ κατανοήσουν: πόσο μᾶς ἐνδιαφέρει ἡ παράδοση, τὸ παρελθὸν μας, καὶ πόσο διατηρεῖται ἀκόμη στὴ ζωὴ μας, δηλαδή πόσο τὴν ἀγαπᾶμε καὶ τὴν σεβόμαστε; Ἡ ἀπάντηση εἶναι μάλλον γνωστὴ· ἡ παράδοση καὶ τὰ μνημεῖα μᾶς ἐνδιαφέρουν ὅταν δὲν μᾶς ἐνοχλοῦν καὶ δὲν θίγουν τὰ προσωπικά μας συμφέροντα. Στὴν καλύτερη περίπτωση ἀποτελοῦν, ιδέες καὶ μνημεῖα, τὰ νεώτερα «νεκροκορίνθια». Εἶναι ἡ λέξη ποὺ δημιούργησε ὁ Στράβων, ἢ τὴν ἄκουσε, περίπου δύο χιλιάδες χρόνια πρὶν, γιὰ νὰ χαρακτηρίσει τὰ κτερίσματα τῶν ἀρχαϊκῶν τάφων τῆς Κορίνθου ποὺ ἐρευνοῦσαν οἱ ἀπελεύθεροι τοὺς ὁποίους εἶχε στείλει ἡ Ρώμη γιὰ νὰ ιδρῦσουν τὴ νέα Κόρινθο. Οἱ συστηματικοὶ αὐτοὶ τυμβωρῆχοι λεηλάτησαν ὅλους τοὺς τάφους ποὺ βρῆκαν καὶ τὰ κτερίσματα τὰ πούλησαν στὴ Ρώμη, τὴν ὁποία, κατὰ τὸν γεωγράφου, «ἐπλήρωσαν νεκροκορινθίων».

Στὴ σημερινὴ Ἑλλάδα ὑπάρχει λατρεία τῆς παράδοσης· ὅλοι οἱ Ἑλληνας θέλουν νὰ ἔχουν κάτι ἀπὸ τὰ δημιουργήματα τῶν παλιῶν, φαινόμενο ποὺ ἔχει ἐπιταθεῖ τὰ τελευταῖα χρόνια καὶ τὸ ὁποῖο δὲν εἶναι κάτι τὸ νέο. Τὸν περασμένο αἰώνα, μάλιστα κατὰ τὸ δεύτερο μισό του, ἓνας ἀπὸ τοὺς λόγους τῆς λεηλασίας τῶν νεκροπόλεων τῆς Τανάγρας ἦταν ἡ μόδα τοῦ στολισμοῦ τῶν σπιτιῶν μὲ τὶς πρωτόφαντες Ταναγραῖες.

Οἱ Ἀρχαῖοι τιμοῦσαν κι αὐτοὶ τὴν παράδοση, ὅπως τιμοῦμε καὶ μεῖς τὸν Ἀγῶνα τοῦ '21, μὲ λόγους, θυσίες, τελετὲς καὶ ἀγῶνες. Σὲ μιὰν ἐπιγραφή τοῦ 123 π.Χ. (IG II 1006) περιγράφεται ἡ δράση τῶν Ἀθηναίων ἐφήβων τῆς χρονιᾶς ἐκείνης οἱ ὁποῖοι κατανάλωσαν μεγάλο μέρος τοῦ χρόνου τῆς θητείας τους ἐκπληρώνοντας τὰ θρησκευτικὰ καὶ ἐθνικὰ τους καθήκοντα, χωρὶς νὰ ξεχνοῦν τοὺς φίλους καὶ

ευεργέτες Ρωμαίους. Στις έκδρομές τους σημαντική θέση κατέχει ο Σωρός, ο τύμβος του Μαραθῶνος. Λέγεται λοιπόν στην έπιγραφή ότι οί έφηβοι *πα[ρ]αγερόμενοι δέ [έπι τό έμ Μαραθῶνι πολυ]άνδρειον έστεφάνωσαν τε και ένήγισαν τοίς κατά πόλεμον τελευτήσασιν ύπ[έ]ρ τής έλευθερίας*, τίμησαν δηλαδή τους Άθηναίους και τους Πλαταιείς που έπεσαν στην κοσμολόγητη μάχη του Σεπτεμβρίου του 490 π.Χ. Οί έφηβοι του 123 π.Χ. άπεΐχαν μόνον 367 χρόνια από τή μάχη. Οί σύγχρονοι Έλληνες, λάτρεις τής παράδοσης, μιμούνται τους Άθηναίους έφήβους, χωρίς νά τό ξέρουν. Όργανώνουν «Μαραθώνεια» και προβαίνουν στις ίδιες άκριβώς έκδηλώσεις με τους Άρχαίους, 2480 χρόνια μετά τή μάχη, όταν και τό πεδίο έχει καταστραφεί και τό πολυάνδρειον στέκει ένοχλητικό έμπόδιο στή δράση τών ανθρώπων.

Όσα ειπώθηκαν έχουν ως κεντρική ιδέα τήν παράδοση και τόν τρόπο διάσωσής της. Οί Άθηναίοι έφηβοι του 123 π.Χ. και οί κάτοικοι του Μαραθῶνος του 1990, οί Γενικές Διευθύνσεις Άρχαιοτήτων και Άναστηλώσεως και οί Ύπηρεσίες του Ύπουργείου Περιβάλλοντος, Χωροταξίας και Δημοσίων Έργων, ό Δῆμος τής Άθήνας, άσχολούνται όλοι με τήν παράδοση, άλλοι με τήν ιδεατή και άλλοι με τή μνημειακή. Κανείς δέν φαίνεται ικανός νά τήν προστατεύσει και κάθε χρόνο γινόμαστε περισσότερο μεμφίμοιροι και άπαισιόδοξοι, κάτι που συμβαίνει και για τόν υπόλοιπο κοινωνικό και έθνικό βίο μας. Δέν συμφωνούμε ούτε στον όρισμό τής έννοιας τής παράδοσης ούτε στον τρόπο προστασίας της. Οί κάτοικοι του Μαραθῶνος πιστεύουν ότι ένα έορταστικό τριήμερο για τή μεγάλη μάχη, άνούσιο και εύτελές, άντισταθμίζεται με τή μεταβολή του πεδίου της σε οικισμό που περικυκλώνει τό πολυάνδρειον. Τό Ύπουργείο Δημοσίων Έργων πιστεύει ότι άν ή μιά του Ύπηρεσία κηρύξει ως προστατευόμενα μερικά έρειπωμένα καταστήματα του Πειραιώς μπορεί κατόπιν νά καταστρέψει τήν Ψυττάλεια, τό νησί πάνω στο όποιο πολέμησαν οί ναυμάχοι τής Σαλαμίνος με τόν Άριστείδη, κάτι για τό όποιο δέν μπορεί νά υπερηφανευτεί τό νησάκι του Ίφ που διατηρούν ακόμη οί

Γάλλοι. Ἄλλὰ αὐτὸ τὸ προστατεύει ὁ Μόντε Χρῆστο. Οἱ ἀρχαιολόγοι τῆς Ὑπηρεσίας πιστεύουν στὴν ἐνιαία ἑλληνικὴ μνημειακὴ παράδοση καὶ ἀπεργοῦν, καὶ τοῦτο ἀποτελεῖ ἀντίφαση, γιὰτὶ παραιτοῦνται, ἔστω καὶ γιὰ λίγο, ἀπὸ τὴν ἀποστολὴν τους τῆς προστασίας τῶν μνημείων. Ὅμοια παραιτήθηκαν καὶ οἱ μαθητὲς καὶ οἱ φοιτητὲς καὶ ἐπίσης οἱ καθηγητὲς τους ἀπὸ τὴν θεραπεία τῆς Παιδείας. Ὁ Ὑπουργὸς Πολιτισμοῦ καὶ οἱ τεχνικοὶ του νομίζουν ὅτι ἡ μνημειακὴ παράδοση τῆς Ἑλλάδος μπορεῖ νὰ χωριστεῖ. Τόσα χρόνια λοιπὸν μετὰ τὴ συγκρότησίν μας σὲ κράτος δὲν μπορέσαμε νὰ ἀποφασίσουμε οὔτε τι εἴμαστε οὔτε τι θέλουμε. Τὸ μαγικὸ 1992 τοῦ ὁποίου τὴν ἀναπόφευκτὴ ἔλευση γνωρίζαμε ἐδῶ καὶ 32 χρόνια δὲν πρόκειται νὰ βοηθήσει.

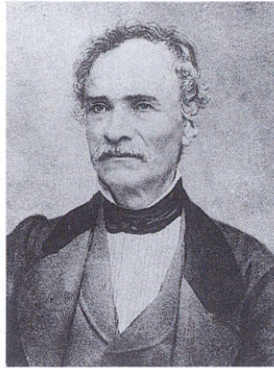
Ἄναρωτιέται λοιπὸν κανεὶς, ποιά εἶναι ἡ παράδοση γιὰ τοὺς σημερινοὺς Ἕλληνας καὶ ποιά ἡ θέσις της στὴ ζωὴ τους. Μήπως ἡ ἀπουσία της εἶναι προτιμότερη, ὅταν τὸ βᾶρος της εἶναι ἀσήκωτο; Μήπως εἶναι πλέον νεκρὴ καὶ ξένη καὶ γι' αὐτὸ δὲν συγκινεῖ; Ἐσεῖς θὰ κρίνετε.

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

Πρόλογος	θ'
Είσαγωγικά	ια'
Ἀνασκαφές	1
1. Ραμνοῦς	1
2. Γλᾶς	10
3. Ἐπίδαυρος	11
4. Μαντίνεια	21
5. Καλλιθέα Πατρῶν	23
6. Μεσσήνη	26
7. Ἡλις	36
8. Θέρμος	45
9. Ἀκραιφία	49
10. Φθιώτιδες Θῆβαι	57
11. Φιλιππιάς	67
12. Νεκρομαντεῖο Ἀχέροντος	73
13. Δωδώνη	77
14. Βεργίνα	80
15. Τορώνη	89
16. Ρεντίνα	94
17. Ἀβδηρα	98
18. Πάρος	104
19. Θήρα	108
20. Μινώα Ἀμοργοῦ	113
21. Ἰθάκη	123

22. Ζάκρος	127
Συντήρηση - 'Αναστήλωση	134
'Ακρόπολη	134
Δῆλος	137
Ρόδος	143
Κεφαλληνία. Κοντογεννάδα	143
Σύμη Βιάννου	146
Βασιλική 'Ιεραπέτρας	146
Δημοσιεύματα	149
'Επιλεγόμενα	152

Ἡ Ἐφημερίς Ἀρχαιολογικὴ
τῆς πρώτης περιόδου
1837-1860

ἐπανεκδόθηκε φωτομηχανικῶς
σὲ ὀκτῶ μέρη χαρτόδετα
μὲ εὐρετήρια καὶ πίνακες, ὡς ἑξῆς:

- Πρῶτο μέρος: τόμοι 1-3 (1837-1839 σελ. 1-295)
Δεύτερο μέρος: τόμοι 4-7 (1840-1843 σελ. 296-637)
Τρίτο μέρος: τόμοι 8-9 (1852-1853 σελ. 637α-1084)
Τέταρτο μέρος: τόμοι 10-11 (1854-1855 σελ. 1085-1330)
Πέμπτο μέρος: τόμοι 12-13 (1856-1857 σελ. 1331-1650)
Ἑκτο μέρος: τόμοι 14-15 (1858-1859 σελ. 1651-1910)
Ἑβδομο μέρος: τόμος 16 (1860 σελ. 1911-2106)
Ὀγδοο μέρος: Εὐρετήρια, πίνακες

Πωλοῦνται μόνον πλήρεις σειρὲς
στὸ μέγαρο τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας

ΤΟ ΕΡΓΟΝ
ΤΗΣ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΗΣ ΕΤΑΙΡΕΙΑΣ
ΚΑΤΑ ΤΟ 1990
ΤΟΜΟΣ 37
ΤΥΠΩΘΗΚΕ ΣΕ 2000 ΑΝΤΙΤΥΠΑ
ΤΟΝ ΑΠΡΙΛΙΟ ΤΟΥ 1991
ΜΕ ΕΠΙΜΕΛΕΙΑ
ΤΟΥ ΓΡΑΦΕΙΟΥ ΔΗΜΟΣΙΕΥΜΑΤΩΝ ΤΗΣ ΕΤΑΙΡΕΙΑΣ
ΣΤΙΣ «ΓΡΑΦΙΚΕΣ ΤΕΧΝΕΣ
Ε. ΜΠΟΥΛΟΥΚΟΣ - Α. ΛΟΓΟΘΕΤΗΣ Ο.Ε.»
ΦΩΤΟΜΑΡΑ 54 ΝΕΟΣ ΚΟΣΜΟΣ